

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«Μορφές βίας και καπιταλιστική κοινωνική μορφή στο
Κεφάλαιο του Μαρξ»
Χριστίνα-Μαριλύ Μπουρμά
ΑΜ: 178**

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Καθηγήτρια, Αλίκη Λαβράνου
ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:
Αναπληρωτής Καθηγητής, Θωμάς Νουτσόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής, Γιάννης Κουμπουρλής**

Ρέθυμνο, 2019

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Μορφές βίας στο Κεφάλαιο του Μαρξ»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ

Χριστίνα-Μαριλύ Μπουρμά

(ΑΜ: 178)

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Καθηγήτρια, Αλίκη Λαβράνου

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

**Αναπληρωτής Καθηγητής, Θωμάς Νουτσόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής, Γιάννης Κουμπουρλής**

Ρέθυμνο, 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή: Στόχοι, υλικό, δομή και μέθοδος της εργασίας	4
--	---

Μέρος Α΄: Διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης και βία

1. Η πρωταρχική συσσώρευση στη θεωρία του Μαρξ. Θεωρία, μέθοδος, ιστορία.....	12
1.1 Το 24ο κεφάλαιο (και ο ερμηνευτικός κύκλος του ¹).....	17
1.2 Ερωτήματα, έννοιες και εργαλεία: Υπαγωγή, μετάβαση και ιστορικότητα των μορφών.....	19
1.3 Μεταβάσεις και μορφές: Μέσα παραγωγής και εργασία.....	24
1.4 Ιστορική περίοδος και τα χαρακτηριστικά των μορφών: Προέλευση και σχηματισμός των μερών της κεφαλαιακής σχέσης. Ο επαναπροσδιορισμός της εργασίας.....	27
1.5 Ιστορία και προϊστορία του κεφαλαίου.....	30
2. Βάσεις και στιγμές του μετασχηματισμού. Μορφές, αναγκαία στοιχεία και μεταβατικές κινήσεις: Η γη.....	32
2.1 Απαλλοτριώσεις – Συγκεντροποίηση της γης – Το τέλος των κοινών.....	35
2.1.2 Η απαλλοτρίωση των εκκλησιαστικών κτημάτων.....	36
2.1.3 Η γένεση της φτώχειας.....	38
2.1.4 Αποτελέσματα της πρώτης φάσης της πρωταρχικής συσσώρευσης.....	39
2.1.5 Περιφράξεις, αποψίλωση κτημάτων και το τέλος των κοινών. Η τυπική νομική ιδιοποίηση της γης και η σημασία της.....	42
2.1.6 Η διαδικασία των αραιωμάτων της γης ως η οριστική εκδίωξη.....	45
2.2 Η ενοποίηση του οικονομικού χώρου. Η πρωταρχική συσσώρευση πέρα από την ύπαιθρο. Από την ύπαιθρο στην πόλη: Η διαμόρφωση της εσωτερικής αγοράς.....	47
2.3 Αποικιοκρατία και αποικιακό εμπόριο.....	49
2.4 Η πολυκαταγωγικότητα του κεφαλαίου και οι υπόλοιποι αναγκαίοι όροι της μετάβασης. Η	

---

¹ Διονύσης Ν. Γράβαρης, «Πολιτική (και) οικονομία. Η γενεαλογία μιας σχέσης», στο, Μ. Αγγελίδης – Σ. Δημητρίου – Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική*, Πόλις, Αθήνα, 2008, σ. 131.

σύμπλευση χρέους – τραπεζών – εμπορίου (ως αποδείξεις ενός ανεπιτυχούς διαχωρισμού κράτους και οικονομίας). Χρέος και δημόσια πίστη.....	52
2.4.1 Χρέος, προστατευτισμός και τοκογλυφία.....	54
2.4.2. Πίστη και (καπιταλιστικό) χρήμα.....	56
3. Υποκειμενοποιήσεις και υπαγωγές. Φτώχεια και αντιστάσεις: Περιπλάνηση, στιγματισμός και κρατική βία.....	58
3.1 Η οριστική διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και το τέλος της αλληλεγγύης: Από την κοινότητα στο άτομο.....	62
3.2 Κράτος, νόμος, φτώχεια και η γένεση της μισθωτής εργασίας.....	64
3.3 Νόμος, εξουσία και υποκειμενοποιήσεις στην πρωταρχική συσσώρευση.....	66
3.4 Κράτος και οικονομικός εξαναγκασμός:	
Υπαγωγή και εσωτερίκευση της πειθάρχησης.....	68
3.5 Η κεφαλαιακή σχέση.....	70

Μέρος Β΄: Η υπαγωγή ως βία στις εδραιωμένες καπιταλιστικές σχέσεις

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις για το ερμηνευτικό σχήμα της υπαγωγής.....	72
1.1 Υπαγωγή και εργασία.....	73
1.2 Η εμπορευματική μορφή ως βάση της (διαδικασίας) υπαγωγής.....	76
1.3 Η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο.....	78
1.3.1 Χαρακτηριστικά της τυπικής υπαγωγής.....	80
1.4 Ενδιάμεσες παρατηρήσεις.....	82
1.5 Υπαγωγή και αξιοποίηση.....	83
1.6 Η θέσπιση της κανονικής εργάσιμης ημέρας.....	84
2. Η επιφανειακή ισότητα της ανταλλακτικής σχέσης. Η νίκη της επίφασης ως θεμέλιο της υπαγωγικής διαδικασίας και ο όρος του περάσματος από την τυπική στην πλήρη μορφή υπαγωγής.....	86
2.1 Η μορφή του μισθού ως μορφή απόκρυψης.....	88
2.2 Ο εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων.....	91
3. Η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο.....	92
3.1 Χαρακτηριστικά της εργασίας στην πλήρη υπαγωγή (συνεργασία).....	93
3.1.2 Η ριζική αλλαγή των όρων: Η εκμηχάνιση και ο συνολικός εργάτης.....	95
3.1.3 Εδραίωση της εκμηχάνισης και μονιμότητα της υπαγωγής.	
Η μεταστροφή του υποκειμένου: Το πέρασμα στο βιομηχανικό αεικίνητο.....	97
3.1.4 Τα αντιφατικά αποτελέσματα της εκμηχάνισης:	

Η εκ νέου επιμήκυνση του εργασιακού χρόνου, υπαγωγή και νέες μορφές δουλειάς.....	99
3.1.5 Η εργοστασιακή νομοθεσία: Απόπειρες και παλινδρομήσεις.....	102
3.1.6 Εργοστάσιο: Ο τόπος και το πρότυπο.....	105
3.1.7 Από την εξωτερικότητα του νόμου στην εσωτερικότητα της εμπέδωσης.....	106
4. Χρόνος και εργασιακή πειθάρχηση.....	107
4.1 Από τη δέσμευση του εργασιακού χρόνου στη γενίκευση της υπαγωγής.....	110
4.1.2 Χρόνος – υπαγωγή – κοινωνία.....	114
4.2 Γενικεύοντας την υπαγωγή: Από την παραγωγή στην κοινωνία.....	115
4.2.1 Πλήρης υπαγωγή: Μεσολάβηση και γενίκευση της βίας από την εργασία στην κοινωνία	117
4.3. Επιλογική αποτίμηση του σχήματος της υπαγωγής.....	119
5. Βία και νόμος στη διαχείριση της εργασίας.	
Από την τυπική υπαγωγή στην πραγματική.....	121
5.1 Κράτος, βία και υπαγωγή στην εδραιωμένη κεφαλαιακή σχέση.....	123
5.1.2 Η βία; Ποια βία; Σκέψεις για την έννοια της αντιβίας και την απεργία ως χειραφετητική πρακτική.....	125
Επίλογος – σύνοψη	128

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η συγγραφή της παρούσας διπλωματικής εργασίας υπήρξε μία δύσκολη και μακροχρόνια προσπάθεια. Παρότι μοναχική ως διαδικασία, στην πραγματικότητα είχε στο 'πλάι' της εμπνευστές και υποστηρικτές.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Ιωάννη Κουμπουρλή για την τιμή που μου κάνει να στελεχώνει την τριμελή επιτροπή. Εν συνεχεία τον κύριο Θωμά Νουτσόπουλο του οποίου οι παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο Κρήτης αποτέλεσαν βασικό υλικό και έμπνευση για την συγγραφή της παρούσας εργασίας. Ξεχωριστή και μοναδική ευχαριστία οφείλω στην επιβλέπουσα της εργασίας κυρία Αλίκη Λαβράνου για την συνεργασία μας όλα αυτά τα χρόνια. Η εμπιστοσύνη που μου έδειξε αποτέλεσε ένα διαρκές κίνητρο ώστε να μην εγκαταλείψω την προσπάθεια.

Θα ήθελα επίσης να μοιραστώ τις ευχαριστίες μου με όλα τα κοντινά μου πρόσωπα που με στήριξαν ηθικά στην εκτενή χρονικά αυτή διαδικασία.

Τέλος ένα ευχαριστώ στην κυρία Μαρία Μαράκη που μας δίδαξε, από τη δική της θέση, πως το να αγαπάς τον άνθρωπο παραμένει μία πρακτική αντίσταση στις καθημερινές δυσκολίες.

Αυτονόητο βεβαίως παραμένει πως οποιοδήποτε λάθος ή παρερμηνεία στην παρούσα μελέτη βαραίνει την γράφουσα και μόνο.

Σε όσους σπουδάζουν δουλεύοντας.

Σε όσους λένε δεν μπορώ, αλλά ξεκινάνε.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΟΧΟΙ, ΥΛΙΚΟ, ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στόχο της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελεί η διερεύνηση της θεματοποίησης των μορφών βίας στο *Κεφάλαιο*. Αυτό συνεπάγεται την επικέντρωση τόσο στις διαδικασίες μετάβασης από προκαπιταλιστικές σε καπιταλιστικές κοινωνίες όσο και εντός των εδραιωμένων καπιταλιστικών κοινωνιών και κοινωνικών σχέσεων. Αν στους πρωτοκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς η μορφή της βίας, ως άμεση και φυσική, είναι –ως εκ τούτου– και περισσότερο εντοπίσιμη και ορατή, στις ανεπτυγμένες κεφαλαιοκρατικά κοινωνίες δεν συμβαίνει το ίδιο. Εκεί, οι εδραιωμένες καπιταλιστικές σχέσεις δεν φαίνονται εν πρώτοις να συνοδεύονται από κάποια μορφή άμεσης βίας, παρά μόνο οριακά, σε καταστάσεις εξαίρεσης. Αναφαίνεται έτσι πως το σχήμα της κοινωνικής συναίνεσης λειτουργεί δίχως τη διαρκή παρουσία κάποιας μορφής –εξωτερικής των κοινωνικών σχέσεων– βίας.

Θα μελετήσουμε, λοιπόν, αρχικά αν έχουμε συγκεκριμένες μορφές βίας που να αντιστοιχούν σε συγκεκριμένους τύπους κοινωνικών σχέσεων ή στις διαδικασίες και στιγμές μετασχηματισμού τους. Επόμενη στόχευσή μας αποτελεί να διερευνήσουμε αν από τις μορφές και τις λειτουργίες της βίας, όπως κάθε φορά εντοπίζεται, προκύπτει κάποιο συμπέρασμα δυνάμενο να γενικευτεί, αν η παρουσία των μορφών αυτών συνιστά αναγκαία ή ικανή συνθήκη για μια κοινωνική μεταβολή και μετασχηματισμό. Η παρουσία της βίας και η συνδρομή της στις κοινωνικές μεταβολές, τότε με την εξωτερική τότε με την εσωτερικευμένη μορφή της, σε τι συμπεράσματα για την πολιτική θεωρία μπορεί να μας οδηγήσει; Στο 24ο κεφάλαιο, «Πρωταρχική συσσώρευση», η βία παρουσιάζεται και προκύπτει ως ανάγκη ενός μεταβατικού πλαισίου ριζικών ανακατατάξεων. Μετά την καπιταλιστική εδραίωση, η ανάγκη της βίας συνεχίζει να υφίσταται; Χρειάζονται βία οι ανεπτυγμένες κοινωνίες και οι σχέσεις τους, και, αν ναι, για ποιο λόγο και τι τύπου βία δύναται να είναι αυτή; Επιπρόσθετα, θα παρακολουθήσουμε πώς οι αλλαγές των μορφών βίας, που αντιστοιχούν στις κοινωνικές αλλαγές, συνεπάγονται και αλλαγές στις κοινωνικές αντιστάσεις και αντιδράσεις.

Αν στόχος στην υπάρχουσα κοινωνία είναι η συνεχής και απερίσπαστη αναπαραγωγή της αξίας,

του κεφαλαίου, η μελέτη του έργου του *Κεφαλαίου* συνολικά μπορεί να φωτίσει τους μηχανισμούς που δημιουργούν αυτήν τη διαδικασία και την αναπαράγουν. Αν ο πυρήνας αυτής της κοινωνίας είναι το κεφάλαιο, αυτό είναι σχέση, και ως σχέση εμπεριέχει δύο μέρη. Με έναν τρόπο, λοιπόν, το έργο αυτό ακριβώς παρακολουθεί: τη γέννηση και την εξέλιξη των δύο πλευρών αυτής της σχέσης, καθώς και την εδραίωση, τις μορφές και τις δυναμικές της. Επιδιώκοντας, λοιπόν, να διερευνήσουμε τις διαδικασίες διαμόρφωσης (απαρχές) της αστικής νεωτερικής κοινωνίας, η ανάλυση του κειμένου υποδεικνύει πως η διαδικασία ανάδυσης της καπιταλιστικά οργανωμένης σύγχρονης κοινωνίας δεν προέκυψε ούτε αυτόματα, ούτε φυσικά. Υπήρξε προϊόν συγκρουσιακών αλλαγών. Με οδηγό την ανάπτυξη των διαδικασιών αλλαγής και μετάβασης θα προσπαθήσουμε παράλληλα να εντοπίσουμε τις τροπικότητες των αλλαγών αυτών. Η βία είναι ένα βασικό στοιχείο τους και αποτελεί στόχο να διερευνηθεί αν μέσα από αυτές τις μεταβατικές διαδικασίες και μορφές προκύπτει κάποια αυτόνομη θεματοποίηση της βίας – και αν ναι, τι τύπου.

Στις διαδικασίες μετάβασης, δίπλα στις δομικές αλλαγές του συνολικού τρόπου παραγωγής και εργασίας, εκτυλίσσονται μεταβάσεις και σε πεδία εσωτερικά της οργάνωσής της, καθώς και των μέσων με τα οποία επιτυγχάνονται οι αλλαγές αυτές. Στόχος του έργου συνολικά είναι να περιγραφεί η αστική κοινωνία ως *ιστορικό μόρφωμα* που αντιστοιχεί σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας.² Εκκινώντας, λοιπόν, θα μπορούσε να αναφερθεί πως πρώτιστο δεδομένο της αλλαγής αποτελεί η συγκρότηση ενός υποκειμένου δυνάμενου να παράγει περισσότερη αξία από όση έχει, αυτό του ειδικού εμπορεύματος της εργασιακής ικανότητας.

Θα αναζητήσουμε τη βία όμως τόσο αφηρητικά όσο και στις εδραιωμένες καπιταλιστικές σχέσεις. Αν η εμπορευματική μορφή αποτελεί τη θεμελιακή μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αποτελεί ως εκ τούτου και τη μορφή της κεφαλαιακής σχέσης. Αν αυτή η μορφή συγκροτείται επί του διαχωρισμού του κοινωνικού πλούτου από τους παραγωγούς του, οδηγεί και στον σχηματισμό των δύο πλευρών της σχέσης: των παραγωγών του πλούτου και των καρπωτών αυτού. Από αυτό προκύπτει ότι όλα τα προϊόντα της εργασίας πρέπει αναγκαία να λάβουν την εμπορευματική μορφή καθώς θα πωληθούν έπειτα από την παραγωγή προς κατανάλωση, και άρα προς αναπαραγωγή και των δύο μερών της σχέσης. Και αν πλούτος για το κεφάλαιο δεν είναι τίποτα άλλο παρά η συσσώρευση εργασίας και των προϊόντων που παράγει, και αφού τόσο η εργασία όσο και τα προϊόντα της λαμβάνουν την εμπορευματική μορφή, τότε το μεμονωμένο εμπόρευμα εμφανίζεται σαν η στοιχειώδης μορφή αυτού του πλούτου. Η εμπορευματική μορφή αποτελεί, ως εκ τούτου, ένα σύνολο *συσχετισμών ισχύος*. Το εάν και πώς θα επιβληθεί εξαρτάται από την ισχύ του κεφαλαίου σε σχέση με εκείνη της εργατικής τάξης. Η δύναμη, λοιπόν, της επιβολής της εμπορευματικής μορφής και της γενίκευσής της παρουσιάζεται έτσι ως *πολιτική έννοια* που

---

² Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, Σμίλη, 1994, σ. 178.

εμπεριέχει την ταξικότητα κατά την ανάπτυξή της. Για την επιβολή της εμπορευματικής μορφής κοινωνικά απαιτήθηκε χρήση βίας, ως μια μορφή επιβολής της κυριάρχησης του κεφαλαίου επί της εργασίας.

Με δεδομένο πως όσο πιο κοινωνική η εργασία τόσο και πιο αφηρημένη τείνει να γίνεται, αυτή η κίνηση γενικεύεται κοινωνικά αφορώντας ολοένα σε περισσότερους τομείς του ανθρώπινου βίου. Αναλόγως, μπορώ να δω τη βία να ακολουθεί αυτήν την κίνηση διάχυσης; Αν μπορώ να έχω συνύπαρξη τροπικότητας και χρονικότητας εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού/τρόπου παραγωγής, τότε μπορώ να έχω και ανάλογα ποικίλες μορφές βίας και πειθαρχικών μέσων που επιτάσσονται κάθε φορά; Εδώ είναι ένα από τα σημεία όπου το κείμενο ανοίγεται σε χρήση και ανάγνωση και συγκαιρινών θεωρητικών αναλύσεων (π.χ. σε περιπτώσεις οικονομικής κρίσης υπάρχει συνδυασμός απόσπασης απόλυτης και σχετικής υπεραξίας και οι μορφές και οι φορείς επιβολής μπορεί να είναι από τον μεμονωμένο κεφαλαιούχο μέχρι την έκτακτη νομοθεσία ή την αστυνομική καταστολή).

Το βασικό υλικό στο οποίο θα στραφώ για τον εντοπισμό, την καταγραφή και την ανάλυση της θεματικής της βίας είναι το *Κεφάλαιο*, ως το κατεξοχήν έργο της ωριμότητας, στο οποίο συναντάμε πλήρως ανεπτυγμένο το εννοιακό οπλοστάσιο του Μαρξ. Την πιο ανεπτυγμένη, άλλωστε, μορφή συζήτησης γύρω από τη βία –και μάλιστα με ρητές αναφορές στη χρήση και παρουσία και λειτουργία της– την έχουμε στο 24ο κεφάλαιο για την Πρωταρχική Συσσώρευση, καθώς και στο 8ο κεφάλαιο για την Εργάσιμη Ημέρα. Ανάλογες προσεγγίσεις λιγότερο σχηματοποιημένες και περισσότερο άρρητες εμφανίζονται, όπως επιδιώκω να δείξω, και σε άλλα κεφάλαια του έργου, όπως είναι τα κεφάλαια για τη συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας, τις μηχανές και τη συσσώρευση (συγκεκριμένα: 10ο, 12ο, 21ο, 22ο και 23ο).

Τα υποκεφάλαια του 24ου κεφαλαίου της «Πρωταρχικής συσσώρευσης», σε συνδυασμό με κάποια κείμενα πρωιμότερα του ίδιου του *Κεφαλαίου* παρέχουν αρκετά στοιχεία για τη βιαιότητα των τρόπων που συγκροτήθηκε η κεφαλαιακή σχέση. Ενδιαφέρον από την εξέταση αυτών των υποκεφαλαίων και της περιόδου παρουσιάζουν και οι μορφές αντίστασης και άρνησης στη μισθωτή εργασία και στην πλήρη εμπορευματοποίηση της παραγωγής των μέσων συντήρησης και διαβίωσης. Τα συγκεκριμένα στοιχεία εμπλουτίζουν το επιχείρημα περί μη φυσικής τάσης της κοινωνίας προς τη συγκεκριμένη οργάνωση της εργασίας. Στην προσέγγισή μου, οι μορφές αυτής της άρνησης δημιουργούν τις συνθήκες ανοιχτότητας στον ιστορικό ορίζοντα παρά την επιτακτικότητα που θέτει το δίλημμα «μισθωτής εργασίας ή πείνας», δημιουργώντας έναν στοιχειώδη «χώρο» στην αυτόνομη δράση του υπό συγκρότηση υποκειμένου (της εργασίας).

Στα συγκεκριμένα υποκεφάλαια μπορούμε να παρακολουθήσουμε ακόμη, την υπαγωγή στα καπιταλιστικά χαρακτηριστικά και των υπόλοιπων κοινωνικών μορφών ως όρων για να συντελεστεί η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό (πέραν δηλαδή της δημιουργίας του εμπορεύματος

εργασιακή ικανότητα). Πρόκειται για την ταυτόχρονη εμπορευματοποίηση της γης και της δημιουργίας των ιδιοκτητών και των μη ιδιοκτητών αυτής. Παράλληλα, θα παρακολουθήσουμε τις διαδικασίες συσσώρευσης του χρήματος από την απόσπασή του μέσω της βιαιότητας των αποικιών, του εμπορίου και της τραπεζικής πίστης και πώς αυτό το συσσωρευμένο χρήμα επενδύεται στην παραγωγή, όρος αναγκαίος για τη μετατροπή του σε κεφάλαιο.

Το κράτος συνεργεί στη συγκρότηση της πλευράς των χρηματοκατόχων, σε μια διαδικασία που αποκαλύπτει τους εργαλειακούς μηχανισμούς συντέλεσης της συσσώρευσης από την πλευρά του. Εδώ σημασία για τα θεωρητικά συμπεράσματά που δύναται να εξαχθούν, έχει τόσο η συνδρομή του κράτους στις διαδικασίες (από τη σκοπιά της ανάδυσής του ως νεωτερικού) όσο και η «συνάντηση» των αποτελεσμάτων της πρωταρχικής συσσώρευσης στην ύπαιθρο με τις αλλαγές έξω και πέρα από αυτήν.³

Οι διαδικασίες αυτές της δημιουργίας των αναγκαίων όρων για το πέρασμα σε μία μορφή καπιταλιστικής οργάνωσης της οικονομίας αποτελούν, παράλληλα και αδιαχώριστα, διαδικασίες υποκειμενοποίησης (από τους τεχνίτες, στους εμπόρους, τους πλάνητες και την τάξη των μισθωτών⁴) και μετεξέλιξης της μορφής των σχέσεών τους, με τη γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής και του χρήματος, σε μορφές περισσότερο απρόσωπες, έμμεσης υποτέλειας και διαμεσολαβημένης κυριάρχησης μεταλλάσσοντας τα χαρακτηριστικά της εξουσίας από τις προνεωτερικές μορφές τους.

Προχωρώντας (στη μη ευθύγραμμη ανάγνωση του κειμένου για τους σκοπούς της εργασίας), η ανάλυση του 8ου κεφαλαίου της «Εργάσιμης ημέρας» και των αναφορών στους νόμους για τους φτωχούς, καθώς και της εμφάνισης ενός προνοιακού κράτους υποδεικνύουν, πέρα από τις αντιφατικές στιγμές κατά τη συγκρότησή τους, τη σημαντικότητα του ρόλου τους στην πειθάρχηση του υποκειμένου στη νέα μορφή οργάνωσης της οικονομίας, στην εμπέδωση των νέων κανόνων της κοινωνίας που είναι υπό συγκρότηση. Η ποινικοποίηση της φτώχειας, αυτού του τεχνητού δημιουργήματος της νεοαναδυόμενης κοινωνίας, αποτελεί μία ακόμα στιγμή ακραίας κοινωνικής, οικονομικής και φυσικής βίας, ως εργαλείο πειθάρχησης στην αιτούμενη σχέση κεφαλαίου –

---

³ Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο πραγματοποιείται με τη μεσολάβηση της κυκλοφορίας, αφού εξαρτάται από την αγορά της εργατικής Δύναμης, από την αγορά δηλαδή εμπορευμάτων. Δεν πραγματοποιείται όμως η μετατροπή στην κυκλοφορία, γιατί αυτή προετοιμάζει απλώς τη διαδικασία αξιοποίησης που συντελείται στη σφαίρα της παραγωγής. Το χρήμα που θα γίνει κεφάλαιο/το χρήμα πια ως κεφάλαιο αποσπάται πλέον από την πρότερη μερική του λειτουργία στο πλαίσιο των προηγούμενων σχηματισμών και υπάγει τα στοιχεία του στη σταδιακά διερευνώμενη πορεία αυτοαξιοποίησής τους. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*. Τόμος I, ΚΨΜ, Αθήνα, 2016, σ. 69.

⁴ «Ηγεμόνες, ιθαγενείς, έμποροι, βιοτέχνες, τραπεζίτες κτλ. ιστορικοί ταξικοί δρώντες που αποκτούν νέους ρόλους μέσω ιστορικών τομών και βίαιων μεταβάσεων μιας επιγενόμενης κοινωνικής μορφής», στο, Γκιούρας Θανάσης, «Ιστορικός υλισμός και κρατική συγκρότηση. Παρατηρήσεις για μια υλιστική θεωρία του κράτους με βάση τις δημοσιονομικές λειτουργίες του», στο Μ. Αγγελίδης – Δ. Γράβαρης – Δ. Σακκάς (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία & πολιτική ευθύνη*, Gutenberg, Αθήνα, 2008, σ. 163.

εργασίας, με όρους εξαρχής κυριαρχικούς από την πλευρά του κεφαλαίου. Αποτελεί, επίσης, πεδίο ανάπτυξης της κρατικής λογικής και συνεισφοράς του στη συγκρότηση των νέων κοινωνικών όρων και ταυτοτήτων, καθώς ανέλαβε ευθύς εξαρχής την πρωτοβουλία για τη «διαχείριση» του φαινομένου. Ταυτόχρονα, στο παρόν κεφάλαιο, προσπαθεί να δειχθεί και η αντιφατικότητα στη μορφή της κεφαλαιακής σχέσης. Οριζόμενη ως μια συναλλαγή ανταλλακτικού χαρακτήρα, η εργασία μοιάζει να διέπεται από πλήρη ισότητα με τυπικούς όρους.⁵ Σε αυτήν τη σφαίρα, η διαμάχη για την εργασιακή συνθήκη μοιάζει με διαμάχη δύο δικαιωμάτων, η οποία θα κριθεί από τις κινήσεις των συμβαλλόμενων μερών. Μεταβαίνοντας όμως στη σφαίρα της παραγωγής, τα δύο μέρη της συναλλαγής φαίνεται να ανταλλάσσουν επί της ουσίας άνισα μεγέθη.

Περνάμε έτσι στα κεφάλαια για την απόσπαση της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας, όπου υποδεικνύεται σαφώς, ως τόπος της εκμετάλλευσης και άντλησης υπεραξίας, η ίδια η παραγωγή. Μέσα από το σχήμα αυτό δύναται να δομηθεί και ένα σχήμα μετάβασης από μορφές προκαπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας σε καπιταλιστική,⁶ και από μία εποχή πρώιμων εκδοχών των δύο πλευρών της κεφαλαιακής σχέσης σε μία εποχή ωρίμανσής τους. Μπορούμε επίσης να αντλήσουμε κάποια στοιχεία και για τη μετεξέλιξη των μορφών πειθάρχησης και βίας της μισθωτής εργασίας στο κεφάλαιο. Με το πέρασμα από ένα στάδιο *εδραίωσης* σε ένα στάδιο *εμπέδωσης* της σχέσης, μαζί με την αλλαγή στη μορφή απόσπασης της υπεραξίας αλλάζει και ο τρόπος πειθάρχησης του παραγωγικού υποκειμένου. Περνάμε σε πιο έμμεσα βίαιες μορφές, με εργαλεία όπως είναι η εποπτεία, η διεύθυνση, ο χρόνος ο ίδιος, περνάμε δηλαδή στην εσωτερικευση της πειθάρχησης πια, κι όχι σε μια απλώς εξωτερική (άρα και δημόσια-ορατή, επομένως εντοπίσιμη και εν δυνάμει διατηρητή) επιβολή της.

Με το **σχήμα** της τυπικής και πλήρους υπαγωγής θα παρακολουθήσουμε την οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας σε αντιστοιχία με τις αλλαγές στην απόσπαση υπεραξίας. Έχοντας πλέον μεταβεί από την πειθάρχηση του φυσικού εξαναγκασμού, της πείνας, του εκτοπισμού, κτλ. (όλων των μεθόδων δηλαδή της πρωταρχικής συσσώρευσης) στην οργανωμένη βία του κράτους και του νόμου, μεταβαίνουμε και στην εσωτερικευμένη πειθάρχηση των κανόνων της εργασίας. Ο χρόνος, η δέσμευση και ο έλεγχος του οποίου αναδεικνύεται ως επίδικο ήδη από τις διαδικασίες της

---

⁵ Όστε λοιπόν η αξία της εργασιακής δύναμης και η αξιοποίησή της, η αξία που μπορεί να παράγει στην εργασιακή διαδικασία, είναι δύο διαφορετικά μεγέθη. «Η ανταλλαγή γίνεται μέσω της τιμής. Πρόκειται για μια αντικατάσταση, εκποίηση, αλλοτρίωση της πρωταρχικής εμπορευματικής μορφής, με άλλα λόγια για μία μεταμόρφωση. Μεταμορφωμένα λοιπόν όλα τα εμπορεύματα σε χρήμα είναι όμοια, γεγονός που εξισώνει επίσης και (αποκρύπτοντας) την εργασία και τις συνθήκες αυτής». Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 81.

⁶ «Η μορφή με την οποία αποσπάται αυτή η υπερεργασία από τον άμεσο παραγωγό, τον εργάτη, διαφοροποιεί τους οικονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, φερειπείν την κοινωνία της δουλείας από εκείνη της μισθωτής εργασίας». Στο *ίδιο*, σ. 189.

πρωταρχικής συσσώρευσης, συνεχίζει να λειτουργεί ως ελεγκτικός ρυθμιστής των βιοτικών και αναπαραγωγικών λειτουργιών. Ο χρόνος, εκκινώντας από το να ορίζει το μέτρο των αξιών (αποτιμώμενος σε χρήμα) ρυθμίζοντας τα κόστη των βιοτικών ειδών και τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, ορίζει ουσιαστικά όλα τα κομμάτια του ανθρώπινου βίου. Τείνει, κατ' αυτόν τον τρόπο, να έχει τον συνολικό έλεγχο της εργασίας ως εργαλείο στα χέρια του κεφαλαίου (όπου μέσω του ανταγωνισμού ορίζει και την κεφαλαιακή δράση και κίνηση).

Εδώ θα συνεξεταστούν και τα κεφάλαια για τη συνεργασία και τον καταμερισμό της εργασίας⁷ ως μορφές και χαρακτηριστικά της που, υποτασσόμενες στη λογική του κεφαλαίου, αναπτύσσουν περαιτέρω τη σχέση αυτής της καθυπόταξης. Ως απαραίτητοι όροι για την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, η συνεργασία και ο καταμερισμός της εργασίας συνδυάζονται με την απόσπαση της σχετικής υπεραξίας και με τις διαδικασίες πλήρους υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, άρα και της διαρκώς αυξανόμενης αποστέρησης του οποιουδήποτε ελέγχου της εργασίας τόσο στο προϊόν που παράγει όσο και στη διαδικασία υπό την οποία το παράγει. Καταγράφουμε εδώ αλλαγές, όχι μόνο στον εξορθολογισμό των μεθόδων απόσπασης της υπεραξίας, αλλά και στα διαφορετικά σημεία διεκδίκησης από το παραγωγικό υποκείμενο: από τη μάχη για τη διάρκεια της εργασίας, σε εκείνη για την τιμή της, με τη μάχη για τις συνθήκες εργασίας να συνεχίσει όλες τις περιόδους.

Αν χρησιμοποιήσουμε, για τις ανάγκες της ανάλυσης, το σχήμα των υπαγωγών χρονολογικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως μετά τα αποτελέσματα της πρωταρχικής συσσώρευσης (που φυσικά δεν τοποθετούνται αυστηρά στον χρόνο) κάπου «στη μέση» ο νόμος (μια σειρά νομοθεσιών και διαταγμάτων) μοιάζει να συνενώνει τις δύο περιόδους και να αποτελεί και κομμάτι του σχήματος στο πέρασμα από την πρωταρχική συσσώρευση στην τυπική υπαγωγή (με την απόδοση τίτλων ιδιοκτησίας, κατάργησης της κληρονομιάς και κόσμου των προνομίων) και από εκεί σε ένα σχήμα, μόνο φαινομενικά συνεχές, περνάμε στην πλήρη υπαγωγή, όπου έχουμε τις απόπειρες ορισμού της διάρκειας και των συνθηκών της εργασιακής συνθήκης.

Το πέρασμα από την άμεση παραγωγή στον κοινωνικό χαρακτήρα της φαίνεται να επιβάλλεται μέσα από τον διαρκώς πιο αυστηρό έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας. Προϋπόθεση, λοιπόν, για την επίτευξη και τη συνέχιση της αξιοποίησης είναι η εκμετάλλευση της εργασίας, και μέσω αυτής, με όσες μορφές δύναται ή είναι αναγκαίο να πάρει, φανερώνονται και οι αποτυπώσεις στο σώμα και το πνεύμα του εργαζόμενου υποκειμένου, καθώς και στις διαδικασίες συγκρότησης και κίνησης της εργασίας ως τάξης πια. Το περιεχόμενο της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο είναι πρώτιστα οικονομικό. Τον οικονομικό χαρακτήρα αυτής της σχέσης, της συναλλαγής αυτής, αποτυπώνει εν

---

⁷ Ο καταμερισμός εργασίας νοείται ως μία ακόμη μορφή έμμεσης βίας καθώς «ο διαμελισμός του καταμερισμού εργασίας ως ύψιστη βία. Συνιστά καταδίκη να δουλεύεις σε και για κάτι που δεν ξέρεις ή σου είναι αδιάφορο». Στο ίδιο, σ. 333.

συνεχεία η νομική μορφή (εργασιακή νομοθεσία). Αυτήν την αλλαγή και το πέρασμα σε μορφές πιο έμμεσης βίας, στην οργάνωση της εργασίας, παρακολουθούμε όσο η σχέση εδραιώνεται και η αξιοποίηση του κεφαλαίου γίνεται στόχος της σχέσης και της συνολικής οργάνωσης της παραγωγής.

Η *έννοια της υπαγωγής*, λοιπόν, μας οδηγεί σε ταξινομήσεις που επιτρέπουν μία σειρά ιστορικών διαφοροποιήσεων να φανούν περισσότερο ευδιάκριτα μέσα από τις αλλαγές της εργασιακής διαδικασίας. Παράλληλα οι κατηγορίες αυτές εμπερικλείουν και τις μορφές κυριάρχησης του κεφαλαίου επί της εργασίας (έμμεση βία). Μέσα στις τροπικότητες των αλλαγών εντός των μεταβάσεων/υπαγωγών ενυπάρχει βία.⁸ Καθώς οι μορφές δεν μπορούν να υπάρξουν αποκομμένες από το περιεχόμενό τους, καταγράφουμε ταυτόχρονα τόσο τις μορφικές αποτυπώσεις της βίας (π.χ. εξωοικονομική, φυσική, οργανωμένη, κρατική) όσο και τη σύνδεση αυτών των αλλαγών με τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις που συντελούνται σε αυτήν την πορεία μετάβασης. Κάτω από τις διακρίσεις που σχηματοποιώ για τις ανάγκες της έρευνας (καθώς ιστορικά υπάρχει συνύπαρξη των μορφών και όχι αυστηρή και κάθετη διαφοροποίησή τους⁹) κάθε μορφή μοιάζει να αντιστοιχίζεται σε μία διαδικασία (αποχωρισμός από τη γη – άμεση φυσική βία, εργάσιμη ημέρα – νομικός καταναγκασμός, πλήρης υπαγωγή – βωβός εξαναγκασμός οικονομικών σχέσεων).

Εντός του παραπάνω σχήματος δομείται η οργάνωση του υλικού της παρούσας μελέτης. Η δομή του παρόντος εγχειρήματος ακολουθεί και αντιστοιχεί στις παρουσιάσεις του ίδιου του μαρξικού κειμένου, επιχειρώντας μια ανασύνθεση και ανασυγκρότηση γύρω από το ερώτημα και την απόπειρα θεματοποίησης των μορφών βίας τόσο στην περίοδο μετάβασης στην κεφαλαιοκρατία όσο και στην εδραίωσή της. Πάνω σε αυτή την αντιστοιχία επέλεξα και να δομήσω την εργασία σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος αναλύονται οι διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης ως ιδρυτικές διαδικασίες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της κεφαλαιακής σχέσης με τις περισσότερο άμεσες μορφές απόσπασης υπερεργασίας και χρήσης βίαιων μέσων να τις διαπερνούν. Στο δεύτερο μέρος μέσω των μορφών υπαγωγής παρακολουθούμε εντός των εδραιωμένων καπιταλιστικών σχέσεων τις τροποποιήσεις των εκδοχών της απόσπασης υπεραξίας όπου συχνά μέσω περισσότερο έμμεσων μορφών πειθάρχησης και ελέγχου αποκρύπτεται και δεν κυριαρχεί η άμεση φυσική βία. Θα προσπαθήσουμε έτσι να καταγράψουμε όσο το δυνατό πληρέστερα τις μορφές της βίας σε διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού και μετάβασης, στο πρώτο μέρος, και τις μεταβολές

---

⁸ Πού αναφέρεται βία; Στη δραστηριοποίηση της ανθρώπινης εργασίας ως γενετικής βάσης της κοινωνίας. Θ. Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», *ό.π.*, σ. 160.

⁹ «Η παραγωγή σχετικής υπεραξίας προϋποθέτει τον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής που γεννιέται αυτοφύως και διαμορφώνεται στο πλαίσιο/θεμέλιο της τυπικής υπαγωγής. Την θέση της τυπικής θα πάρει η πραγματική. Η σχετική υπεραξία επαναστικοποιεί τις τεχνικές της εργασιακής διαδικασίας και των κοινωνικών ομάδων. Όμως οι μέθοδοί της είναι ταυτόχρονα και μέθοδοι της απόλυτης υπεραξίας». Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, *ό.π.*, σ. 468.

ενδοκαπιταλιστικά των μορφών οργάνωσης της εργασίας και πειθάρχησής της με μέθοδες και εργαλεία έμμεσης, λιγότερο φυσικής και συχνά εσωτερικευμένης βίας.

Μεθοδολογικά, λοιπόν, θα ακολουθήσω την αντίστροφη της παράθεσης του, ανάγνωση του έργου και αξιοποίησή του. Θα εντοπίσω τα εννοιακά εργαλεία του ίδιου το Μαρξ αξιοποιώντας τα ως ευρετικά σχήματα για τη διάκριση των μορφών βίας εσωτερικά των κοινωνικών μεταβολών. Η ανάγνωσή μας δεν είναι ούτε ευθεία, κατά σειρά, αλλά ούτε τυχαία. Η εσωτερική ανασυγκρότηση του κειμένου υπακούει τις ανάγκες των ερευνητικών ερωτημάτων που έχουν έναν συγκεκριμένο τρόπο έκθεσης εσωκειμενικά καθώς εκκινούν από τη γένεση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, παρότι τα εν λόγω κεφάλαια έπονται της έκθεσης των κατηγοριών. Παρακολουθώντας την ανάπτυξη και την εδραίωση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και των σχέσεών της, θα αναζητήσω την εσωτερικότητα ή μη των μορφών κοινωνικής βίας και μεσολάβησης, αλλά και σε ποιες τροπικότητες και σχηματοποιήσεις υπόκεινται και μεταβαίνουν.

Στο αφετηριακό, λοιπόν, για την παρούσα εργασία ερώτημα: «Γιατί έχω βία πρωταρχικά στην αστική κοινωνία;», η ερευνητική αναζήτηση συνεπάγεται συγκεκριμένη μεθοδολογική τοποθέτηση απέναντι στο υλικό του κειμένου. Η απάντηση στο ερευνητικό ερώτημα θα εντοπιζόταν στη συγκρότηση του δομικού διαχωρισμού της εργασίας από τα μέσα της, άρα, εν συνεχεία, στη δημιουργία της μισθωτής εργασίας και στις συνθήκες περαιτέρω πειθάρχησής της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μορφές βίας μπορούν να ιδωθούν αρχικά στην πυρηνική τους μορφή ως διαδικασίες πειθάρχησης της εργασίας στο κεφάλαιο. Στην πορεία της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης ο ουσιώδης καθορισμός της ζωντανής εργασίας γίνεται αντικείμενο ιδιοποίησης, σε μία διαδικασία η οποία διατηρείται με ποικίλες μορφές βίας. Στη μακρά αυτή, λοιπόν, ιστορική περίοδο διερευνούμε εντός της αν η βία είχε και έχει έναν ρόλο προωθητικό, μετασχηματιστικό, αν αποτελεί όρο στη διαδικασία των μετατροπών, ποια είναι τα χαρακτηριστικά του όρου αυτού και αν δύναται να αποτελέσει μόνη της μια μορφή ικανή και αναγκαία για τις μετατροπές αυτές.

Από την απόπειρα εσωτερικής ανάλυσης του κειμένου, όπως αναφέραμε, διαμορφώνεται ένα σχήμα που αποτυπώνει και οργανώνει εσωτερικά αυτές τις αλλαγές, το σχήμα των υπαγωγών και της πρωταρχικής συσσώρευσης, αναφερόμενα στην εδραιωμένη κεφαλαιοκρατία και στις απαρχές της αντίστοιχα. Από αυτήν τη σκοπιά μπορεί κανείς να αναγνώσει το πέρασμα από διασκορπισμένες απόπειρες οργάνωσης του κοινωνικού (στο πρώτο στάδιο κεφαλαιοκρατίας) σε νέου τύπου συγκροτημένες προσπάθειες. Υποθέτοντας, λογικά, πως η εξέλιξη ενός νέου τρόπου παραγωγής συνεπάγεται και ανάλογη (αλλά όχι αναγκαστικά ταυτόχρονη και ισοβαρή) αλλαγή στα μέσα και στα εργαλεία ανάπτυξής της, αναζητούμε αρχικά τις αλλαγές αυτές με κέντρο τη βία. Αν κάθε τρόπος παραγωγής ακολουθείται από έναν άλλο, αυτή τη διαδοχή επιχειρούμε να την εντοπίσουμε κειμενικά και θεωρητικά και στις μορφές βίας και υπαγωγής.

Ποιος είναι ο ρόλος της βίας στις μεταβάσεις; Είναι ο ρόλος ενός τυχαίου συμβάντος ή μιας

επιλογής; Αποτελεί μέρος ζωτικό για την επίτευξη των αλλαγών; Πώς αλληλεπιδρά με τις αλλαγές στις υπόλοιπες σφαίρες του κοινωνικού; Με τη νομική μορφή της ιδιοποίησης της γης, την πλήρη υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, η βία κατοχυρώνεται θεσμικά, ενσωματώνεται και – κατά έναν τρόπο – εσωτερικεύεται στις νέες σχέσεις που συγκροτούνται στο μετέπειτα της πρωταρχικής συσσώρευσης. Το παραπάνω σχήμα προκύπτει από την ανάλυση κεφαλαίων του κειμένου, κυρίως του 8ου, 10ου, 12ου καθώς και των 21ου – 22ου – 23ου. Σαφώς η παράθεση είναι ενδεικτική για το σχήμα, καθώς αυτό διευρύνεται, και οι αλλαγές αντιστοιχούν τόσο στον καταμερισμό εργασίας, την ίδια τη συνεργασία, καθώς και στο πέρασμα στη μεγάλη βιομηχανία. Αυτή η αδυναμία πραγματικής απομόνωσης συγκεκριμένων κεφαλαίων από το όλο έργο είναι σημαντική: η κίνηση για την κατανόηση της εξέλιξης και της θεματοποίησης των μορφών βίας στο *Κεφάλαιο* δεν είναι μια ευθύγραμμη παράθεση εσωτερικά αυτού.

Τη σταχυολόγηση και θεματοποίηση αυτή την προσλαμβάνω σε μεγάλο βαθμό ως μια συγκριτική απόπειρα. Έπειτα, για να διερευνηθεί η γενεαλογία, δηλαδή η ιστορικότητα των εννοιών που αναλύονται στο έργο, η έρευνα θα πρέπει να προχωρήσει μέχρι την ανάλυση και του 24ου κεφαλαίου «Πρωταρχική συσσώρευση». Εκεί μπορεί να εντοπιστεί η ιστορική αφετηρία της σημερινής κοινωνίας, καθώς και οι πρωταρχικές μορφές οργάνωσής της. Μας ενδιαφέρουν αυτή η επιλογή και η κίνηση τόσο για τα όποια μεθοδολογικά συμπεράσματα μπορούν να αντληθούν όσο και για την αντιστοίχιση, αλλά και τη διασαφήνιση των μορφικών και περιεχομενικών εκδοχών της βίας.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΒΙΑ

1. Η πρωταρχική συσσώρευση στη θεωρία του Μαρξ. Θεωρία, μέθοδος, ιστορία

Η τοποθέτηση του 24ου κεφαλαίου στο τέλος του έργου είναι πιθανό να φανεί, κατά την πρώτη ανάγνωση του κειμένου, παράδοξη. Αυτό διότι, στο 24ο κεφάλαιο, σε αντίθεση με τη συνολική άρθρωση του έργου, προσεγγίζεται η ιστορικότητα των οικονομικών κατηγοριών που μας έχουν παρουσιαστεί τμηματικά στα προηγούμενα κεφάλαια του κειμένου (χρήμα, κεφάλαιο, συσσώρευση κτλ.). Από τις κατηγορίες που εν είδει αφαιρέσεων έχουν παρουσιαστεί και αναλυθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, περνάμε στη *σωματοποίησή* τους στα ιστορικά κεφάλαια, με προεξέχον το

Αν εστιάσουμε αποκλειστικά στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, είναι δυνατό να υποτεθεί μια προτεραιοποίηση της ιστορικότητας των κατηγοριών και των μορφών αυτών από θεωρητική σκοπιά. Αντιπαρατιθέμενο με τα υπόλοιπα κεφάλαια, μοιάζει αυτή η έμφαση στην ιστορικότητα να μη συνάδει με τη χρονολογική τους τοποθέτηση εντός του έργου. Στη δική μας ανάγνωση, οι κατηγορίες που έχουν αναλυθεί προηγουμένως στο έργο, στο 24ο κεφάλαιο αναπλαισιώνονται και επενδύονται με περισσότερα στοιχεία και πέραν της μία σκοπιές. Προσεγγίζονται δε και τοποθετούνται περισσότερο «αυτοτελώς» στην ιστορικότητα και στο ιστορικό τους πλαίσιο. Η ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σκοπός του συνολικού έργου, γενικεύεται στα τελευταία κεφάλαια και εμπερικλείει όλες τις κατηγορίες που έχουν έως τώρα παρουσιαστεί υπό το πρίσμα της οικονομίας και της θεωρίας.

Υπό ποια/ες ιστορική/ες συνθήκη/ες και περίσταση/εις αναδύθηκε η καπιταλιστική κοινωνική σχέση που έχει ως το 24ο κεφάλαιο διεξοδικά αναλυθεί, και ποιο είναι το ιστορικό υπόβαθρο των κατηγοριών της; Το συγκεκριμένο κεφάλαιο, όμως, δεν εξηγεί τα προηγούμενα. Μιλάει, παρ' όλα αυτά, από τη σκοπιά του συγγραφικού *σήμερα* σε μία απόπειρα σύνδεσης της προϊστορίας του κεφαλαίου με το ιστορικό παρόν του. Με την αστική επανάσταση συντελεσμένη¹¹ και την κεφαλαιοκρατική οικονομία και κοινωνία εν τη αναπτύξει πλαισιώνει ιστορικά και χρονικογεωγραφικά τη γένεση των κατηγοριών και στοιχείων της (όπως ήδη έχουν αναπτυχθεί στο έργο). Η πρωταρχική συσσώρευση, λοιπόν, δεν είναι μόνο μια «περίοδος» από την οποία προέκυψαν οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Μάλλον, είναι η ιστορική «πράξη» που συνιστά τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις στο σύνολό της.¹² Η ολοκλήρωση μακροχρόνιων διαδικασιών, με πολλαπλά χαρακτηριστικά και αποτελέσματα, όπως της πρωταρχικής συσσώρευσης αποτελεί την αφετηρία του μεθοδικού αναστοχασμού¹³ για την εμφάνιση και την εξέλιξη των κεφαλαιοκρατικών μορφών όπως έχουν ήδη παρατεθεί στο έργο και εμφανίζονται ιστορικά.

Αναζητώντας το πλαίσιο ένταξης του κεφαλαίου για την πρωταρχική συσσώρευση, προκύπτει μια πιθανή κατηγοριοποίηση που μπορεί να διακριθεί εντός ολόκληρου το έργου. Το 24ο κεφάλαιο μαζί με τα υπόλοιπα ιστορικά κεφάλαια για τη ρύθμιση της εργάσιμης μέρας, της έννοιας του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, της συνεργασίας και τη γένεση της μεγάλης βιομηχανίας σχηματίζουν ένα σώμα που θέτει την ιστορικότητα, την ιστορική βάση και προσέγγιση των εκάστοτε

---

¹⁰ Mezzandra Sandro, «The Topicality of Prehistory: A New Reading of Marx's Analysis of 'So-called Primitive Accumulation», *Rethinking Marxism*, 23:3, 2001, σ. 304.

¹¹ Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, Σμίλη, 1994, σ. 260.

¹² Werner Bonefeld, «The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity fetishism and Social Constitution», *The Commoner*, τ. 2, Σεπτέμβριος 2001, σ. 5-6.

¹³ Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος...*, ό.π., σ. 218.

αναλυόμενων κατηγοριών και διαδικασιών στο θεωρητικό επίκεντρο. Υπάρχει κάποια αιτιακή/αιτιολογική και θεωρητική προτεραιότητά τους στο έργο όμως; Στον βαθμό που το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί εύκολα, μια πρόταση αποτελεί η ανάγκη ιστορικής θεμελίωσης των κατηγοριών που αναπτύσσονται στο κείμενο. Σημαντικό μέρος της απάντησης αυτής, παρότι δεν εμπεριέχεται στους στόχους της εργασίας, είναι και το σε τι κάθε φορά απαντάει ο συγγραφέας. Η ανάγκη της ανάδειξης ιστορικών στιγμών και αφετηριακών σημείων για όλες τις αναλυόμενες κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας είναι ουσιαστική. Η ιστορική απάντηση, πρόσληψη και ανάλυση των κατηγοριών αυτών αποτελεί ταυτόχρονα την υπόδειξη του πώς μπορεί να είναι πλήρης μία επιστήμη της κοινωνίας.

Σε αντίθεση με την αντίληψη μιας επιστήμης και θεωρίας που μελετάει αποκομμένα περιοχές, σημεία και κατηγορίες του οικονομικού και κοινωνικού φαινομένου, η θεωρία του Μαρξ προτείνει πως οι έννοιες και οι κατηγορίες δεν δύνανται να μελετηθούν απομονωμένες από τα ιστορικά πλαίσια διαμόρφωσης και ανάδυσής τους. Στην εποχή που γράφεται το έργο, άλλωστε, υπάρχουν ήδη διαμορφωμένες θεωρητικές και επιστημονικές σκοπιές και αντιλήψεις που εξηγούν με τον δικό τους τρόπο την καταγωγή της ιδιοκτησίας, τον ρόλο του χρήματος και της κεφαλαιακής σχέσης. Η τμηματική ανάλυση κατηγοριών, εννοιών και φαινομένων, ως κυρίαρχη επιστημονική ανάλυση, οδηγεί στη φυσικοποίησή τους. Τα παρουσιάζει σαν να υπήρχαν από πάντα καθώς δεν ανατρέχει στους όρους γένεσής τους. Οδηγεί επίσης και στη μυστικοποίησή τους, αφού, δίχως ανάδειξη των ιστορικών διαδικασιών συγκρότησής τους, δημιουργεί μια συνθήκη ακατάλληλη για την κατανόηση και την κριτική τους.

Από τη σκοπιά της απελευθέρωσης είναι επίσης αναγκαία μία τέτοια σύζευξη ιστορίας και θεωρίας. Η απελευθέρωση δεν δύναται να υπάρξει δίχως κριτική και αυτή με τη σειρά της προϋποθέτει τη γνώση. Μπορεί το *Κεφάλαιο* να μην είναι ένα έργο πολιτικής θεωρίας, όμως η πορεία του Μαρξ γίνεται αντιληπτή ως του κατεξοχήν στοχαστή επί του πολιτικού, και δεν μπορούμε παρά να κατατάξουμε και το εν λόγω έργο εντός της ευρύτερης συγγραφικής του προσπάθειας για την κριτική κατανόηση της (κεφαλαιοκρατικής εδώ) κοινωνίας (με στόχο εξωκειμενικό την ανατροπή της). Η μελέτη των βάσεων που δομούν τη νεωτερικότητα καθιστά την μαρξική παράθεση πολιτική, όχι με την έννοια της στράτευσης, αλλά με άξονα την αντίληψη «ορισμού των μέσων και των δυνατοτήτων πραγματοποίησης της ανθρώπινης συμβίωσης σε ένα εμμενές πλαίσιο ελευθερίας και αυτοπροσδιορισμού».¹⁴ Αντιστρέφοντας την παραπάνω απόφαση, μπορεί να ειπωθεί πως οι διαδικασίες, συνθήκες και όροι που δημιουργούν αυτήν την αδυνατότητα είναι κομμάτι –κατ’ αναλογία– της ίδιας ανάγνωσης και προσπάθειας.

Η μαρξική κριτική στην πολιτική οικονομία συμπληρώνεται και από μία κοινωνική θεωρία η

---

¹⁴ Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», *ό.π.*, σ. 162.

οποία ανατρέχει στους όρους διαμόρφωσης των εννοιών της φιλελεύθερης κοινωνικής θεωρίας, δηλαδή θέτει το ζήτημα της ιστορικότητας των εννοιών,¹⁵ σε μια προσπάθεια αποφυσικοποίησης των διαδικασιών συγκρότησης της νεωτερικής κοινωνίας, των φορέων και δομών που τη συνέχουν. Άλλωστε η λογική πως το οικονομικό είναι ιστορικό όσο και κοινωνικό¹⁶ διαπερνά όλο το έργο. Το πλαίσιο των «δοσμένων» απαντήσεων της πολιτικής οικονομίας, η αφήγηση του «ηθικού παραμυθιού» αποτελεί έρεισμα για εκκίνηση του 24ου κεφαλαίου. Για μια πλήρη εξήγηση της κεφαλαιακής προέλευσης έπρεπε να υπάρξει μια προηγηθείσα της κεφαλαιοκρατίας συσσώρευση. Η θεωρία της «πρωταρχικής συσσώρευσης» παίρνει την εξιδανικευμένη μνήμη μια χρηματικής συσσώρευσης μεμονωμένων καπιταλιστών, η οποία είναι η ηθική κωδικοποίηση ή, στην καλύτερη περίπτωση, η (ιδεολογική) παρουσίαση της συσσώρευσης μέσα στον καπιταλισμό, και τη γενικεύει.¹⁷ «Έχει κανείς εξάλλου την εντύπωση ότι μια συσσώρευση που προηγείται από την εργασία και δεν γεννιέται απ' αυτή έπρεπε να έχει παραχθεί αναγκαία από τη μεριά του κεφαλαιοκράτη που του επιτρέπει να θέσει τον εργαζόμενο επί το έργον».¹⁸

Έχοντας αναλύσει αφετηριακά στο έργο τη στοιχειώδη οικονομική μορφή του εμπορεύματος, για να περάσει μέσω αυτού στη θεωρία της αξίας, έτσι και εδώ εκκινεί από το απτό δεδομένο, την αναλυτική κατηγορία της πρωταρχικής συσσώρευσης, μια κατηγορία ήδη δοσμένη από την πολιτική οικονομία και όχι μια δική του δημιουργημένη κατηγορία. Αναλύοντας τον τρόπο πραγμάτευσης, πρόσληψης και ερμηνείας της έως τότε, θα την παρουσιάσει με τα δικά του εργαλεία ανασηματοδοτώντας και αναπλασιώνοντάς την.

«Η συνολική αυτή κίνηση φαίνεται, λοιπόν, να περιστρέφεται σε έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο εφόσον υποθέσουμε μια «πρωταρχική» συσσώρευση [«previous accumulation» στον Adam Smith] που προηγείται της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά η αφετηρία του. Αυτή η πρωταρχική συσσώρευση διαδραματίζει στην πολιτική οικονομία περίπου τον ίδιο ρόλο που παίζει το προπατορικό αμάρτημα στην θεολογία. Ο Αδάμ δάγκωσε το μήλο και έτσι επήλθε η αμαρτία στο ανθρώπινο γένος. Η προέλευσή της εξηγείται σαν να αφηγείται κανείς ένα ανέκδοτο του παρελθόντος. Πριν από πολύ καιρό υπήρχε από την μία πλευρά μια φιλόπονη, έξυπνη και προπαντός οικονομία ελίτ και από την άλλη υπήρχε ένας τεμπέλης συρφετός που κατασπαταλούσε τα πάντα και ακόμη περισσότερα σε διασκεδάσεις. Βεβαίως, ο μύθος του

---

¹⁵ Απόστολος Πανταζής, *Καρλ Μαρξ – Καρλ Πολανύ, Η γένεση του κοινωνικού κράτους*, Στοχαστής, Αθήνα, 2010, σ. 13.

¹⁶ Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, «Το μυστικό του καπιταλισμού (σημείωση για τη θεωρία της αξίας του Μαρξ)», *Θέσεις*, τ. 109, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2009.

¹⁷ Jason Read, «Primitive Accumulation: The Aleatory Foundation of Capitalism», *Rethinking Marxism*, τομ. 14, τ. 2, Καλοκαίρι 2002, σ. 4

¹⁸ Karl Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Κάλβος, Αθήνα, 1982, σ. 145.

θεολογικού προπατορικού αμαρτήματος μας αφηγείται πως ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να τρώει το ψωμί του με τον ιδρώτα του προσώπου του· η ιστορία του οικονομικού προπατορικού αμαρτήματος όμως μας αποκαλύπτει πως υπάρχουν άνθρωποι που δεν έχουν διόλου ανάγκη κάτι τέτοιο. Το ίδιο κάνει».

Σε σχέση με το ιστορικό περιεχόμενο των εννοιών και διαδικασιών, όπως της διαδικασίας γένεσης της κεφαλαιακής σχέσης, η περίοδος της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι ιδιαίτερος σημαίνουσα για την εξηγητική και προσδιοριστική της πλαισίωση. Το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλαδή το ζήτημα της γένεσης του καπιταλισμού, θέτει στο προσκήνιο τη σχέση μεταξύ θεωρίας και ιστορίας, καθώς και το ζήτημα της μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλον.¹⁹ Η επιστήμη της πολιτικής οικονομίας έως τότε ερμηνεύει με όρους φυσικότητας τη διαδικασία, εντάσσοντάς τη σε μια οριακά βιολογική ερμηνεία συγκεκριμένων ανθρωποτύπων/χαρακτηριστικών. Το ιστορικό πλαίσιο, οι πολιτικές συνθήκες, οι ανισότητες, οι κοινωνικές συγκρούσεις και διαφοροποιήσεις δεν εμπερικλείονται στην εξηγητική εργαλειοθήκη αυτής της ερμηνείας. Η μαρξική κριτική θα προσπαθήσει να απαντήσει ακριβώς αίροντας τις απαιτήσεις της «“αστικής” ιστοριογραφίας για “αρμονική” ανάδειξη της κεφαλαιακής σχέσης».²⁰

Η δημιουργία της κεφαλαιακής σχέσης, η διαδικασία ανάδειξης και μετεξέλιξης των μερών της, από πλευρές-υποκείμενα της νέας σχέσης σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, αλλά και η σχέση αυτή, ως δομική κοινωνικά, δεν κεντριοποιείται αναλυτικά. Και αυτό παρότι ο ίδιος ο «μύθος», όπως παρατίθεται εδώ, φαίνεται να περιγράφει δύο ριζικά διαφορετικούς τύπους κοινωνικών ομάδων. Αυτό όμως ακριβώς το στοιχείο της ανισομέρειας των δύο πλευρών φαίνεται να παραμελεί η αστική πολιτική οικονομία στη δική της επαναφήγηση. Πρόκειται για μια μεμονωμένη ιστορία ανθρώπων-ατόμων, για μια προσέγγιση της ιστορίας ως άθροισμα ατομικών επιλογών που αφήνει εκτός μια ανάλυση του πώς δομικά και συνολικά η κάθε κοινωνία παράγει τους ανθρωποτύπους και τις ομαδοποιήσεις της καθώς και τις συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής τους.

Οι κατηγορίες άλλωστε που αναφέρονται στο *Κεφάλαιο* δεν είναι αυστηρά νεωτερικές ή αμιγώς καπιταλιστικές. Στόχος είναι να δούμε τόσο το πλαίσιο ανάδυσής τους όσο και υπό ποιες συνθήκες και αιτίες συνδυάζονται και με ποια αποτελέσματα. «Τι είναι κεφάλαιο; Πού βρέθηκαν όλα αυτά τα συσσωρευμένα πράγματα; Όλα τα συστατικά μέρη του κεφαλαίου είναι δημιουργήματα της εργασίας, προϊόντα της εργασίας, συσσωρευμένη εργασία». Η συσσωρευμένη εργασία που χρησίμευσε, λοιπόν, ως μέσο για τη νέα παραγωγή, είναι κεφάλαιο²¹. Το θεωρητικό εγχείρημα της αποφυσικοποίησης και της ιστορικής εξήγησης των διαδικασιών συγκρότησης των

¹⁹ Απ. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 13.

²⁰ Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», ό.π., σ. 165.

²¹ Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010, σ. 36.

κεφαλαιοκρατικών μορφών και σχέσεων φωτίζει και αναδεικνύει την εργασία ως κεντρική κατηγορία σε αυτήν την απόπειρα όσο και τις μορφές που έχει πάρει ανά τις περιόδους, απαντώντας εκ προοιμίου αρνητικά στο αν αυτή η μορφή εργασίας είναι η μόνη διαχρονικά ισχύουσα. Με αυτό ως δεδομένο η απάντηση είναι η ίδια και για όλες τις υπό ανάλυση κεφαλαιοκρατικές μορφές.

Η αναγνώριση ενός φαινομένου από τη θεωρία μπορεί σαφώς να ενισχύσει μια αναλυτική προσπάθεια, αλλά δεν δρα *αποκαλυπτικά*. Η γένεση των μορφών των κοινωνικών σχέσεων που η θεωρία παρουσιάζει είναι μια ιστορική προσπάθεια. Η εγκαθίδρυση του νόμου της αξίας, κυρίαρχη μορφή ενδοκαπιταλιστικά, είναι μια ιστορική διαδικασία που εδράζεται και εντοπίζεται στις πρώτες μέρες του καπιταλισμού, στις απαρχές του.²² Και η ίδια η θεωρία περί αξίας γεννιέται από μία χειρονομία βίαιης ακύρωσης του υποκειμένου της αξίας και μετατροπής του σε μέσο παραγωγής οικονομικών αξιών.²³ Γι' αυτό και ο Μαρξ καταφεύγει στην αφετηρία της κατηγορίας και δεν μένει απλώς στην παρουσίαση της εσωτερικής της λειτουργίας –προϋποθέτοντάς την σαν από πάντα υπαρκτή.

Αναλόγως, το να κεντροθετούνται η σύνδεση και η σύνθεση των μερών (π.χ. κράτους και χρήματος) που εντοπίζει η θεωρία, αντί να μελετώνται αποκομμένα, είναι επιλογή μεθόδου, ανάλογης βαρύτητας με το αν προκρίνεται η τυχαιότητα ή η σκοπιμότητα σε μια ιστορική διαδικασία και κίνηση.²⁴ Ο τρόπος απάντησης και χειρισμού αυτών των ζητημάτων είναι ταυτόχρονα ιδεολογικός και μεθοδολογικός. Με μια πληθώρα τέτοιων ζητημάτων αναμετράται η μαρξική κριτική, και με ιδιαίτερη έμφαση το 24ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*.

Στο αναλυτικό οπλοστάσιο του Μαρξ κεντρικές έννοιες και κατηγορίες, όπως το κράτος και οι ευρύτερες κοινωνικές συσσωματώσεις, ως πλευρές των κοινωνικών αντιθέσεων, έχουν εξηγητικό ρόλο στο πώς δεν φτάνουμε ατομικά, τυχαία και αυτοστιγμεί σε διαδικασίες κοινωνικής συναίνεσης αλλά προηγείται μια μακρά ιστορία μεταμορφώσεων και μετατοπίσεων, που υπάγει σταδιακά τα άτομα σε μια εξουσία η οποία αλλάζει και αυτή μορφές στην εξέλιξη της διαδικασίας. Η ισχύουσα αφήγηση επίσης δεν απαντά σε ζητήματα που διερευνά το έργο του Μαρξ, όπως από πού προκύπτει η συγκέντρωση πλούτου και άρα ισχύος και του πώς αυτή σχηματίστηκε. Το σημείο σύγκλισης των οπτικών του Μαρξ και της επικρατούσας πολιτικής οικονομίας είναι πως στην πορεία ανάλυσης της ανάδυσης του κεφαλαιακού τρόπου παραγωγής προκύπτει μια επαναληψιμότητα, ένα σημείο επιστροφής στο ίδιο στοιχείο που μοιάζει με φαύλο κύκλο. Από εκεί, αναζητώντας όλες οι αφηγήσεις μια απαντητική λύση, η *έξοδος* υποδεικνύεται με την εισαγωγή της έννοιας της λεγόμενης

---

²² John Holloway, «From scream of refusal to scream of power: the centrality of work», στο, W. Bonefeld, R. Gunn & K. Psychopedis (επιμ.), *Emancipating Marx*, Open Marxism, том. 3, 1995, σ. 175.

²³ Διονύσης Ν. Γράβαρης, «Πολιτική (και) οικονομία. Η γενεαλογία μιας σχέσης», στο, Μ. Αγγελίδης – Σ. Δημητρίου – Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική*, Πόλις, Αθήνα, 2008, σ. 153.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 166.

πρωταρχικής συσσώρευσης. Προκύπτει λοιπόν ως μια έννοια-εργαλείο για την απάντηση των κενών στην αφήγηση της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Όσες κατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν μέχρι το 24ο κεφάλαιο από τον Μαρξ, βοηθώντας μας να κατανοήσουμε τμηματικά τα στοιχεία του κεφαλαιακού τρόπου παραγωγής, μοιάζουν να εξηγούνται ιστορικά, να ολοκληρώνονται, σε αυτό το τελευταίο κεφάλαιο. Στα προηγούμενα κεφάλαια έχει αναφερθεί η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο και πώς το κεφάλαιο γεννά υπεραξία, αλλά και η υπεραξία κεφάλαιο. Εντούτοις, η συσσώρευση προϋποθέτει υπεραξία –η απόσπαση υπεραξίας, όμως, προϋποθέτει τον ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (καθώς δεν είναι απλά πλεόνασμα αλλά συνειδητή και οργανωμένη απόσπαση υπερεργασίας) και αυτός μια συγκεκριμένη μάζα κεφαλαίου και εργατικής δύναμης που η εκμετάλλευσή της να δημιουργεί την αναφερθείσα υπεραξία. Όλα αυτά μαζί, για να συγκροτήσουν την κεφαλαιακή σχέση ως θεμέλιο των νεωτερικών κοινωνιών, χρειάζεται να βρεθούν συγκεντρωμένα σε συγκεκριμένα χέρια, των εμπορευματοπαραγωγών. Αυτός είναι ο φαύλος κύκλος που χρειάζεται να διαρρηχθεί με την εισαγωγή μιας έννοιας συσσώρευσης διαφορετικής, πρώτης, αφετηριακής.

1.1 Το 24ο κεφάλαιο (και ο ερμηνευτικός κύκλος του²⁵)

Ομοίως, λοιπόν, και στις δύο κατευθύνσεις της έκθεσης των εννοιών αυτού του κύκλου, ως υποκείμενο της παραγωγικής διαδικασίας έχει τεθεί το ίδιο το κεφάλαιο στις διάφορες μορφές εμφάνισής του. Ο κύκλος έχει εξαφανίσει όμως την ιστορική του αφετηρία και τις προϋποθέσεις του.²⁶ Η ανάδειξη της αλήθειας της σχέσης αυτής, της ενδελεχούς ανάλυσης της φύσης και καταγωγής του κεφαλαίου, αναπτύσσεται παράλληλα ως κριτική του λόγου περί πολιτικής οικονομίας. Αφετηρία της κριτικής, λοιπόν, θα σταθεί η ανάλυση της νεωτερικής κεφαλαιακής σχέσης. Η ιστορική στιγμή αυτής της συγκρότησης είναι ακριβώς η ιστορική στιγμή του χωρισμού των δύο στοιχείων της κοινωνικής πράξης, του κατόχου των μέσων παραγωγής και του εργάτη, και αποτελεί αχώριστο κομμάτι της πρωταρχικής συσσώρευσης (ως διαδικασίας και ως κεφαλαίου). Στην επιφάνεια αυτού του (από)χωρισμού σχηματίζεται μια δομή εξατομικευμένης και χειραφετημένης από τα προαστικά δεσμά κοινωνικής πράξης, η οποία κατά τη χωριστική μορφή της αναδιπλασιάζεται σε οικονομική και πολιτική πράξη. Πρόκειται για ένα θεμελιώδες ιστορικό κέντρο, που αναδιατάσσει τα έως τότε δεδομένα και εγγράφει στην ιστορική πορεία δομικούς χωρισμούς ως βάση της αναπαραγωγής της.²⁷ Πρόκειται, επίσης, για μια θεμελιώδη κατηγορία-εργαλείο, αφού μέσω αυτής

---

²⁵ Δ. Ν. Γράβαρης, «Πολιτική (και) οικονομία», *ό.π.*, σ. 131.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 131.

²⁷ Στο ίδιο, σ.127-128.

δύναται να κριθεί τόσο η πορεία της σχέσης πολιτικής και οικονομίας, ο λόγος γύρω από αυτήν αλλά και η χρονικότητά της ως ιστορική στιγμή.

Η μαρξική ματιά, στη βάση αυτής της προσέγγισης που αναδεικνύει τις πλευρές της κεφαλαιακής σχέσης και τα στάδια συγκρότησής της, στέκεται κριτικά απέναντι στις έως τότε προσεγγίσεις για την πρωταρχική συσσώρευση: ούτε απλώς η ύπαρξη της εξωοικονομικής βίας χαρακτηρίζει τις μέθοδες της, ούτε η αναγωγή στην εργατικότητα και τη φιλοπονία ενός κομματιού της κοινωνίας συνιστούν ικανοποιητική συμπλήρωση των κενών της αφήγησης αυτής.²⁸ Δεν αρκεί, λοιπόν, η εξήγηση μέσω της εξοικονόμησης εργασίας ή υπερβολικής εργατικότητας, αλλά χρειάζεται να προσφύγει κανείς σε πραγματικούς ιστορικούς όρους²⁹ για την ερμηνεία του πώς συντελέστηκαν όλες οι θεμελιώδεις μετατροπές των κατηγοριών σε νεωτερικές ή κεφαλαιοκρατικές.

Οι αναδύμενες σχέσεις παραγωγής και διανομής είναι ιστορικές, ιστορικά εξηγήσιμες και αυτή η ιστορικότητα είναι που ανοίγει και τη δυνατότητα ύπαρξης μίας άλλου τύπου παραγωγής. Το ιστορικό όμως δεν σημαίνει χρονολογικό, εξ ου και η τοποθέτηση του 24ου κεφαλαίου στο τέλος του κειμένου. Ανάλογη δομή συναντάμε και σε άλλα σημεία του κειμένου: επί παραδείγματι η ανάπτυξη των κατηγοριών της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας δεν αναφέρονται σε περιεχόμενα που ακολουθούν το ένα το άλλο χρονικά, αλλά που συχνά έχουν μια παράλληλη πορεία και οδηγούν στο καπιταλιστικό τώρα της συγγραφής/ανάλυσης.³⁰ Η ιστορικότητα είναι αναγκαία, και προτείνεται μια θεωρητική σύζευξη πολιτικής οικονομίας και ιστορίας για μία πλήρη ανάλυση και προσέγγιση της ανάπτυξης των κοινωνικών σχηματισμών.

Εδώ, είναι η πρωταρχική συσσώρευση που μας δίνει το κλειδί για την αναπαραγωγή (και θεωρητικά: την κατάδειξη) των βασικών διαιρέσεων της κοινωνίας: αρχικά του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας, και εντέλει του κεφαλαίου και της εργασίας.³¹ Στο παρόν κεφάλαιο συναντάμε κριτικά ανασκευασμένη την ιστορική δυναμική ως σχέση κεφαλαίου – εργασίας, τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της, τους όρους και τις στιγμές συγκρότησής τους, «της εν τη γενέσει αστικής κοινωνίας».³²

Η πρωταρχική συσσώρευση άλλωστε, τόσο ως απόρροια αλλά και «ιστορικό θεμέλιο»,³³ αφετηρία και προϋπόθεση των αναφερθέντων χωρισμών και σχέσεων, συνιστά μια πρωταρχική μετάθεση ισχύος από τη φεουδαρχική εξουσία στον έλεγχο των αστών ιδιοκτητών. Γι' αυτό και έχει μεγάλη σημασία πώς εξιστορεί κανείς τα γεγονότα, καθώς μια αφήγηση που αφήνει τους δομικούς

---

²⁸ Απόστολος Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 59.

²⁹ Δ. Ν. Γράβαρης, «Πολιτική...», ό.π., σ. 133.

³⁰ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος...*, ό.π., σ. 260.

³¹ Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της πολιτικής οικονομίας*, τόμος II, Στοχαστής, Αθήνα, σ. 348-357.

³² Θ. Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», ό.π., σ. 165-66.

³³ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 586.

χωρισμούς απέξω, εστιάζοντας σε μια ατομική δράση με εν δυνάμει κοινωνικά αποτελέσματα, προσδίδει έναν συναινετικό χαρακτήρα σε μία άκρως ανταγωνιστική διαδικασία, ατομική χροιά σε ένα κοινωνικό φαινόμενο, μην μπορώντας να εξηγήσει μακροσκοπικά μια διαδικασία εδραίωσης σε παγκόσμια κλίμακα ενός οικονομικού τρόπου παραγωγής.³⁴

Μια προσεκτική εξέταση του ορισμού του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση μας επιτρέπει να αξιολογήσουμε κριτικά την ιστορική πλευρά και τα σημεία της και να τα αναδιατυπώσουμε έπειτα πολιτικά. Αυτό θα φανεί πληρέστερα, άλλωστε, όταν αναλύσουμε όλες τις μεθόδους και τις πτυχές της. Στο κέντρο της πάντως βρίσκεται η έννοια του διαχωρισμού/χωρισμού μεταξύ των παραγωγών και των μέσων παραγωγής και είναι αυτή που μας βοηθάει αναλυτικά, ως εργαλείο, να περιγράψουμε τόσο ανάλογες διαδικασίες υπό αυτό το πρίσμα (την επαναλαμβανόμενη φύση της «πρωταρχικής συσσώρευσης»), αλλά επίσης επισημαίνει το κεντρικό πολιτικό ζήτημα οποιασδήποτε εναλλακτικής λύσης στον καπιταλισμό, αυτή της άμεσης πρόσβασης των μέσων ύπαρξης.³⁵

1.2 Ερωτήματα, έννοιες και εργαλεία: Υπαγωγή, μετάβαση και ιστορικότητα των μορφών

Η λογική που συνέχει την έκθεση των κατηγοριών και η διάρθρωση των κεφαλαίων εντός του έργου φαίνεται να έχει και μια ανταπόκριση στο ερμηνευτικό σχήμα εντός του έργου, τουλάχιστον στη δική μας ανάγνωση. Όπως τα μέσα παραγωγής και συντήρησης κατακτώνται από το κεφάλαιο υπαγόμενα, αρχικά τυπικά και μετά πραγματικά, σε αυτό, έτσι και όλες οι κοινωνικές μορφές που έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια του έργου υπάγονται με τον ίδιο τρόπο (σε διαφορετικό χρόνο) σε μία αφετηριακή στιγμή/κεφάλαιο. Η δόμηση του έργου μοιάζει να ακολουθεί την ιστορική πορεία, εκείνη της σταδιακής κατάκτησης και υπαγωγής των κοινωνικών μορφών στην κεφαλαιακή. Το αποτέλεσμα της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι η ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, είναι όμως ταυτόχρονα και όρος της. «Κάθε αποτέλεσμα είναι ταυτόχρονα και προϋπόθεση –αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό σύστημα. Το ίδιο αυτό το οργανικό σύστημα, ως ολότητα, έχει τις προϋποθέσεις του και η ανάπτυξή του σε ολότητα βρίσκεται ακριβώς στην καθυπόταξη όλων των στοιχείων της κοινωνίας, ή στη διαμόρφωση από αυτά των οργάνων που ακόμα λείπουν».³⁶ Η λογική της υπαγωγής των μερών σε ένα όλο φαίνεται εδώ να εφαρμόζεται τόσο στις κατηγορίες και την ιστορική αναπλαισίωσή τους στο 24ο κεφάλαιο εσωκειμενικά, όσο και εξωκειμενικά στην ιστορική πορεία.

Όπως και στην αναδρομική δομή του έργου, έτσι και στο σχήμα της υπαγωγής που θα

³⁴ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, ό.π., σ. 252.

³⁵ Massimo De Angelis, «Μαρξ and the primitive accumulation: The continuous character of capital's 'enclosures'», *The Commoner*, τ. 2, Σεπτέμβριος 2001, σ. 4.

³⁶ Θανάσης Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά στις θέσεις «Για την έννοια της ιστορίας» του Walter Benjamin*, ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 207.

προσεγγίσουμε αναλυτικότερα παρακάτω, η παράθεση δεν είναι χρονική/χρονολογική. Συνεχίζοντας εσωτερικά του κειμένου, από τις ιστορικές μορφές που αναφέρονται, κάποιες, όπως το χρήμα, προϋπάρχουν και κάποιες άλλες, εντελώς νέες, αναδύονται μαζί με τον νέο τρόπο παραγωγής. Η παράθεση μοιάζει ασύγχρονη ακολουθώντας την ιστορική εξέλιξη που μέσα στην κίνησή της ενισχύει προϋπάρχουσες μορφές και αποδυναμώνει άλλες. Σίγουρα όμως δεν κινείται ευθύγραμμα και ενιαία. Σε κάθε περίπτωση, στο παρόν κεφάλαιο δεν μπορούμε ακόμα να μιλάμε για υπαγωγή με τους όρους όπως έχουν τεθεί στα κεφάλαια 10, 11 και 12. Μελετάμε την περίοδο της δημιουργίας της κεφαλαιακής σχέσης, την εδραίωση και την εξέλιξή της που θα επιφέρει τη σταδιακή υπαγωγή και των υπόλοιπων κοινωνικών μορφών στο κεφάλαιο. Βρισκόμαστε ακόμα σε μια περίοδο μετάβασης, από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο, και αποκεί θα προκύψουν και οι (νεωτερικές) μορφές υπαγωγής.

Κατά την εξέταση των ζητημάτων που αναδεικνύει το 24ο κεφάλαιο προκύπτουν κομβικά ερωτήματα (και) για τη θεωρία. Μορφές κεντρικές στην παραγωγή όπως το χρήμα προσιδιάζουν εξαρχής στις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις; Η έννοια της μετάβασης γεννά εξίσου σημαντικές θεωρητικές απορίες. (Η μετάβαση από προκαπιταλιστικές κοινωνίες σε καπιταλιστικές, και από καπιταλιστικές σε μετακαπιταλιστικές δύναται να έχουν κοινή δομή;) Προκύπτει από την παρουσίαση της μετάβασης στο κείμενο μία δομή ή ένας ορισμός της ικανός να γενικευτεί για κάθε μεταβατική διαδικασία; Πρόκειται για μετάβαση ή για ολοκλήρωση και αλλαγή στη μορφή της υπαγωγής; Αναλόγως των απαντήσεων τροφοδοτείται και μία νέα σειρά ερωτήσεων: πρόκειται για προϋπάρχουσες σχέσεις που μετασχηματίζονται με το βάθεμα των διαδικασιών υπαγωγής ή για ριζικά νέες σχέσεις που φέρουν και νέους τρόπους αυτοανάπτυξής τους; Χωρίς να μπορεί η παρούσα εργασία να απαντήσει τα ερωτήματα, αναδεικνύει όμως τη σημαντικότητα της ανάλυσης του εν λόγω κεφαλαίου για την κοινωνική θεωρία.

Στη διαδικασία της μετάβασης (μορφών παραγωγής) λαμβάνει χώρα η απελευθέρωση των στοιχείων από τη φεουδαλική μορφή και εξάρτησή τους. Το παράδειγμα του χρήματος ως μια προϋπάρχουσα μορφή είναι ικανό να λειτουργήσει ως οδηγός στα ερωτήματα για τη μετάβαση; Με τι είμαστε αντιμέτωποι αναλύοντας τον ρόλο του χρήματος; Αποτελεί η γενίκευση της χρήσης του προανάκρουσμα της νέας εποχής; Και καθώς το χρήμα υπάρχει από την αρχαιότητα, απομένει μόνο να ωριμάσει και να γενικευτεί για να πραγματοποιηθεί η μετάβαση στον νέο τρόπο παραγωγής; Το χρήμα στη φεουδαρχία ήταν ένα μέσο ανταλλαγής/πράξης αντιπραγματισμού και, ως αντικείμενο με αξία, επίσης ένα μέσο πλουτισμού. Δεν ήταν όμως μια αυτοαξιοποιούμενη αξία, όπως θα γίνει αργότερα αφού μετατραπεί σε κεφάλαιο. Άρα, για να μετατραπεί σε κεφάλαιο το χρήμα, χρειάζεται να ενταχθεί σε ριζικά νέες κοινωνικές σχέσεις, αποκτώντας έτσι νέο ρόλο. Η χρηματική μορφή δεν σηματοδοτεί την έναρξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ας βρίσκεται στον πυρήνα του. Χρειάζεται στην ήδη προϋπάρχουσα εμπορευματική κυκλοφορία κάτι να αλλάξει, και αυτό είναι να

βρεθεί ένα εμπόρευμα που με την κατανάλωσή του να αποδίδει, να παράγει νέα αξία. Υπάρχουν, λοιπόν, προϋποθέσεις που δεν έχουν γενικευτεί ακόμα για να συντελεστεί αυτή η μετάβαση, αλλά η γένεσή τους εντοπίζεται ακριβώς στην περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης.

Η μισθωτή εργασία που θα αποτελέσει τη βάση για αυτήν τη μετατροπή, παρότι είναι παρούσα, δεν είναι η βασική και γενικευμένη μορφή εργασίας. Ο καταλυτικός χαρακτήρας του χρήματος και ο σημαίνων ρόλος του στις νέες διαδικασίες κοινωνικής συγκρότησης άρχισε να λειτουργεί όταν ήταν εν εξελίξει οι ιστορικές διαδικασίες διάλυσης της φεουδαρχίας όπου και δημιουργήθηκε το πλαίσιο να συναντηθεί με την τόσο κομβική μορφή της μισθωτής εργασίας και να ενταχθεί έτσι στην κεφαλαιοκρατική λογική.

Με την πλεονάζουσα εργασία συνέβαινε περίπου το ίδιο: υπήρχε διάσπαρτα στην παραγωγή πέραν του αναγκαίου για την οικογενειακή/ατομική κατανάλωση και χρήση. Όμως η διαχείριση και η ιδιοποίηση αυτού του πλεονάσματος δεν είχε κεφαλαιοκρατικά χαρακτηριστικά ακόμα.³⁷ Αυτό αποτελεί ένα καλό παράδειγμα μετάβασης: η βία της απόσπασης υπερεργασίας προαστικά, απαντώντας μορφές κεφαλαιοκρατικές όπως τη μισθωτή εργασία, θα μετασχηματιστεί στον αστικό ορίζοντα σε μια θεσμοποιημένη απόσπαση υπερεργασίας με λιγότερο φανερά τα σημάδια της βίας και του καταναγκασμού. «Στον φεουδαλισμό, αφού οι άμεσοι παραγωγοί εμφανίζονται σε συνδυασμό με τα μέσα παραγωγής, και συνεπώς και η εργατική δύναμη δεν μπορεί να πάρει τη μορφή εμπορεύματος, η ιδιοποίηση της υπερεργασίας από τον φεουδάρχη άρχοντα γίνεται άμεσα, μέσω εξωοικονομικού καταναγκασμού και χωρίς τη μεσολάβηση των οικονομικών νόμων της ανταλλαγής εμπορευμάτων».³⁸ Η μορφή απόσπασης της υπερεργασίας, που θα μας απασχολήσει αρκετά παρακάτω, παραμένει μια βασική μορφή *όριο* στη διαφοροποίηση των οικονομικών σχηματισμών που έχει αποτυπώσεις στη διαδικασία απόσπασής της (τροπικότητα) και άρα και στις μορφές που παίρνει (οδηγώντας μας και στη θεματική/θεματοποίηση της βίας).

Κατά τη μελέτη του 24ου κεφαλαίου αναδύονται πολύμορφα ερωτήματα τόσο για το πώς ερμηνεύονται ιστορικά οι διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης όσο και για το θέμα του υποκειμένου αυτής. Είναι ο βασικός συντελεστής η γένεση της μορφής του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη που με τις επιλογές του στην οικονομία αλλάζει την κίνηση συνολικά όλης της οικονομίας; Είναι το νέο υποκείμενο της ελεύθερης μισθωτής εργασίας που με την ύπαρξή του απελευθερώνει τις δυνατότητες διαρκούς κίνησης και αξιοποίησης του κεφαλαίου και άρα της συντήρησης όλου του οικοδομήματος; Θέση της εργασίας είναι πως ο κινητήριος μοχλός είναι η σχέση μεταξύ των δύο αυτών συντελεστών και πως οι αλλαγές της σχέσης αυτής είναι άρρηκτα

---

³⁷ Ρόντι Χίλτον, «Εισαγωγή», στο, Παύλος Γρεβενίτης (μτφ.), *Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010, σ. 34.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 105 & σ. 119.

συνδεδεμένες με τις αλλαγές στην παραγωγική μορφή. Όμως το πιο σημαντικό να εξεταστεί είναι ποιο υποκείμενο επιλέγει να προκρίνει η ίδια η θεωρία. Και αυτό συνδέεται με την παρουσίαση της γένεσης των υποκειμένων νεωτερικά, της συγκρότησης των χαρακτηριστικών τους και του ρόλου τους εντός του ιστορικοκοινωνικού πλαισίου τους. Η γένεση των νέων μορφών και υποκειμένων μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο σαν ανθρώπινη γένεση, ως δύναμη της ανθρώπινης δημιουργίας, όπως και όλες οι κοινωνικές ενέργειες. Η κοινωνία δομείται από τη συνειδητή κοινωνική πρακτική. Από αυτήν την πρακτική, την ίδια την εργασία, αντλούν και τα υποκείμενα τη δύναμη και την υπόστασή τους,³⁹ ακόμα και αν η βία που ενυπάρχει κατά τη στιγμή αποχωρισμού από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης δεν γίνεται συνειδητή. Η κεφαλαιακή πλευρά της σχέσης τίθεται ως υποκείμενο της διαδικασίας παραγωγής χωρίς γνώση και βούλησή του,⁴⁰ η εργασία, όμως, από όπου και πηγάζει αυτή του η δύναμη (και μετέπειτα ολοένα περισσότερο η ικανότητα ελέγχου και εξουσίας), ενέχει μια πρακτικότητα που καθιστά τη διαμόρφωση των δύο πλευρών της κεφαλαιακής σχέσης κοινωνική διαδικασία και σχέση και στηριζόμενη σε αυτή όλες τις σχέσεις κοινωνικές.⁴¹

«Εντούτοις, οι ιπότες της βιομηχανίας κατάφεραν να εκτοπίσουν τους ιπότες του ξίφους μόνο εκμεταλλεζόμενοι γεγονότα για τα οποία ήταν εντελώς αθώοι».⁴² Η μικρή σε έκταση αυτή πρόταση είναι πολυσήμαντη και μπορεί να ερμηνευτεί πολλαπλά. Δίνει μια πρώτη απάντηση στην αναζήτηση του υποκειμένου της διαδικασίας που οδήγησε στη μορφική μεταβολή της υποδούλωσης από τη φεουδαλική στην κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση, εντάσσοντάς το εσωιστορικά. Πρόκειται για την αναδυόμενη βιομηχανική τάξη, σε έναν αναδυόμενο βιομηχανικό νέο κόσμο. Ακόμα και αν αναγνώσουμε μια ανοιχτότητα⁴³ στις ιστορικές διαδικασίες ως τέτοιες, το υποκείμενο που λειτούργησε επιταχυντικά βρίσκεται εντός της διαδικασίας του κοινωνικού ανταγωνισμού της εποχής, ενός πρωτόλεια ταξικού ανταγωνισμού. Η σταδιακή διάλυση του φεουδαλισμού απελευθερώνει τα στοιχεία που θα υπαχθούν στην οικονομική διάρθρωση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Κάθε μεταβατική περίοδος ενέχει ένα σώμα πιθανοτήτων καθώς και τη σύγκρουση στην κίνησή της. Η κίνηση, που δεν είναι προδιαγεγραμμένη, αλλά συντελείται διαρκώς, διευρύνει τα πιθανά ενδεχόμενα της κατάληξης αυτής της συγκρουσιακής διαδικασίας. Τα απελευθερωμένα αυτά στοιχεία δεν είναι μοιραίο να αποκτήσουν κεφαλαιοκρατικά χαρακτηριστικά και να γίνουν κομμάτι του νέου καπιταλιστικού κόσμου. Η μορφική αποκρυστάλλωσή τους είναι σε κάθε διαδικασία μετάβασης ανοιχτή ιστορικά.

Η συγκρότηση των νέων κοινωνικών σχέσεων είναι αποτελέσματα των ριζικών αλλαγών της

---

³⁹ John Holloway, «From scream...», *ό.π.*, σ. 171.

⁴⁰ Δ. Ν. Γράβαρης, «Πολιτική...», *ό.π.*, σ. 133.

⁴¹ John Holloway, «From scream...», *ό.π.*, σ. 172.

⁴² Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, *ό.π.*, σ. 673.

⁴³ John Holloway, «From scream...», *ό.π.*, σ. 175.

μετάβασης. Ο βίαιος χωρισμός της εργασιακής δυνατότητας από τους όρους της σηματοδοτεί όχι απλώς μια ιστορική αλλά μια βαθιά οντολογική μεταβολή⁴⁴ και είναι η βάση όλης της διαδικασίας κατά τον Μαρξ, και ο πυρήνας του 24ου κεφαλαίου. Καθώς προσεγγίζουμε τις βαθυδομικές αυτές αλλαγές, παρακολουθούμε παράλληλα και τον μετασχηματιστικό ρόλο της βίας στις απαρχές της τέλεσής τους. Από τη σκοπιά ανάδειξης του ιστορικού ρόλου της βίας στις διαδικασίες μεταβάσεων και υπαγωγής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, το 24ο κεφάλαιο, συνεξεταζόμενο με τα υπόλοιπα ιστορικά κεφάλαια, φέρει ευδιάκριτα και περισσότερο ορατά τον παράγοντα της βίας ως καθοριστικό. Πιθανόν γιατί είναι λιγότερο διαμεσολαβημένη και με περισσότερο φυσικές άρα εντοπίσιμες και αναγνωρίσιμες μορφές. Στο ανεπτυγμένο στάδιο καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής η βία, διαμεσολαβημένη και εμπεδωμένη, είναι δυσκολότερα εντοπίσιμη. Ως κομμάτι λοιπόν της ιστορικής περιόδου της πρωταρχικής συσσώρευσης, η βία βοηθάει στην ανάδειξη/ερμηνεία του πώς συντελέστηκε ο *μεγάλος κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός* με άξονα τις συγκρούσεις συμφερόντων –τις ταξικές και όχι τις ατομικές ηθικές διαφορές. Η βία μιας ταξικής σύγκρουσης (έστω και πρωτόλειας με τη σύγχρονη χρήση του όρου) ως άξονας αναδεικνύει τα υπό συγκρότηση υποκείμενα και τη μεταξύ τους σχέση.

Η κυρίαρχη τάξη που αναδύεται επιβάλλει σταδιακά τους τρόπους και τις μορφές που προσιδιάζουν στην εξουσία της και τα χαρακτηριστικά της επί της αναπαραγωγής του κοινωνικού συμφέροντός της. Άρα πρόκειται, εν πολλοίς, για όρους υπαγωγής μίας τάξης και δύναμης απέναντι σε μία άλλη. Συντελείται έτσι, λοιπόν, (δευτερευόντως) το πέρασμα από τον σχηματισμό των δύο μερών της κεφαλαιακής σχέσης στην εδραίωση και στη μετεξέλιξή τους σε ευρύτερες κοινωνικά ομαδοποιήσεις (τάξεις). Αυτό μετέπειτα οδηγεί στην αναγκαιότητα ύπαρξης ενός γενικευτικού φορέα συμβιβασμού των ταξικών συμφερόντων (κράτος). Το νεωτερικό κράτος που θα σχηματιστεί συνιστά την «αναγκαία νομιμοποιητική και νομιμοποιημένη έκφανση μιας δέσμης λειτουργιών της αναπαραγωγικής συλλογικότητας υπό την αιγίδα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής».⁴⁵ Μέσα από αυτές τις μετεξελίξεις της εξουσιαστικής σχέσης/ταξικού ανταγωνισμού προτείνουμε πως μπορούμε να παρακολουθήσουμε αδιαχώριστα και τις παραλλαγές της βίας εντός τους.

Της ανάγνωσης αυτής έπεται η ερμηνεία των διαδικασιών της πρωταρχικής συσσώρευσης ιστορικά ως μίας (συνολικά) βίαιης σύγκρουσης, και αυτό είναι, πιστεύουμε, που κατέστησε την έκβαση της σύγκρουσης *ανοιχτή*. Δίνοντας σημασία στον ιστορικό ρόλο της βίας στη διαδικασία της μετάβασης από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, τίθενται ζητήματα για το αν ο ρόλος της ήταν απλώς επιταχυντικός ή θεμελιωτικός. Προτρέχοντας λίγο την ανάλυση και χρησιμοποιώντας τη βία ως κομμάτι των ιστορικών όρων και συνθηκών στη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, σαν

⁴⁴ Θανάσης Γκιούρας, *Ελευθερία και...*, ό.π., σ. 156.

⁴⁵ Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», ό.π., σ. 170.

εξηγητικό κλειδί στις κοινωνικές εξελίξεις, διαμορφώνεται μια αντίληψη ανοιχτότητας των κοινωνικών διαδικασιών. Ο κάτοχος της βίας είναι εκείνος που θα διαμορφώσει την έκβαση της σύγκρουσης και τους όρους επιβολής του αποτελέσματός της, όπως τότε, έτσι και κάθε επόμενη φορά. Ενώ ο πολιτικός ρόλος της βίας στις νεωτερικές κοινωνίες μπορεί να επιταχύνει ή να ανακόψει διαδικασίες αλλά, συνήθως, όχι να δημιουργήσει εκ του μηδενός πολιτικά γεγονότα μετασχηματιστικής ισχύος, συμβαίνει άραγε το ίδιο στις απαρχές του νεωτερικού κόσμου; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι εύκολα αρνητική συνυπολογίζοντας πως οι χωρισμοί τελούνται τότε όσο ακόμα οι σφαίρες της πολιτικής και οικονομίας δεν είναι ακόμα αυτονομημένες, και άρα ο ρόλος της βίας, ως εγγύτερος στην πολιτική η οποία είναι δεμένη με την οικονομική δραστηριότητα της κοινωνίας, δύναται να είναι πιο αποτελεσματικός.

1.3 Μεταβάσεις και μορφές: Μέσα παραγωγής και εργασία

Με δεδομένο πως τα μέσα παραγωγής και συντήρησης και οι κεντρικές μορφές χρήματος και εμπορεύματος δεν είναι εξαρχής κεφάλαιο, αλλά χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο, οφείλουμε να παρακολουθήσουμε πώς γίνεται αυτό, δηλαδή τον τρόπο μετατροπής τους και τις ιστορικές συνθήκες όπου αυτή λαμβάνει χώρα. Η πόλωση μεταξύ εμπορευματοκατόχων/κατόχων χρήματος και των ελεύθερων εργατών είναι ο βασικός όρος της μετατροπής αυτής καθώς και η βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Για να υπάρξει, προϋποθέτει τον χωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας τους. Μετέπειτα του αποχωρισμού, η συνεχής αναπαραγωγή αυτού του όρου είναι η προϋπόθεση για την επιβίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό που ήταν αφετηρία τώρα παράγεται διαρκώς και διαιώνίζεται με την απλή αναπαραγωγή.⁴⁶ Η διαδικασία, λοιπόν, που μετατρέπει τα κοινωνικά μέσα διαβίωσης και παραγωγής σε κεφάλαιο και τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες τίθεται ως πρωταρχική, ως η προϊστορία του κεφαλαίου.⁴⁷

Τι είναι τα μέσα παραγωγής, πώς λειτουργούσαν σε σχέση με το παράγον υποκείμενο, ώστε ο χωρισμός από εκείνα να αλλάζει ριζικά τις ισχύουσες κοινωνικές σχέσεις έως και τη μορφή ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου; Είναι τα θεμέλια της ανθρώπινης αναπαραγωγικής (βιολογικά και ειδολογικά), και ως εκ τούτου η σχέση του ανθρώπου μαζί τους αποτελεί τη βάση κάθε διαφορετικού τρόπου παραγωγής. «η πρώτη ιστορική πράξη είναι λοιπόν η γέννηση των μέσων προς ικανοποίηση αυτών των αναγκών, η παραγωγή του ίδιου του υλικού βίου και μάλιστα αυτό είναι μια

---

⁴⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 672.

⁴⁷ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, ό.π., σ. 188

ιστορική πράξη, ένας θεμελιώδης όρος κάθε ιστορίας».⁴⁸

Η σχέση τους με τους άμεσους παραγωγούς, τους κατόχους αλλά και τους τυπικούς νομικούς ιδιοκτήτες, ορίζει τη σχέση κυριαρχίας στο πλαίσιο της κοινωνικής δομής, τους όρους λειτουργίας και αναπαραγωγής της. Καθορίζει εν ολίγοις τον τρόπο που αναπαράγονται οι άνθρωποι και η κοινωνία τους. Θέτοντας την **εργασία** ως τη βασική σχέση μεταβολισμού της σχέσης ανθρώπου και φύσης, αλλά και τη βασική σχέση οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, η μελέτη του 24ου κεφαλαίου που ανατρέχει στις αλλαγές της μορφής της καθίσταται απαραίτητη. Είναι το κεφάλαιο που αντιπαραβάλλει τη διαφορά των δύο τρόπων οργάνωσης της παραγωγής και αναδεικνύει τα θεμέλια της νεωτερικής μορφής της μισθωτής εργασίας ως βάση της κεφαλαιοκρατίας. Κάθε κοινωνικός σχηματισμός πρέπει να αναπτύξει ορισμένες δυνάμεις, ιδιότητες, λειτουργίες για να επιβιώσει. Αποκτά έτσι την καθοριστική μορφή του από τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική αναπαραγωγή επισφραγίζει την αναγκαιότητά της στα αποτελέσματα χειρισμών και ιδιοτήτων (που χρειάζεται για να επιβιώσει), εμπλεκόμενη άμεσα με σχέσεις κατεξουσιασμού και αποκλειστικής ιδιοποίησης των προϊόντων και των μέσων κοινωνικής εργασίας.⁴⁹ Αυτές οι εμπράγματα κοινωνικές δυνάμεις είναι που αποτελούν και την εμπράγματα βάση της βίας.⁵⁰

Τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης ως ιδιοκτησία του άμεσου παραγωγού δεν αποτελούν λοιπόν εξαρχής κεφάλαιο, όπως προκύπτει από τις αναφορές στη φεουδαλική περίοδο. Γίνονται κεφάλαιο μόνο υπό όρους: έχοντας υποτάξει μια τάξη σε μισθωτή, χρησιμεύουν πια ως μέσα εκμετάλλευσης και εξουσιασμού της. Βάσει των όρων εξωτερίκευσης της εργατικής δύναμης, με την ανταλλαγή παρελθούσας και ζωντανής εργασίας, τα μέσα παραγωγής καταλήγουν να γίνονται μέσα ιδιοποίησης της ζωντανής εργασίας. Την ακραία έκφανση αυτής της υπαγωγής θα παρακολουθήσουμε στην ανάλυση της εκμηχανισμένης περιόδου. Όρος αυτής της μορφής εξωτερίκευσης και αξιοποίησης αποτελεί η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Πρόκειται για μία σχέση βίαιης επιβολής και καταναγκασμού όπου η πειθαρχία και η πειθάρχηση σε αυτή μετατρέπει την εργασιακή δύναμη σε ύλη της διαδικασίας αξιοποίησης.⁵¹ Η υπόταξη λειτουργεί εδώ ως ένα πρωτότυπο κοινωνικό συμβόλαιο.⁵² Άρα, αναφερόμενοι στη μετατροπή των μέσων παραγωγής σε κεφάλαιο, αναφερόμαστε εξαρχής σε μία μεταβολή του τρόπου κοινωνικής παραγωγής και των εξουσιαστικών σχέσεων. Η αξία νοείται έτσι ως μορφή καπιταλιστικής κυριαρχίας; η αξία παραγωγής σαν μια δεδομένη μορφή στο κεφαλαιοκρατικό πλαίσιο είναι ένας τρόπος κυριαρχίας, σε αντίθεση με τις μορφές της εργασίας

---

⁴⁸ Karl Marx, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, ΚΨΜ, Αθήνα, 2014, σ. 376.

⁴⁹ Θανάσης Γκιούρας, «Ιδιοποίηση, ιδιοκτησία και κριτική της πολιτικής οικονομίας. Η κριτική της ιδιοκτησίας στον Marx», *Αξιολογικά*, τχ. 28, Αθήνα 2013, σ. 108.

⁵⁰ Γκιούρας Θανάσης, «Ιστορικός υλισμός...», *ό.π.*, σ. 161.

⁵¹ K. Marx, *Το Κεφάλαιο...*, *ό.π.*, σ. 719.

⁵² K. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, *ό.π.*, σ. 201.

πρωιμότερων κοινωνιών.⁵³ Με την εργασία να αποτελεί την ουσία της αξίας, είναι αναγκαίο να εξετάζουμε τις μεταβολές ακριβώς στο δικό της πεδίο: στους όρους και στα υποκείμενα της εργασίας.⁵⁴ Οι άνθρωποι πριν από την κεφαλαιοκρατική περίοδο είχαν αμεσότερη σχέση με τα μέσα παραγωγής: ακόμα και παράγοντας ανελεύθεροι για άλλους, είχαν μια στοιχειώδη πρόσβαση στα μέσα καθημερινής αυτοσυντήρησης. Δίχως τη γενίκευση της εμπορευματικής μορφής και της ανταλλαγής δεν έχουμε ακόμα ένα κοινωνικό σύνολο αποστερημένο πλήρως από την πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και συντήρησης.

Τόσο η μετατροπή των θεμελιωδών όρων της παραγωγής (μέσα παραγωγής) όσο και των κοινωνικών μορφών του χρήματος και του εμπορεύματος σε κεφάλαιο απαιτούν συγκεκριμένους όρους για να συντελεστούν. Ο πρώτος όρος, λοιπόν, είναι να συναντηθούν οι δύο βασικοί κοινωνικοί τύποι της κεφαλαιακής σχέσης: ο ένας είναι ο κάτοχος του χρήματος και των μέσων παραγωγής και ο άλλος ο ελεύθερος εργάτης. Αυτό μας οδηγεί ξανά στην αναζήτηση των συνθηκών δημιουργίας τους. Πρόκειται τόσο για μία αναγκαία προσφυγή στην ιστορία ως εργαλείο κατανόησης της δημιουργίας της βασικής για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής σχέσης όσο και για έναν αναστοχασμό επί τη ιστορικότητα των υπό ανάλυση κατηγοριών. Ο διαχωρισμός της δύναμης από τη σχέση και η διαμεσολάβησή τους, μέσω της σχέσης υπαγωγής, προϋποθέτουν ως κατασκευές έναν αναστοχασμό πάνω στον ιστορικό διαχωρισμό των κοινωνικών βιοτικών σχέσεων και των μέσων για την αναπαραγωγή τους στην αστική κοινωνία καθώς και πάνω στην εκ των υστέρων συνένωση των δύο αυτών στοιχείων υπό τις διαταγές του ατομικού ιδιοκτήτη.⁵⁵ Για να γίνουν τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης, λοιπόν, κεφάλαιο, χρειάζεται να βρεθούν σε έναν κάτοχο συγκεντρωμένα και άρα να είναι ταυτόχρονα αποστερημένα από έναν άλλο, γυμνό πλέον κάτοχο, τον δεύτερο κοινωνικό τύπο που κατέχει μόνο την ικανότητά του προς εργασία, τον πωλητή εργασίας. Οι δύο τύποι δημιουργούνται σε βάθος χρόνου και όχι αναίμακτα. Όταν σχηματιστούν οι δύο πλευρές του κατέχοντος και του μη, τότε η συνάντηση και η μεταξύ τους σχέση κρίνεται σημαντική στην ολοκλήρωση της μετάβασης και στη δόμηση ενός εντελώς νέου τρόπου κοινωνικής σχέσης και παραγωγής.⁵⁶

---

⁵³ John Holloway, «From scream...», *ό.π.*, σ. 175.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 177.

⁵⁵ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, *ό.π.*, σ. 175.

⁵⁶ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, *ό.π.*, σ. 55.

1.4 Ιστορική περίοδος και τα χαρακτηριστικά των μορφών: Προέλευση και σχηματισμός των μερών της κεφαλαιακής σχέσης. Ο επαναπροσδιορισμός της εργασίας

Στην ιστορική περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης, προσεγγιστικά από τον 14ο έως τον 17ο αιώνα, κυριαρχούν ως τρόποι οργάνωσης της εργασίας και απόσπασης της υπεραξίας η παράταση της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας και παράλληλα η εντατικοποίηση της εργασίας δίχως την προστασία της (λιγότερο οργανωμένης ακόμα) κρατικής παρέμβασης. Αυτά αποτελούν τα δοσμένα ιστορικά στοιχεία για την κατάσταση της εργασιακής συνθήκης την εποχή της μετάβασης και της γέννησης της μορφής του μισθωτού εργάτη, ο οποίος, αποστερημένος από τα μέσα παραγωγής, εισέρχεται αναγκαστικά στην κεφαλαιακή σχέση, και όχι φυσικά ή νομοτελειακά.⁵⁷ Αυτό είναι το σημείο σύνδεσης και συνάντησης του ζητήματος της απόλυτης υπεραξίας με το 24ο κεφάλαιο, της κατηγορίας της τυπικής υπαγωγής με την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης. Πώς περνάω από την απόσπαση πλεονάσματος της φεουδαλικής περιόδου στη συστηματοποιημένη απόσπαση υπεραξίας; Σε μία συνθήκη όχι πια ενός εξαρτημένου χωρικού σε μια ημιελεύθερη συνθήκη εργασίας, αλλά στο πλαίσιο της ελεύθερης μισθωτής εργασίας, τα υποκείμενα και οι όροι εργασίας σε τι εκμεταλλευτικά πλαίσια υπόκεινται και με ποιο τρόπο; Πώς εισέρχεται στη νέα κεφαλαιακή σχέση το αποστερημένο μέρος της, δηλαδή ποιες είναι οι διαδικασίες που ωθούν στον σχηματισμό της νέας μορφής του μισθωτού εργάτη; Εξαναγκάζεται ή συναινεί; Ποιο είναι, τέλος, αυτό το νέο μοντέλο, η νέα μορφή εργασίας που διαμορφώνεται και ποια τα χαρακτηριστικά της; Το γεγονός ότι κάθε νέα μορφή πειθαρχίας και πειθάρχησης ενισχύει τη δυνατότητα της μετάβασης προκύπτουσα από αυτήν, τι συμπεράσματα μπορεί να παράγει για την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης, αλλά και για μια γενική θεωρία της μετάβασης;

Για να υπάρχουν αυτοί οι δύο κάτοχοι, αυτά τα τυπικά ίσα μέρη της κεφαλαιακής σχέσης (όπως έχουν παρουσιαστεί να αναμετρώνται ήδη από το 8ο κεφάλαιο) στο επί της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, πρέπει να έχει προηγηθεί ο ιστορικός διαχωρισμός της εργασίας από τα μέσα της. Να μεταμορφωθεί ποιοτικά η ύπαρξη του εργάτη, χαρίζοντάς του τη διπλή ελευθερία του: να είναι ελεύθερος από τα φεουδαρχικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας προνομίων που τον κρατούσαν δέσμιος ενός αφέντη, μίας συντεχνίας, ενός συγκεκριμένου κομματιού γης και ενός τόπου και όντας ελεύθερος από αυτά να είναι επίσης ελεύθερος να αυτοδιαθέσει την εργασιακή του ικανότητα στον εκάστοτε κεφαλαιοκράτη. Από την άλλη, αυτό απαιτεί τα αποστερημένα μέσα εργασίας του εργάτη να είναι συγκεντρωμένα σε έναν άλλο, τον νέο τους πλέον κάτοχο. Έπειτα από

---

⁵⁷ Ετιέν Μπαλιμπάρ, «Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του ιστορικού υλισμού», Δημήτρης Δημούλης, Χρίστος Βαλλιάνος, Βίκυ Παπαιοικονόμου (μτφ.), *Να ξαναδιαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 557-602.

αυτήν τη συγκέντρωση (που ο τρόπος συντέλεσής της θα μας επιτρέψει αργότερα να την ονομάσουμε κλοπή), δημιουργείται ένα ακόμα σώμα γυμνών κατόχων που δεν μπορούν μόνοι να αναπαράγουν τους βιοτικούς τους όρους.

Η κεφαλαιακή σχέση, ως εκ τούτου, συγκροτείται πάνω στον θεμελιακό χωρισμό, και έτσι συγκροτείται και η ίδια εξαρχής ως *χωριστική* σχέση. Η σκοπιά αναδιπλασιασμού, λοιπόν, είναι αυτή της χειραφέτησης και απελευθέρωσης του υποκειμένου από τα φεουδαλικά δεσμά, αναγνωρίσιμη λοιπόν σε σχέση με την παρελθούσα συνθήκη της.⁵⁸ Η ελευθερία αυτή από την προαστική συνθήκη αναδιπλασιάζεται έτσι αρνητικά καθώς αφορά το άτομο ως μη πλέον ιδιοκτήτη των υλικών όρων της δικής του ελευθερίας και ύπαρξης.⁵⁹ Στη γέννησή της, λοιπόν, η κεφαλαιακή σχέση και, κατ' επέκταση, η αστική κοινωνία, στην οποία εδραιώνεται αυτή η σχέση, έχει δύο κατόχους, μόνο φαινομενικά, ελεύθερους και ίσους, αφού η ελευθερία του ενός προϋποθέτει την ακύρωση ελευθερίας του άλλου. Ο δομικός αυτός χωρισμός και η αντίφασή του θα γενικευτεί, όπως θα αναλύσουμε και παρακάτω, φτάνοντας να αφορά συνολικά την εργασία ως κοινωνική πράξη. Το υποκείμενο *εργασία* στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας αντιμετωπίζει το αντικείμενο *μέσα παραγωγής και συντήρησης*, από το οποίο έχει χωριστεί, χωρίς να το αναγνωρίζει ως δικό του κατηγορημα.⁶⁰

«Η φύση δεν παράγει από τη μία πλευρά χρηματοκατόχους ή εμπορευματοκατόχους και από την άλλη πλευρά κατόχους των ιδίων εργασιακών δυνάμεων. Η σχέση αυτή δεν είναι σχέση φυσικής ιστορίας και είναι εξίσου λίγο μια κοινωνική σχέση κοινή σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Προφανώς είναι η ίδια αποτέλεσμα μιας προηγούμενης ιστορικής ανάπτυξης, το προϊόν πολλών οικονομικών ανατροπών, της καταστροφής μιας ολόκληρης σειράς παλαιότερων σχηματισμών της κοινωνικής παραγωγής».⁶¹

Κατά τη μετάβαση διακρίνονται δύο διαφορετικά υποκείμενα εντός της ιστορίας (σε υψηλό επίπεδο γενίκευσης): το ένα, το προαστικό, διοχετεύει τη δυναμική του σε μορφές, τα όρια των οποίων υπαγορεύονται από την αγροτική, κατ' ουσία, οικονομία, ενώ το άλλο προσκρούει πρακτικά σε όρια που δεν έχουν την οντολογική βαρύτητα της αδιαμεσολάβητης (και γι' αυτό συχνά θεοποιημένης) φύσης, αλλά έχουν τη φαντασμαγορική βαρύτητα των κοινωνικών σχέσεων που εμφανίζονται ως φυσικές.⁶² «Στο προαστικό επίπεδο, ο μεθοδικός χωρισμός μέσων παραγωγής από τις βιοτικές σχέσεις δεν υπήρχε [...] η ανάπτυξη της “παραγωγικής δύναμης” στις κοινωνίες αυτές δεν βρίσκονταν σε αναγκαίο συσχετισμό προς ορισμένες κοινωνικές σχέσεις, αλλά ήταν προς τις

⁵⁸ Δ. Ν. Γράβαρης, «Πολιτική...», ό.π., σ. 135.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 140-1.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 134.

⁶¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 144.

⁶² Θ. Γκιούρας, *Ελευθερία και...*, ό.π., σ. 188-9.

σχέσεις αυτές τυχαία και “εξωτερική”». ⁶³ Η πρακτική της εργασίας «πρωταρχικά» συνιστούσε τη «ζωτική δραστηριότητα», ενώ τώρα «εμφανίζεται στον άνθρωπο μόνο σαν μέσο για την ικανοποίηση μιας ανάγκης – της ανάγκης να διατηρήσει τη φυσική του ύπαρξη. Αλλά η παραγωγική ζωή είναι η ειδολογική ζωή. Είναι ζωή που παράγει ζωή. Ολόκληρος ο χαρακτήρας ενός είδους, ο ειδολογικός του χαρακτήρας υπάρχει στη φύση της ζωτικής του δραστηριότητας, και η ελεύθερη συνειδητή δραστηριότητα συνθέτει τον ειδολογικό χαρακτήρα του ανθρώπου. Η ίδια η ζωή εμφανίζεται μόνο σαν ένα μέσο ζωής». ⁶⁴ Η αλλαγή αυτή καθίσταται η κυρίαρχη στο μαρξικό έργο, και είναι αυτή η κεντροθέτησή της που αναδεικνύει την επιστημονικότητα της μαρξικής μεθόδου, καθώς «παρακολουθεί την κίνηση της πρακτικής διαδικασίας της παραγωγής». ⁶⁵ Οι αλλαγές στην εργασία, από το πέρασμά της στη μισθωτή μορφή και μετέπειτα εσωτερικά της στην υπαγωγή της συγκεκριμένης στην αφηρημένη εργασία, καταδεικνύει ότι η εργασία υπάρχει σε μία μορφή που αρνείται τον ορισμό της ως ελεύθερης δραστηριότητας που ορίζει τον άνθρωπο ως είδος. Ταυτόχρονα αναδεικνύει την υπαγωγή αλλά και τη δύναμη της εργασίας (γένεση αξίας, δημιουργική δύναμη κοινωνίας) ως την ουσιαστικότερη κοινωνικά μεταβολή. ⁶⁶ Μελετώντας την προβληματική της ιστορικής διάστασης της έννοιας της εργασίας, και των μεταβολών της, είναι δυνατόν να αποσαφηνισθεί η σχέση της προς την κατηγορία της «αστικής κοινωνίας», η ιστορική πραγμάτωση της οποίας προϋποτίθεται προκειμένου η «εργασία» να μετατραπεί σε αφηρημένη εργασία. ⁶⁷

Τα ερωτήματα, λοιπόν, του πώς παρήχθησαν ιστορικά οι δύο αυτοί κάτοχοι και του πώς έφτασαν να συναντηθούν παραμένουν καίρια καθώς μελετάμε τη ριζική μετατροπή των σχέσεων παραγωγής από το τέλος της φεουδαρχίας στις απαρχές της κεφαλαιοκρατίας. Οι απαντήσεις που η ίδια η ιστορική τους συγκρότηση παρέχει ενισχύουν τη μη αποδοχή των θεωρήσεων περί φυσικότητας στην ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης. Απαντώντας προκύπτει ένα νέο ερώτημα για το πώς περνάμε από τη συνάντηση των δύο κατόχων στη μόνιμη πια σχέση τους. Οι διαδικασίες της υπαγωγής, ως διαδικασίες υπόταξης που σταθεροποιούν, μονιμοποιούν τη σχέση και ολοκληρώνουν το σχήμα φανερώνοντας τη σύνθεση και τη σύνδεση των μερών σε ένα όλον, αυτό της υπαγωγής, τι είναι όντως; «... μια μακρόπνοη και βίαιη διαδικασία αποστέρησης σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού από τους όρους αναπαραγωγής του, και μία άκρως παιδευτική υπαγωγή τους στο κεφάλαιο». ⁶⁸

Αυτό που αλλάζει ριζικά, λοιπόν, και μετατρέπει καθολικά την κοινωνία είναι η ίδια η μορφή

---

⁶³ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, ό.π., σ. 209.

⁶⁴ Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Γλάρος, Αθήνα, 1975, σ. 96.

⁶⁵ John Holloway, «From scream...», ό.π., σ. 170-1.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 172.

⁶⁷ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, ό.π., σ. 201.

⁶⁸ Θανάσης Γκιούρας, «Άφες ημίν τα οφειλήματα ημών. Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν και η κεφαλαιοκρατία ως θρησκεία», *Αξιολογικά*, τχ. 22, 2009, σ. 247.

της εργασίας. Η εργασία από το να ορίζει τη βιοτική ουσία της ανθρώπινης ζωής και ύπαρξης αλλάζει άρδην στον καπιταλισμό. «Όμως η λειτουργία της εργατικής δύναμης, δηλαδή η εργασία, είναι η ίδια η ζωτική δραστηριότητα του εργάτη, η ίδια η εκδήλωση της ζωής του. Κι αυτή τη *ζωτική δραστηριότητα* την πουλά σε ένα άλλο πρόσωπο, για να εξασφαλίσει για τον εαυτό του τα αναγκαία μέσα συντήρησης. Η ζωτική του δραστηριότητα, λοιπόν, αποτελεί γι' αυτόν μονάχα μέσο, για να μπορεί να υπάρχει. Εργάζεται για να ζει. Την εργασία δεν την συγκαταλογίζει ο ίδιος στη ζωή του, η εργασία είναι μάλλον για τον εργάτη θυσία της ζωής του. Είναι ένα εμπόρευμα που το κατακύρωσε σε έναν τρίτο».⁶⁹

Κατά τη μετάβαση, αλλάζει τόσο η μορφή της εργασίας, που γίνεται πια ελεύθερη βασιζόμενη στη μισθωτή σχέση, αλλά και περιεχομενικά. Η αλλαγή αυτή θεματοποιείται κεντρικά στο *Κεφάλαιο*, αφού προσδιορίζει καθολικά τον άνθρωπο, τις σχέσεις του και την κοινωνία στην οποία εντάσσεται και δρα· προσδιορίζει δηλαδή την κοινωνία συνολικά. Η μετάβαση, λοιπόν, από τη μορφή του δουλοπάροικου σε εκείνη του ελεύθερου χωρικού και εντέλει του μισθωτού εργάτη είναι κομβική και σηματοδοτεί το πέρασμα από έναν τρόπο οικονομικής παραγωγής σε έναν άλλο, από μια μορφή κοινωνικής ζωής στη σύγχρονη αστική κοινωνική οργάνωση. Η εργασία ως δομή των κοινωνιών αποσυνδέεται από την κλίση, τη θέληση, την απόλαυση αλλά και τον καταναγκασμό και την πρόσδεση σε ένα μέρος, αφεντικό και τύπο. Ή, τουλάχιστον θεωρητικά, αυτές είναι οι δύο βασικές πλευρές της θεμελιώδους διαδικασίας απελευθέρωσης της εργασίας. Η εργασία «υπό την προϋπόθεση της ατομικής ιδιοκτησίας είναι βιοτική αλλοτρίωση» διότι εργάζομαι για να ζήσω, για να εξασφαλίσω ένα μέσο για τον βίο. Η εργασιακή μου δραστηριότητα δεν είναι (πια) βίος. Η εργασία μου αυτή επιβάλλεται εξωτερικά από ανάγκη, άρα αποτελεί μία εξαναγκασμένη δραστηριότητα⁷⁰... άλλωστε την εργασία που μου ανήκει ιδιοκτησιακά, πώς φτάνω να την εκχωρήσω, να την εκποιήσω; Μέσω της χρείας και της ανάγκης.⁷¹

1.5 Ιστορία και προϊστορία του κεφαλαίου

Η διαμόρφωση των δύο μερών της κεφαλαιακής σχέσης και η ιστορική συνάντησή τους είναι οι βασικοί θεμελιώδεις όροι και η στιγμή για την εδραίωση της κεφαλαιακής σχέσης. «Αλλιώς έχει το πράγμα με το κεφάλαιο. Οι ιστορικοί όροι της ύπαρξής του δεν είναι διόλου δεδομένοι με την εμπορευματική και τη χρηματική κυκλοφορία. Γεννιέται μόνο εκεί όπου ο κάτοχος των μέσων παραγωγής και διαβίωσης συναντά τον ελεύθερο εργάτη ως πωλητή της εργασιακής δύναμής του

⁶⁹ Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010, σ. 26.

⁷⁰ Καρλ Μαρξ, *Κείμενα 1840...*, ό.π., σ. 341.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 331.

στην αγορά, και αυτός ο ένας ιστορικός όρος εμπεριέχει μια παγκόσμια ιστορία».⁷²

Η πρωταρχική συσσώρευση ως θεμελιώδης διαδικασία και αναγκαία ιστορική προϋπόθεση στην ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης έχει έναν διπλό ρόλο, κατανοείται διττά στην ιστορία: είναι ο χώρος και ο χρόνος όπου δημιουργούνται οι δύο μορφές των κατόχων της κεφαλαιακής σχέσης. Δημιουργεί επίσης τις συνθήκες εδραίωσης της συνάντησης αυτών των κατόχων ως σχέσης με στοιχεία μονιμότητας. Η πρωταρχική συσσώρευση είναι η βάση, η προϋπόθεση και ο χωροχρόνος όπου λαμβάνει χώρα η θεμελίωση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αποτελεί τρόπον τινά την προϊστορία του κεφαλαίου.

Η χρήση της λέξης *προϊστορία* τη θέτει σε μια πρότερη χρονικά θέση διαχωρίζοντας το πριν και το μετά αυτής, την καθιστά το φόντο των αναδυόμενων νέων μορφών. Η προϊστορία του κεφαλαίου και η ιστορία των στοιχείων σύνθεσής του, που είναι αναγκαίο να συναντηθούν και έπειτα να μετατραπούν μορφικά, δεν είναι όμως πραγματικά χωρισμένη. Εντάσσονται και έχουν μια κοινή προϊστορία και μεταβαίνουν παράλληλα στις νέες μορφές τους, στο νέο πλαίσιο σχέσεων και στον, εντέλει, νέο τρόπο παραγωγής. Η πρωταρχική συσσώρευση χρησιμεύει ως το όνομα όχι μόνο για ένα γεγονός, αλλά και για την υπόδειξη και προσέγγιση των διαδικασιών που είναι αναγκαίες για την καταστροφή των πρότερων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, ώστε να γίνουν παραγωγικοί για το κεφάλαιο⁷³ υπαγόμενοι σε αυτό. Η προϊστορία του κεφαλαίου, λοιπόν, είναι μέρος της ιστορίας του –δεν χωρίζεται με αυστηρές χρονικές γραμμές.⁷⁴

Το κεφάλαιο δεν προϋπήρχε μέσα στα στοιχεία που συναντήθηκαν. Εκ των υστέρων, μπορούμε ίσως να πούμε ότι πτυχές του υπήρχαν *εν δυνάμει*. Η συνάντηση των στοιχείων και το πλαίσιο αυτής είναι μια πολυπαραγοντική διαδικασία και συνθήκη με πολλά ιστορικά χαρακτηριστικά να έχουν ρόλο στο πώς έγινε η εδραίωση της σχέσης. Η ιστορική διαδικασία της ανάδυσης της κεφαλαιακής σχέσης είναι από αυτήν τη σκοπιά αυτοδύναμη όσο και σχεσιακή, και το νέο υποκείμενο (και τους όρους του) το γεννάει η ίδια, δημιουργεί ένα υποκείμενο εσωιστορικό και όχι εξωγενές. Αν θέσουμε ως δεδομένα της προσέγγισής μας τα παραπάνω, η πρωταρχική συσσώρευση δεν αποτελεί σαφώς μια εξωκαπιταλιστική, τυχαία, φυσική ή ηθική διαδικασία, αλλά μία αντικειμενική ιστορική διαδικασία χωρισμού των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και συντήρησής τους και ως διαδικασία αποτελεί και τη βάση, την προϋπόθεση, το χωροχρονικό πλαίσιο και σημείο της συνάντησης των δύο τύπων κατόχων- απαραίτητων μερών της κεφαλαιακής συνάντησης.

Η σχέση της πρωταρχικής συσσώρευσης με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, άρα η σχέση

---

⁷² Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 145.

⁷³ Jason Read, *The Micro-Politics of Capital. Marx and The Prehistory of The Present*, State University of New York Press, 2003, σ. 27.

⁷⁴ Κ. Πολάνι, *Ο Μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 177.

της ιστορίας του κεφαλαίου με την προϊστορία του είναι, ως εκ τούτου, διαλεκτική. Το παλιό εν αρχή συνυπάρχει με το νέο και ο μετασχηματισμός μέσα από την ιστορική πορεία και εξέλιξη είναι που θα επιφέρει σταδιακές μεταμορφώσεις στον τρόπο της κοινωνικής οργάνωσης και παραγωγής. Κάποιες από αυτές τις μεταμορφώσεις επιταχύνθηκαν από εσωιστορικούς συγκεκριμένους παράγοντες, όπως θα δούμε και παρακάτω. Οι δύο τύποι κατόχων, πάντως, σχετίζονται εξαρχής (με τη μορφή της σχέσης, φυσικά, να αλλάζει στον χρόνο), και αυτό τους καθιστά μέρη μια κοινής ιστορικής διαδικασίας· και ως μέρη της διαδικασίας αλλάζουν και οι ίδιοι.

Η εργασία, υπάρχουσα ήδη προκαπιταλιστικά, μέσα στον μετασχηματισμό της ιστορίας μετασχηματίζεται και η ίδια. Στην εξέλιξη αυτού του μετασχηματισμού οι φεουδαρχικές μορφές φθίνουν και τα φεουδαρχικά χαρακτηριστικά παραλλάσσονται σε μια διαλεκτική συνύπαρξης παλιών και νέων μορφών, που η ιστορική διαδρομή διατηρεί υπάγοντας στα νέα δεδομένα αυτές που προσιδιάζουν στη νέα μορφή οργάνωσης. Το ίδιο συμβαίνει και με τα δύο μέρη της κεφαλαιακής σχέσης, ιδωμένα αλλιώς και ως τα δύο μέρη της εργασίας: ο παραγωγός και ο καρπωτής/διευθυντής της παραγωγής. Οι μορφές και τα στοιχεία ωριμάζουν όσο βαθαίνει η διαδικασία.⁷⁵

Η δυσκολία να προσφέρουμε μια συγκεκριμένη χρονική οριοθέτηση της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν ακυρώνει την αντίληψη ότι αυτή ανήκει στην προϊστορία του καπιταλισμού,⁷⁶ αλλά ούτε και την πεποίθηση πως η βασική χωριστική διαδικασία που τη συνιστά οφείλει να αναπαράγεται με όρους μονιμότητας των πρώτων αποτελεσμάτων της, αν θέλει να συνεχίζει να διατηρείται. Η πρωταρχική συσσώρευση είναι η ιστορική εποχή που προηγείται του κεφαλαίου και από την οποία αναπτύχθηκε το κεφάλαιο. Χαρακτηρίζει από αυτήν την άποψη μια χρονική διάσταση, μια εποχή μετάβασης από την καπιταλιστική προϊστορία στην καπιταλιστική ιστορία.⁷⁷

2. Βάσεις και στιγμές του μετασχηματισμού. Μορφές, αναγκαία στοιχεία και μεταβατικές κινήσεις: Η γη

Η πρώτη και απαραίτητη κίνηση για την εκκίνηση της διαδικασίας σχηματισμού της κεφαλαιακής σχέσης είναι η **απαλλοτρίωση του αγροτικού πληθυσμού από το έδαφος, τη γη**. Οι περιφράξεις αποτελούν μια κομβική προϋπόθεση και στιγμή του μετασχηματισμού αυτού. «Αυτό που άφησε εποχή στην ιστορία της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι όλες οι ανατροπές που χρησιμεύουν ως μοχλός στην υπό διαμόρφωση κεφαλαιοκρατική τάξη· προπάντων όμως οι στιγμές κατά τις οποίες

⁷⁵ Καρλ Μαρξ, *Κείμενα 1840...*, ό.π., σ. 413.

⁷⁶ Werner Bonefeld, «History and Social Constitution: Primitive Accumulation is not primitive», *The Commoner*, Μάρτιος 2002, σ. 2 (δεν ανήκει ως ανεξάρτητη ιστορική μορφή κοινωνικών σχέσεων όμως όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας).

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 5.

μεγάλες ανθρώπινες μάζες αποκόπτονται ξαφνικά και βίαια από τα μέσα συντήρησής τους και εκσφενδονίζονται στην αγορά εργασίας ως ακήρυκτοι προλετάριοι. Η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του αγρότη, από το έδαφος αποτελεί το θεμέλιο της συνολικής διαδικασίας».⁷⁸

Η συνάντηση των δύο κατόχων, ως η βασικότερη των προϋποθέσεων για το πέρασμα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δεν αρκεί για να έχω την ανταλλακτική σχέση που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο Μαρξ παρακάτω θα παραθέσει όλα τα επιπλέον κρίσιμα στοιχεία για την ολοκλήρωση του μετασχηματισμού. Πρόκειται για σημεία που εμφανίζονται πραγματικά ως νέα, καθώς οι συνθήκες και τα δεδομένα ήταν τελείως διαφορετικά όπως παρατίθενται στο «τυπικό» παράδειγμα της Αγγλίας στη φεουδαρχική περίοδο της. Στην προηγούμενη της κεφαλαιοκρατίας περίοδο κυριαρχούν ακόμα το στέμμα, οι βαρονίες και τα πολλά μικρά αγροτικά νοικοκυριά.⁷⁹ Η γη αποτελεί το παραγωγικό εργαλείο και η υπαγωγή του ατόμου αφορά πρώτιστα τη φύση. Τα άτομα σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο ενώνονται ακόμα με κάποιο δεσμό (οικογένεια, έδαφος κτλ.) και οι σχέσεις τους δεν είναι μεσολαβημένες, αλλά άμεσες. Η υπαρκτή εξάρτηση του μη ιδιοκτήτη από τον ιδιοκτήτη βασίζεται σε προσωπικές σχέσεις. Η ιδιοκτησία βασίζεται στη γη και την κατοχή της και από εκεί *ακόμα* προκύπτουν τα δικαιώματα και οι σχέσεις ισχύος. Η μακροθεμελίωση άλλωστε της εξουσίας, σε μια διαδικασία αφαιρέσεων και αναγωγής στην πρότερη μορφή αποχωρισμού, εδράζεται στις μεγάλες εκτάσεις γης, στην ιδιοκτησία.⁸⁰

Η γη δεν έχει ακόμα εμπορευματοποιηθεί. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι υπαρκτός σε μια συνθήκη ελεύθερης δουλοπαροικίας: υπάρχουν ειδικευμένοι τεχνίτες σε αυλές, κτήματα ιδιωτών ή εκκλησίας και χωρικοί τεχνίτες που έχουν δικαίωμα να ιδιοποιούνται ένα κομμάτι του πλεονάσματος της εργασίας τους πέραν όσου αποσπά ο γαιοκτήμονας στον οποίον ανήκουν. Παράγουν *όμως* για τις κλειστές ανάγκες του γαιοκτήμονα και των οικογενειών τους και όχι με σκοπό την πώληση στην αγορά. Η ανάπτυξη των αστικών κέντρων, της απλής εμπορευματικής παραγωγής, των βιομηχανικών τεχνιτών που ημιαπελευθερωμένοι του αγροτικοφεουδαλικού πλαισίου θα πωλούν τα προϊόντα τους έναντι χρήματος είναι κομμάτι από τα επόμενα βήματα του μετασχηματισμού.⁸¹

Προχωρώντας στον 15ο αιώνα το στρώμα των ελεύθερων αγροτών θα διευρυνθεί. Πρόκειται για ένα στρώμα που ζει αυτοσυντηρούμενο ασχέτως της τυπικής ιδιοκτησίας της γης του. Είναι η

---

⁷⁸ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 673.

⁷⁹ Ρ. Χίλτον, «Εισαγωγή...», ό.π., σ. 27-29.

⁸⁰ Θανάσης Γκιούρας, «Εξουσία. Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής αρχής», Α. Ι. Δ. Μεταξάς (σχεδίαση), τμ. VIII, *Πολιτική θεωρία. Αξιακές επιλογές και προσδοκίες*, Σιδέρης, Αθήνα, 2016, σ. 183-185.

⁸¹ Υποσημείωση 191: «δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ακόμη και ο δουλοπάροικος δεν ήταν μόνο ιδιοκτήτης του κομματιού της γης στο οποίο άνηκε το σπίτι του [...] αλλά και συνιδιοκτήτης της κοινοτικής γης. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 674.

περίοδος του διπλού τύπου, της συνύπαρξης των δύο μορφών εργασίας: ο ελεύθερος αγρότης είναι και μισθωτός εργάτης γης ταυτόχρονα. Η μισθωτή πλευρά της εργασίας του είναι συμπληρωματική όμως και όχι κυρίαρχη κοινωνικά. Η αυτοσυντήρηση των ατόμων ήταν πλήρης σε όλους τους βασικούς βιοτικούς τομείς: προπαντός είχαν όλοι σπίτι και πρόσβαση στην καλλιέργεια γης.⁸² Η φεουδαρχική οργάνωση της γης σημαίνει ότι το κράτος, το στέμμα και η εκκλησία κατέχουν τη γη. Όμως παρά την ιδιοκτησία της γης επιβιώνει ακόμα η κοινοτική γη, ως το δικαίωμα κοινής χρήσης της από τους αγρότες για την κάλυψη των βασικών αναγκών τους. Η κοινοτική γη αποτελούσε συνιδιοκτησία αγροτών (ελεύθερων ενοικιαστών γης, μισθωτών γης και δουλοπάροικων) και χρησιμοποιείτο στη βοσκή των ζώων, στην ένδυση, στην ξυλεία και στην κάλυψη των ανάλογων βασικών προσωπικών, οικογενειακών και κοινοτικών αναγκών.⁸³ Οι άμεσοι παραγωγοί, σε όποια τυπική μορφή κι αν εντάσσονταν, ήταν σε θέση να παράγουν τα καθημερινά μέσα διαβίωσης μόνοι τους. Δεν χρειαζόταν να μεταβούν στην αγορά για να τα αποκτήσουν, δεν ήταν τα μέσα συντήρησής τους ακόμα εμπορεύσιμα.

Η εικόνα της Αγγλίας της περιόδου μοιάζει, παρά τη φεουδαρχική οργανωτική βάση της οικονομίας της, να φέρει στο εσωτερικό της ένα σύνολο κοινωνικών μορφών που αργότερα (κοιτώντας αναδρομικά) θα διαδραματίσουν ρόλο στην ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης. Η ύπαρξη του χρήματος, της μισθωτής σχέσης, του εμπορίου των μεσαιωνικών πόλεων αλλά και του διεθνούς υπάρχουν σε μικροκλίμακα στη φεουδαρχική αυτή περίοδο και σταδιακά γενικεύονται. Υπάρχουν δηλαδή διάσπαρτες μορφές, εμβρυακές αστικές σχέσεις παραγωγής εντός της παλιάς κοινωνίας,⁸⁴ που θα αποτελέσουν θεμέλια στην κεφαλαιοκρατική διαμόρφωση. «Η δουλοπαροικία είχε ουσιαστικά εξαφανιστεί από τα τέλη του 14ου αιώνα. Η τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελούσαν [...] από ελεύθερους ιδιοκτήτες χωρικούς, όποιος και εάν ήταν ο φεουδαλικός τίτλος κάτω από τον οποίο κρυβόταν το δικαίωμα ιδιοκτησίας τους».⁸⁵

Σχηματίζονται, έτσι, πέρα από τους ανθρωποτύπους-συντελεστές της επόμενης φάσης του μετασχηματισμού, και οι τόποι για να τελεσφορήσει η πρωταρχική συνάντηση: μια μικρή αγορά εμπορευμάτων με προϊόντα των τεχνιτών των πόλεων, η νέα εσωτερική αγορά,⁸⁶ αργότερα το διεθνές εμπόριο και η ανάδυση της μανιφακτούρας. Ο λαϊκός πλούτος, ως διάσπαρτη μικροϊδιοκτησία, θα σταθεί εμπόδιο στην ανάπτυξη του κεφαλαίου, το οποίο απαιτεί συγκέντρωση του πλούτου σε λίγα

---

⁸² Στο ίδιο, σ. 788.

⁸³ Michael Peleman, *The Invention of Capitalism. Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Duke University Press, Λονδίνο, 2000, σ. 40-41 όπου παραδίδει την ίδια εικόνα για την ικανότητα αυτοσυντήρησης και κάλυψης των βασικών αναγκών.

⁸⁴ Μορίς Ντομπ, «Από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό», στο *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 241.

⁸⁵ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, σ. 674

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 702.

χέρια και κατ' επέκταση συγκέντρωση και συγκεντροποίηση της γης. Θα είναι το σημείο όπου η φεουδαρχία θα φθίνει καθώς δρα εμποδιστικά στην ανάπτυξη των νέων τρόπων οργάνωσης της παραγωγής.⁸⁷

---

⁸⁷ Κουατσίρο Τακαχάσι, στο *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 105.

2.1 Απαλλοτριώσεις – Συγκεντροποίηση της γης – Το τέλος των κοινών

Η απαρχή για τη συγκέντρωση αυτή της γης, για το πέρασμα από τη μικρή στη μεγάλη ιδιοκτησία, εκκινεί έπειτα από τη διάλυση των ακολουθιών των φεουδαρχών, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της μανιφακτούρας και της νέας φεουδαρχικής αριστοκρατίας που επενδύει στο χρήμα.⁸⁸ «Το φεουδαρχικό καθεστώς στην ύπαιθρο και το συντεχνιακό στις πόλεις εμπόδιζαν το χρηματικό κεφάλαιο που σχηματίστηκε μέσω τοκογλυφίας και εμπορίου να μετατραπεί σε βιομηχανικό κεφάλαιο. Οι φραγμοί αυτοί έπεσαν με τη διάλυση των φεουδαλικών ακολουθιών, με την απαλλοτρίωση και την εν μέρει εκδίωξη του αγροτικού πληθυσμού».⁸⁹ Οι ακόλουθοι στέλνονται στη νεοαναδυόμενη αγορά εργασίας σε μια πρώιμη κίνηση εξαναγκαστικής μετακίνησης και η γη απελευθερωμένη πια από τους πρώην παραγωγούς και κατοίκους της μπορεί να μετατραπεί σε βοσκότοπους. Είναι άλλωστε γνωστό, πως την άμεση ώθηση στη δημιουργία της αγγλικής μανιφακτούρας μάλλινων υφασμάτων την έδωσε η εξαναγκαστικά δημιουργημένη μετατροπή χωραφιών σε βοσκότοπους. «Η εμπορευματική αξιοποίηση της γης κεντριοποιήθηκε και σε εκείνους τους τόπους δεν υπήρχε πια δυνατότητα ούτε εργασίας ούτε στέγασης».⁹⁰ Η στιγμή αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μιας παρελθούσας μορφής που η χρησιμότητά της φθίνει και εξαναγκάζεται να εκπέσει μεταλλασσόμενη μέσα από τη δημιουργία νέων μορφών.

Όσο και αν οι παλαιές μορφές στην ιδιοκτησία, οργάνωση και εκμετάλλευση γης και εργασίας μοιάζουν (πάντα εκ των υστέρων) να χωράνε όλο και λιγότερο στο περιβάλλον της φεουδαρχίας, καθώς η συνύπαρξή τους με άλλες καπιταλιστικές μορφές⁹¹ τις αλλοιώνει, από μόνη της ως επισήμανση δεν μπορεί να εξηγήσει τη διαδικασία της μετάβασης από τον έναν τρόπο οργάνωσης της οικονομίας στον άλλον.⁹² Αν έχω τους όρους της μετάβασης, χρειάζονται και συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές και επιλογές για τη συντέλεσή της, ένα πώς, και όντας αυτό ιστορικά ανοιχτό, δεν είναι ούτε ευθύγραμμο στην κίνησή του ούτε προδιαγεγραμμένο. Η βάση της διαδικασίας του κοινωνικού αυτού μετασχηματισμού δεν μπορεί να είναι άλλη από την πραγμάτωση του *πρώτου χωρισμού* με υποκείμενο αποστέρησης τον πληθυσμό της υπαίθρου και αντικείμενο την εκμετάλλευση της γης. Η διαδικασία έχει διαβαθμίσεις: από την ιδιοποίηση αρχικά της κατοχής στη

---

⁸⁹ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 704-105.

⁹⁰ «Οι οικίες των αγροτών και τα cottages των εργατών κατεδαφίστηκαν διά της βίας ή αφέθηκαν να ρημάξουν». Στο *ίδιο*, σ. 675.

⁹¹ Κρίστοφερ Χιλ, *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 199.

⁹² Το κράτος των Τυδώρ και των πρώτων βασιλιάδων της δυναστείας Στιούαρτ αποτέλεσε στην ουσία έναν εκτελεστικό θεσμό της φεουδαλικής τάξης, που τότε ήταν οργανωμένη όσο ποτέ πριν. Μόνο μετά την Επανάσταση του 1640-9 αρχίζει το αγγλικό κράτος να υποτάσσεται στους καπιταλιστές. Στο *ίδιο*, σ. 174.

μετέπειτα πλήρη ιδιοκτησία της φεουδαρχικής γης, ώστε συγκεντρωμένη και ορισμένη/οριοθετημένη πια να μετατραπεί αυτή σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία. Η ιστορική μορφή της εξέλιξης αυτής βασίστηκε στη βίαιη εκδίωξη του πληθυσμού από τη γη και στην περίφραξή της ως επισφράγισμα της πρώτης ιδιοποίησης. Τα κομμάτια αυτά της διαδικασίας είναι πολλά και ο ορίζοντας των γεγονότων μακρύς: χρειάστηκε πολύς χρόνος για να γενικευτεί και να εδραιωθεί γεωγραφικά η ολοκλήρωση της διαδικασίας, τουλάχιστον τρεις αιώνες. «Η τεράστια επανάσταση στις οικονομικές συνθήκες [...] δεν ακολουθήθηκε από μίαν άμεση αντίστοιχη μεταβολή της πολιτικής δομής. Το κράτος παρέμεινε φεουδαλικό ενώ η κοινωνία γινόταν όλο και περισσότερο αστική».⁹³

Παράλληλα λαμβάνει χώρα και ο σφετερισμός της κοινοτικής γης από τους φεουδάρχες οδηγώντας τον αγροτικό πληθυσμό σε πλήρη αποστέρηση. Σε αυτήν τη φάση, η στάση του κράτους, που στα υπόλοιπα στάδια θα τη δούμε να είναι υποστηρικτική των αλλαγών, προσπαθεί να προστατέψει τους αγρότες με νομοθετικά μέτρα ενάντια στις μεθόδους εκδίωξης και ιδιοποίησης – μέτρα που δεν ανέκοψαν όμως τη διαδικασία αυτή της πρώτης συγκεντροποίησης της γης και τον συνεπαγόμενο χωρισμό του πληθυσμού από τα μέσα παραγωγής και συντήρησής του. Η κρατική νομοθεσία των Στιούαρτ και Τυδώρ αντιδρά στην απαλλοτρίωση των αγροτών. Η παλιά πολιτική εξουσία προστατεύει, το απολυταρχικό κράτος όμως που προάγει πια τα νέα συμφέροντα, υπό την πίεση των γαιοκτημόνων και των γαιομισθωτών, εκδιώκει και εκτοπίζει τον αγροτικό πληθυσμό.⁹⁴ Σε αυτήν τη διαδικασία η εργατική τάξη της Αγγλίας νεοαναδυόμενη, μόλις σχηματιζόμενη, μακριά από τη μύηση στην κοινή δράση που θα φέρει αργότερα η *συνεργασία*, μεταβαίνει αιφνίδια και βίαια στη νέα της κατάσταση και ταυτότητα. Το αναγκαίο στοιχείο για τη δημιουργία της νέας ταυτότητας υπήρξε η απογύμνωση των αγροτών από τη γη, ώστε «να δημιουργηθεί μια τάξη πρόθυμη να εργαστεί για το μεροκάματο».⁹⁵ Έτσι, «ερχόταν στη ζωή μια ενιαία, ολοένα και πιο εκλεπτυσμένη αγορά εργασίας».⁹⁶

Η σύγχρονη μορφή του μισθωτού εργάτη δεν υφίσταται ακόμη ως τέτοια: δεν είναι ούτε ο συνολικός εργάτης ούτε ο μερικός. Ακροβατεί σε μία ενδιάμεση συνθήκη, στην οποία τα νεωτερικά χαρακτηριστικά της οικονομίας, άρα και της εργατικής ταυτότητας, αποκτούν όλο και περισσότερο έδαφος και δύναμη. Όντας ακόμα ούτε εργατική τάξη αλλά μη όντας πλέον αγροτική τάξη, οι αλλαγές την τοποθετούν σε νέα πλαίσια δίχως να μπορέσει να αντιδράσει ουσιαστικά.

2.1.2 Η απαλλοτρίωση των εκκλησιαστικών κτημάτων

⁹³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 679. υποσημείωση 197

⁹⁴ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 69.

⁹⁵ Πωλ Σουήζυ, *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 81.

⁹⁶ T.S. Ashton, *Η βιομηχανική επανάσταση*, Τόπος, Αθήνα, 2007, σ. 144.

Επόμενο σταθμό στη διαδικασία απαλλοτρίωσης και συγκεντροποίησης γης σε λιγότερα χέρια αποτελεί η πώληση των εκκλησιαστικών κτημάτων. Παράλληλα βαθαίνει και η διαδικασία ιδιοποίησης της γης συνεπαγόμενη την πληθυσμιακή αύξηση του στρώματος των φτωχών. Ένα ολόκληρο κοινωνικό στρώμα αλλάζει απότομα θέση και βιοτικές σχέσεις. Η εκκλησιαστική ιδιοκτησία, που θεωρήθηκε ως το θρησκευτικό φρούριο των αρχαϊκών σχέσεων γαιοκτησίας, πωλείται τώρα φτηνά, *εκποιείται*. Οι αλλαγές στο ιδιοκτησιακό της καθεστώσ φέρουν συνολική αλλαγή των κοινωνικών (καθώς εξαρτώμενων από αυτή) σχέσεων. «Μια νέα φοβερή ώθηση δόθηκε στη βίαιη διαδικασία απαλλοτρίωσης της μάζας του λαού τον 16ο αιώνα... από την κολοσσιαία καταλήστευση των εκκλησιαστικών κτημάτων [...] το κλείσιμο των μοναστηριών εκσφενδόνισε τους κατοίκους τους στο προλεταριάτο. Τα ίδια τα εκκλησιαστικά τμήματα δωρίστηκαν [...] ή πουλήθηκαν σε εξευτελιστικές τιμές σε κερδοσκόπους αγρομισθωτές ή αστυπολίτες [...] το νομικά εγγυημένο μερίδιο των φτωχών χωρικών σε ένα τμήμα της εκκλησιαστικής δεκάτης κατασχέθηκε σιωπηλά».⁹⁷

Η εκποίηση των εκκλησιαστικών κτημάτων σηματοδοτεί επίσης τον διαχωρισμό της κρατικής και εκκλησιαστικής εξουσίας και περιουσίας. Με αυτό αλλάζει και η ιδιοκτησία της γης, το ποιος θα την ιδιοποιείται, θα τη χρησιμοποιεί και θα την κατοικεί αλλάζοντας, αντίστοιχα, ο συσχετισμός δύναμης και τείνοντας στη νεωτερική μορφή του: ο νικητής από την αγοραπωλησία είναι ο φορέας της πολιτικής κυριαρχίας του αύριο. Το σύγχρονο κράτος αρχίζει να συγκεντρώνει την εξουσία σε επίπεδο ιδιοκτησίας (άρα και πολιτική ισχύος) απαλλοτριώνοντας τους τοπικούς ηγεμόνες και τους εκκλησιαστικούς άρχοντες. Η ισχύς του να κατέχεις τον βασικό τομέα της παραγωγής, τη γη, η δύναμη για να την αποσπάσεις από τους έως τότε κατέχοντες και η δύναμη να εκδιώξεις τους καλλιεργητές αποτελούν κομμάτια της νέας συνθήκης.

«Εάν ήταν ποτέ αλήθεια ότι η ιδιοκτησία είναι κλοπή, αυτό ισχύει κυριολεκτικά για την ιδιοκτησία της βρετανικής αριστοκρατίας. Κλοπή της εκκλησιαστικής περιουσίας, κλοπή των κοινών (γαιών), δόλια μετατροπή συνοδευόμενη από φόνο, της φεουδαρχικής και πατριαρχικής ιδιοκτησίας σε ατομική ιδιοκτησία – αυτοί είναι οι τίτλοι των βρετανών αριστοκρατών για τα κτήματά τους».⁹⁸

Δεν γίνεται απλώς η εκκλησιαστική γη ατομική ιδιοκτησία, αλλά και η λαϊκή γη. Σε μία κίνηση συνέχειας, κάθε προηγούμενη μορφή ιδιοκτησίας και κατοχής της γης απαλλοτριώνεται, από τις κοινές γαίες,⁹⁹ τα εκκλησιαστικά κτήματα και τη λαϊκή γη. Η ιδιοκτησία πια ορίζεται αρνητικά σε σχέση με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, «ως δικαίωμα γενικού αποκλεισμού»¹⁰⁰ και

⁹⁷ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ο.π., σ. 678.

⁹⁸ Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία*, ΚΨΜ, Αθήνα, 2018, σ. 528-531.

⁹⁹ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ο.π., σ. 674.

¹⁰⁰ Θωμάς Νουτσόπουλος, «Φτώχεια και κριτική υπέρβαση του εγγελιανού ορίζοντα στο νεαρό Μαρξ: με αφορμή τις Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής», *Αξιολογικά*, τχ. 30, Νήσος, 2016, σ. 93.

ταυτόχρονη συγκέντρωσή της σε ένα περιορισμένο κοινωνικό σύνολο. Στη μετάθεση αυτής τίτλων και ισχύος το κράτος και η νομοθεσία έχουν σημαντικό ρόλο. «Η κοινοβουλευτική μορφή της ληστείας συνυπάρχοντας παράλληλα με μορφές ατομικής ανεξάρτητης δράσης απαλλοτριώσεως αποτυπώνεται στο νόμο για τις περιφράξεις των κοινοτικών γαιών που μαζικοποιεί ακόμα περισσότερα τον νέο πληθυσμό των φτωχών».¹⁰¹ Η νομοθετική επικύρωση των απαλλοτριώσεων έκανε χρήση του νόμου προς επίσπευσή τους.¹⁰²

2.1.3 Η γένεση της φτώχειας

Έκτοτε, με την εκδίωξη του πληθυσμού από τη γη του και την αποστέρησή του από τα μέσα αυτοσυντήρησης, θα αναγνωριστεί επίσημα η *ένδεια* ως κοινωνική κατηγορία, φαινόμενο και παθογένεια, και θα ξεκινήσει η θέσπιση νόμων για τη διαχείρισή της. Η φτώχεια ως κοινωνικό ζήτημα αναδύεται με την είσοδο στον νέο τρόπο παραγωγής.¹⁰³ «Η ένδεια χρονολογείται από την εποχή της απελευθέρωσης των αγροτών [...] Οι βιοτέχνες και το εμπόριο είναι οι αληθινοί γονείς των απόρων του έθνους».¹⁰⁴

Η ύπαρξη της τάξης των φτωχών αιτεί και τη θέσπιση νομοθεσίας για τη διαχείρισή της (νόμοι για τους φτωχούς/Poor Laws), αφού πλέον η αποστέρηση και από τη «δεκάτη» (την ύστατη υποστήριξη που έπαιρναν οι εργάτες γης από τις εκκλησίες) συνιστά μια μορφή στέρησης του δικαιώματος στην επιβίωση, δρώντας συμπληρωματικά και παράλληλα με την αποστέρηση της δυνατότητας ιδιοποίησης των κοινών γαιών.

Η κοινωνική πολιτική του φεουδάρχη, η υποστήριξη της οικογένειας και της εκκλησίας ως μορφή πρόνοιας εκλείπει και αντικαθίσταται από την κρατική πρόνοια σε όσο χώρο της αφήνει η προεξέχουσα διαδικασία εδραίωσης της κεφαλαιακής σχέσης. Η συνύπαρξή τους, όπως και συνολικά η υπό εξέταση περίοδος, βρίθει αντιθετικών κινήσεων και αντινομιών.¹⁰⁵ Η κατάργηση της κοινωνικής αλληλεγγύης ως όρος, ο πλέον δεδομένος και εμπεδωμένος όρος της «κοινωνικής αναπαραγωγής στη νεοφιλελεύθερη κοινωνία έχει ήδη συντελεστεί πλήρως, ενώ στις εποχές της μετάβασης από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό παρακολουθούμε τη σταδιακή κατάργησή της».¹⁰⁶ Αυτό αποτυπώνεται επιτυχώς, επί παραδείγματι, στην αντικατάσταση της κυβερνητικής και ενοριακής πολιτικής του εξαναγκασμού σε εργασία των φτωχών από την πιο οργανωμένη εξουσία

¹⁰¹ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 681.

¹⁰² Θ. Νουτσόπουλος, «Φτώχεια και κριτική υπέρβαση...», ό.π., σ. 99.

¹⁰³ Κ. Πολανύι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 117

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 38.

¹⁰⁵ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 682-3.

¹⁰⁶ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 12.

του εργοδότη, η οποία λειτουργεί στην κατεύθυνση της πλήρους εμπορευματοποίησης της εργασίας, ως μίας συνθήκης από μόνης της αρκετά περιοριστικής και ελεγκτικής.

«Ο Μαρξ συνδέει ρητά την ύπαρξη του προλεταριάτου με το φαινόμενο της φτώχειας, μιας φτώχειας που δεν σχετίζεται με γεωμορφολογικούς, κλιματικούς όρους, άρα δεν είναι αυτοφυής, αλλά μιας φτώχειας που παράγεται μέσα από την κίνηση αναπαραγωγής της ίδιας της αστικής κοινωνίας».¹⁰⁷

Η ανάδυση του αποστερημένου πληθυσμού ως νέου υποκειμένου θέτει πολλαπλά χρέη στην αστική πολιτική οικονομία: να επιβεβαιώσει τις χωριστικές σχέσεις ιδιοκτησίας εξαλείφοντας πλήρως τα υπολείμματα συνδιαχειριστικών και κοινών γαιών, περιχαρακώνοντας τελεσίδικα τις επιλογές του νεοσυσταθέντος υποκειμένου της φτώχειας. Η μισθωτή εργασία, σε όποια μορφή και περιεχόμενο, είναι η μόνη επιλογή του. Παράλληλα, όπως θα δούμε και παρακάτω, η νομοθεσία για το νέο αποστερημένο υποκείμενο έχει διαμορφωτικό χαρακτήρα θέτοντας τα βασικά χαρακτηριστικά στο νεωτερικό δίκαιο, εν αντιθέσει με το εθιμικό που στήριζε πρότερες μορφές ιδιοκτησίας, και άρα και διαφορετικούς όρους ύπαρξης για το υποκείμενο της εποχής, του αγροτικού πληθυσμού.

2.1.4 Αποτελέσματα της πρώτης φάσης της πρωταρχικής συσσώρευσης

Η *διαδικασία των απαλλοτριώσεων* διαρκεί από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα, ο σύνολος όμως κοινωνικοπολιτικός μετασηματισμός στον οποίο εντάσσονται όλα τα στάδια και οι διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης φτάνει μέχρι τον 19ο. Τα υπόλοιπα κομμάτια, «μέρη» της μετάβασης και οι αλλαγές της οικονομίας, έπονται τόσο χρονικά (ιστορικός χρόνος), όσο και στην ίδια την κεφαλαιακή διάρθρωση, στη βάση της οποίας βρίσκονται η ιδιοποίηση και η εκμετάλλευση της γης. Άμεσο αποτέλεσμα των απαλλοτριώσεων, άλλωστε, υπήρξε η ανεμπόδιστη πια ιδιοποίηση της γης, που οδήγησε αργότερα στην πλήρη εμπορευματοποίησή της και στη δυνατότητα επένδυσης αυτού του συσσωρευμένου πλούτου στην παραγωγή.¹⁰⁸ Στη διάρκεια των απαλλοτριώσεων ένα κομμάτι της κοινωνίας θα φτωχύνει απόλυτα και ένα άλλο θα κατανοήσει τη λογική του πλουτισμού. Στη βάση αυτή, οι περιφράξεις μπορούν να θεωρηθούν κοινωνικά ως η επανάσταση των πλουσίων ενάντια στους φτωχούς.¹⁰⁹ Ο αγροτικός πληθυσμός, αλλάζοντας πλέον ταυτότητα, αποδεσμεύεται και δημιουργεί το προλεταριάτο που θα αναπτύξει τις πόλεις και τις βιοτεχνίες τους, και αργότερα τη βιομηχανία.¹¹⁰

¹⁰⁷ Θωμάς Νουτσόπουλος, «Φτώχεια και κριτική υπέρβαση...», ό.π., σ. 86.

¹⁰⁸ Π. Σουήζυ, *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 80.

¹⁰⁹ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 684.

¹¹⁰ Π. Σουήζυ, *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 59.

Ως εκ τούτου, η δημιουργία ενός σχετικά μαζικού πλήθους άκληρων ανθρώπων χωρίς μέσα καθημερινής συντήρησης καθίσταται κομβικό σημείο στην αλλαγή του κοινωνικού χάρτη. Αυτό το πλήθος δεν μπορεί να εργαστεί στη γη, ούτε στις νεαρές και λίγες αριθμητικά μανιφακτούρες των πόλεων. Σημειώνεται μια υπερπροσφορά εργατικού δυναμικού ιδιαίτερα απότομη και μία ζήτηση εργασίας, μη πλήρως ανεπτυγμένη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση του νέου άπορου κοινωνικού στρώματος σε έναν *μη τόπο*. Τόσο κυριολεκτικά με τη χωρική ρευστότητα ενός υποκειμένου που θα μετακινηθεί όπου χρειάζεται να δουλέψει, όσο και κοινωνικά: στη μεταβατική περίοδο το νέο υποκείμενο συχνά δεν έχει καμία ταυτότητα – ούτε μισθωτός, ούτε αγρότης, ούτε άπορος. Με αυτά τα δεδομένα κρίνεται ως πολλαπλά βίαιη όχι μόνο η αποστέρησή αλλά και η μετακίνησή αυτού του πληθυσμού, καθώς δεν έγινε με έναν οργανωμένο τρόπο, αλλά με όρους κυριολεκτικής εκδίωξης στην κίνηση διασφάλισης συγκεκριμένων μόνο κοινωνικών συμφερόντων.¹¹¹ Το παράδειγμα της διαχείρισης του πλεονάζοντος πληθυσμού της Ιρλανδίας είναι ενδεικτικό και υποδεικνύει τις πραγματικές αιτίες στη βάση της μετακίνησης: «η εξαναγκαστική μετανάστευση που προκαλείται από [...] συγκέντρωση των κτημάτων, από την εφαρμογή των μηχανών στην καλλιέργεια και από την εισαγωγή του σύγχρονου συστήματος της γεωργίας σε μεγάλη κλίμακα».¹¹² Παρακάτω, αναλύοντας τις αλλαγές από τη σκοπιά της βιομηχανικής εργασίας, θα αναφερθούμε και πάλι σε ανάλογη διαχείριση πληθυσμού.

Οι περιφράξεις, λοιπόν, ως η βάση της διαδικασίας, επισπεύδουν και επιβεβαιώνουν τις αναφερθείσες αλλαγές με υλικούς όρους. Λειτουργούν όμως και ως τη συμβολοποιημένη σηματοδότηση της αποστέρησης. Η περίφραξη ορίζει την κυριότητα καθώς και την έλλειψη αυτής, θέτει ένα χωρικό σημάδι στο τέλος των κοινών, στη συνιδιοκτησία και στην πρόσβαση στη γη, που είναι πια ιδιωτική και περιφραγμένη ιδιοκτησία. Ένα κομμάτι εισοδήματος που προερχόταν από το έδαφος και μοιραζόταν στην κοινότητα αλλάζει διανομή ενισχύοντας το μονοπώλιο των μεγάλων αγρομισθώσεων, αποτελώντας έναν ακόμα παράγοντα που θα συντελέσει στην αύξηση της πληθυσμιακής ερημοποίησης της περιοχής, καθιστώντας μη προσβάσιμα προς εκμετάλλευση (άρα μένοντας ακαλλιέργητα) από τους άπορους κομμάτια γης. Σταδιακά, την επαύριον των περιφράξεων κάθε πιθανότητα να εξασφαλιστούν τα μέσα συντήρησης με τρόπο διαφορετικό του εξαναγκασμού σε πώληση της εργασίας¹¹³ ή στην εξάρτηση από την αγορά και την εμπορευματική μορφή αποκλείεται, και η ανθρώπινη μετακίνηση συνδέεται στενά με τον άξονα της επιβίωσης. Οι εκδίωξεις από τη γη, σαν ανακατατάξεις επενδύσεων ή κεφαλαίου, επηρεάζουν τη σύσταση, τη μετακίνηση και

---

¹¹¹ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 70.

¹¹² Κ. Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840...*, ό.π., σ. 540-1.

¹¹³ Η εργασία ως λύση και απάντηση στη δημιουργημένη αποστέρηση από τα μέσα συντήρησης και τη φτώχεια.

το πού τοποθετείται κάθε φορά η εργατική τάξη.¹¹⁴

Η εργασία που στην αστική μορφή της σημαίνει μισθωτή εργασία, ως μια αυστηρά ποριστική πηγή,¹¹⁵ στα πρώτα στάδια ανάπτυξής της αδυνατεί ακόμη να πραγματώσει πλήρως τον ρόλο της. Είναι σε αυτό το στάδιο που το κράτος ποινικοποιεί τη νεοδημιουργηθείσα φτώχεια. Τα γεγονότα από τη σκοπιά της συγκρότησης του κεφαλαίου έχουν σαφώς πολλαπλά οικονομικά οφέλη: Η διαδικασία αποστέρησης και φτωχοποίησης ενισχύει την απασχόληση στην πόλη και την ανάπτυξη των βιοτεχνιών, με το εργατικό δυναμικό που διώχνεται από την αγροτική γη και εργασία να τις τροφοδοτεί. «Η σειρά των κλιμακωτών απαλλοτριώσεων αποδέσμευσαν τον αγροτικό πληθυσμό ως προλεταριάτο για τη βιομηχανία».¹¹⁶ Η συσσώρευση γης και πλούτου μέσω των εκδιώξεων και της συσσώρευσης όγκου εργασίας αποτελούν παράλληλα στιγμές της πρωταρχικής συσσώρευσης και της μετάβασης από τη φεουδαρχική μορφή εργασίας στη μισθωτή μορφή.¹¹⁷

Στη διπλή διαστρωμάτωση της φεουδαρχικής αριστοκρατίας αντανακλάται η μεταβατική φύση της κοινωνικής περιόδου. Παλιά και νέα στοιχεία, αντιλήψεις και στάσεις συνυπάρχουν εντός της ως κοινωνικού σώματος. Η επιδίωξη και η ανάγκη της αγγλικής αριστοκρατίας για χρήμα την ωθούν στην αναζήτηση και αξιοποίηση του μαλλιού ως προϊόντος, και αυτό απαιτεί με τη σειρά του επίταξη γης, με σκοπό τη συμμετοχή στην αγορά. Με την ολοκλήρωση αυτού του κύκλου θα ικανοποιηθεί η ανάγκη για χρήμα που έθεσε σε κίνηση την όλη διαδικασία. Η ατομική ιδιοκτησία πρέπει να προχωρήσει στη χρηματική οργάνωση, δηλαδή στην πλήρη εμπορευματοποίηση, όπως και οι υπόλοιπες σχέσεις πρέπει να προσχωρήσουν στην ανταλλακτική μορφή.¹¹⁸ Πρόκειται για μια αναγκαία από τη σκοπιά της εποχής επιλογή που, όμως, συνδυαζόμενη με τις επιπτώσεις των περιφράξεων, συντελεί τα μέγιστα στη δημιουργία του φτωχοποιημένου πληθυσμού. Ο ιστορικός ορίζοντας των περιφράξεων, όπως προσεγγίζεται πάνω στο κείμενο για την *υλοκλοπή*, «παραπέμπει» και εδώ «σε μία ιστορική συνύπαρξη μεταξύ υστεροφεουδαλικών και κεφαλαιοκρατικών στοιχείων που μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτική στιγμή της διαδικασίας συσσώρευσης»,¹¹⁹ με το κόστος των αντιφατικών και παλινδρομικών κινήσεων να το επωμίζονται κυρίως οι εκδιωκόμενοι αγρότες.

Ο ιστορικός ορίζοντας, γεμάτος συγκρούσεις και συνυπάρξεις, και ακριβώς μέσα από αυτές, τείνει διαρκώς στο νεωτερικό, διατηρώντας όμως κάποιες από τις πρότερες μορφές. Η φυσική βία των εκτοπισμών είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Η νέα φεουδαρχική αριστοκρατία στη συνάντησή της με τις μορφές του χρήματος, της βιοτεχνίας και του εμπορίου, των νεοαναδυόμενων δηλαδή μορφών,

---

¹¹⁴ S. Mezzandra, *The topicality of...*, ό.π., σ. 310.

¹¹⁵ Κ. Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840...*, ό.π., σ. 332.

¹¹⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 682.

¹¹⁷ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος...*, ό.π., σ. 66.

¹¹⁸ Κ. Μαρξ, *Κείμενα ... 1840...*, ό.π., σ. 326.

¹¹⁹ Θωμάς Νουτσόπουλος, «Φτώχεια και κριτική υπέρβαση...», ό.π., σ. 91.

αναζητά τρόπους να πλουτίσει, έλκεται από τις νέες μορφές και στρέφεται στην αξιοποίηση του χρήματος. Ο νέος ορισμός του πλουτισμού γίνεται πια μέσω της κατοχής του χρήματος και όχι απλά γης, σε μια κοινωνία που θα ορίσει τη λειτουργία της συνολικά πάνω στην κατοχή του χρήματος. Και αυτός ο πλουτισμός, όπως ακριβώς αναφέραμε και στην αναδιανομή της γης, είναι *χωριστικός*, λειτουργώντας διά του αποκλεισμού. Οι διαδικασίες δημιουργούν όλο και πιο ξεκάθαρα τις κατηγορίες των εχόντων και μη εχόντων. Κατ' αυτό τον τρόπο, η μετάβαση και δημιουργία του αστικού ορίζοντα συλλαμβάνεται ως ιστορική αδικία.¹²⁰

Οι περιφράξεις σε συνδυασμό με τον σφετερισμό της κοινοτικής γης έδρασαν προωθητικά στον τρόπο της καλλιέργειας. Τα εμπορευματοποιημένα μέσα παραγωγής και συντήρησης, η εμπορευματοποίηση της βασικής πηγής πλούτου (γης) δρουν θετικά στη βελτίωση των μεθόδων εκμετάλλευσής του. Οι μέθοδοι παραγωγής αρχίζουν να βελτιώνονται, και αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό της νέας εποχής των επαναστάσεων στην επιστήμη και στην τεχνολογία και του αναδυόμενου τρόπου παραγωγής που θα βασιστεί στη συνεχή ανανέωση των μεθόδων. Στα πρώτα βήματα μιας οικονομίας που στρέφεται από την παραγωγή για χρήση στην παραγωγή για την αγορά, οι τεχνικές και οργανωτικές μορφές της παραγωγής οφείλουν να εξελίσσονται διαρκώς. Αυτό διαφέρει αρκετά από την προηγούμενη εικόνα μιας κοινωνικής ζωής περισσότερο προσανατολισμένης στο έθιμο και την παράδοση, και άρα στην εσωστρεφή, μικρότερης κλίμακας και λιγότερο κινητική και καινοτόμα παραγωγή. Αυτή είναι η άλλη όψη, της διαδρομής προς την κεφαλαιοκρατία που, αν δεν σήμαινε πληθώρα αποστερήσεων για το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, θα μπορούσε να αποκαλείται προοδευτική.

Η πρωταρχική συσσώρευση και οι μέθοδοί της βρίσκονται ανάμεσα σε δύο τύπους βίας και δύο τύπους σχέσεων εξουσίας: ανάμεσα στις μορφές υποταγής στην εξουσία του φεουδάρχη που καταστρέφει και στις καπιταλιστικές μορφές εκμετάλλευσης που καθιστά δυνατές. «Έτσι, από μεθοδολογική σκοπιά φαίνεται να υπερβαίνει κάθε αυστηρή περιοδεία ή διαίρεση της ιστορίας σε μια απλή διαδοχική παράθεση τρόπων παραγωγής [...] είναι μάλλον ένα σημείο διέλευσης και μετάβασης. Δεν είναι όμως σαφές εάν η πρωταρχική συσσώρευση απλώς μπορεί να υποβιβαστεί στο παρελθόν ή στην απλή προϊστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής [...] Ως διαδικασία συσσώρευσης φαίνεται ότι περιλαμβάνει τις προϋποθέσεις για την ιστορική διαμόρφωση του κεφαλαίου και την επέκτασή του σε άλλους χώρους και άλλους τρόπους παραγωγής».¹²¹

2.1.5 Περιφράξεις, αποψίλωση κτημάτων και το τέλος των κοινών. Η τυπική νομική ιδιοποίηση της γης και η σημασία της

---

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 98.

¹²¹ J. Read, *The micro-politics of...*, ό.π., σ. 26.

Το στοιχείο αυτό, της δύναμης που προκύπτει από την κατοχή, την ατομική ιδιοκτησία, ως βασικό συστατικό της κεφαλαιακής σχέσης, επίσης, κατά τον Μαρξ, δεν τονίζεται εμφιατικά από την αστική οικονομία. «Τέτοια άνοστα παραμύθια για την υπεράσπιση της *propriete*/ιδιοκτησίας αναμασά ακόμη [...] από τη στιγμή όμως που μπαίνει στο παιχνίδι το ζήτημα της ιδιοκτησίας, γίνεται ιερό καθήκον να επιμείνει κανείς στη σκοπιά του παιδικού παραμυθιού».¹²²

Τα αποτελέσματά των εκδιώξεων και των περιφράξεων για να αποκτήσουν μια μονιμοποίηση, να αποτελέσουν έναν νέο κανόνα ιδιοποίησης και να εμπεδωθούν πρέπει να αποτυπωθούν γραπτά, νομικά, να επικυρωθούν, δηλαδή, και τυπικά. Αυτόν τον ρόλο είχε η νομοθεσία των Στιούαρτ που στέκει στο ενδιάμεσο ενός κόσμου με ένα δίκαιο εθιμικό και ενός κόσμου με νομική αποτύπωση όλων των βασικών δομικών χαρακτηριστικών του. Μέσω της χειραφέτησης της ατομικής ιδιοκτησίας από την κοινότητα, το κράτος έγινε μια ιδιαίτερη ύπαρξη δίπλα και έξω από την αστική κοινωνία· δεν είναι όμως τίποτε περισσότερο από τη μορφή οργάνωσης που δίνουν, κατ' ανάγκη, οι αστοί στον εαυτό τους τόσο προς τα έξω όσο και προς τα μέσα για αμοιβαία εγγύηση της ιδιοκτησίας και των συμφερόντων τους.¹²³ Αυτό χρειάστηκε να το κάνουν, πρώτα απ' όλα, για να ορίσουν τις ιδιοκτησιακές σχέσεις, τη βάση για τη νεωτερική μορφή κυριαρχίας τους.¹²⁴

«Υπό την παλινόρθωση των Στιούαρτ οι γαιοκτήμονες επέβαλαν διά νόμου έναν σφετερισμό που συντελέστηκε παντού στην ευρωπαϊκή ήπειρο χωρίς νομικές τυπικότητες [...] διεκδίκησαν τον τίτλο της σύγχρονης ατομικής ιδιοκτησίας για κτήματα για τα οποία κατείχαν απλώς φεουδαλικούς τίτλους ιδιοκτησίας [...] Οι αστοί κεφαλαιοκράτες ευνόησαν τον όλο χειρισμό μεταξύ άλλων για να μετατρέψουν το έδαφος σε καθαρό αντικείμενο του εμπορίου [...] Επιπλέον η νέα γαιοκτητική αριστοκρατία ήταν ο φυσικός σύμμαχος της νέας τραπεζοκρατίας, των νέων υψηλών χρηματιστικών κύκλων και των μεγάλων βιοτεχνών».¹²⁵

Έπειτα από το 1688 έχουμε μια επιτάχυνση της διαδικασίας σφετερισμού, ιδιοποίησης και αποστέρησης, ως εκ τούτου και συγκεντροποίησης των μέσων παραγωγής. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης αλλάζει, και μαζί με τη μορφή ιδιοποίησης αλλάζει και η τυπική μορφή του υποκειμένου της: οι γαιοκτήμονες πια είναι το νέο αυτό στρώμα μεγάλων ιδιοκτητών γης, μιας ιδιοκτησίας ατομικής, δηλαδή νεωτερικής, που βασίζεται σε τυπικά δικαιώματα ιδιοποίησης και νομιμοποίησης και όχι σε κληρονομικά δικαιώματα απλής εκμετάλλευσης. Είναι μια συνολική ιδιοποίηση της γης που δεν αφήνει κανένα κομμάτι διαφιλονικούμενο, κρατικό ή κοινοτικό. Η

¹²² Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος I, ΚΨΜ, Αθήνα, 2016, σ. 672.

¹²³ Κ. Μαρξ, *Κείμενα...1840...*, ό.π., σ. 454-5.

¹²⁴ Η πολιτική σχέση ως κτητική σχέση. Κ. Ψυχοπαίδη, *Ιστορία και...*, ό.π., σ. 256.

¹²⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 680-1.

προσωπική ελευθερία χρήσης απαιτεί μη κοινή ιδιοκτησία ή συλλογική χρήση γης, και αυτό το νόημα έχουν και οι νόμοι για τις περιφράξεις.¹²⁶

Η γη μετατρέπεται τελεσίδικα σε ιδιωτική ιδιοκτησία. Με την αλλαγή στους όρους ιδιοποίησης της γης αλλάζει και η χρήση της: η γη εμπορευματοποιείται και μετατρέπεται σε εν δυνάμει στοιχείο του κεφαλαίου.¹²⁷ Η περιφραγμένη γη, άλλωστε, άξιζε πολλαπλάσια από την απερίφρακτη. Βρισκόμαστε στο ενδιάμεσο του παλιού με το νέο, όπου συντελείται η τυπική πλέον κατάργηση του φεουδαρχικού καθεστώτος της γης μέσω της νομοθεσίας και της φορολόγησης. Η θέση και η χρήση της γης, ως βάση του όλου, έως τότε στρατιωτικού, οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, καθορίζονταν με νομικούς και εθιμικούς κανόνες. Οι μεταβιβάσεις της, η χρήση και τα δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας της δεν υπάγονταν στην οργάνωση της αγοραπωλησίας, και άρα δεν ήταν αυστηρά και τυπικά καθορισμένα. Η ίδια εικόνα επικρατεί και στην οργάνωση της εργασίας: τα κίνητρα των παραγωγικών δραστηριοτήτων συνάδουν με τη γενικότερη οργάνωση της κοινωνίας. Η γη και η εργασία είναι ακόμα μη καθολικά εμπορεύσιμα.¹²⁸

Η αλλαγή στη μορφή της ιδιοποίησης θα σημαίνει πληθώρα αλλαγών, καθώς συνεπάγεται μεταμόρφωση των βάσεων της κοινωνίας. Συνεπάγεται νέες σχέσεις, κοινωνικές μεσολαβήσεις και αλλαγές στην εργασία. «Η τελική συνέπεια είναι η κατάργηση της διάκρισης μεταξύ κεφαλαιοκράτη και γαιοκτήμονα, που σημαίνει ότι γενικά παραμένουν μόνο δύο τάξεις στον πληθυσμό, η εργατική τάξη και η κεφαλαιοκρατική τάξη [...] αυτή η μεταπώληση της γαιοκτησίας και η μετατροπή τέτοιας ιδιοκτησίας σε εμπόρευμα, σημαδεύει την τελική κατάρρευση της παλιάς αριστοκρατίας και την τελική νίκη της αριστοκρατίας του χρήματος».¹²⁹

Οι μορφές της εκμετάλλευσης αλλάζουν μαζί με την παραγωγή (τον σκοπό, την οργάνωση και το κέντρο της), το αντικείμενο της εκμετάλλευσης που σταδιακά γίνεται διπλό, η γη και η εργατική δύναμη. Η ιδιοκτησία (που, εδώ, ταυτίζεται με τη έννοια της κυριότητας ή με την κατοχή αγαθών) ανάγεται σε ιδανικό της αστικής χειραφέτησης: τα δικαιώματα της ελευθερίας και της ισότητας μεταγράφονται πρακτικά στο δικαίωμα του ανθρώπου στην *ατομική ιδιοκτησία*. Ο Μαρξ, λοιπόν, ταυτίζει ρητά την *ατομική ιδιοκτησία* με την *αστική ιδιοκτησία*. Κάθε αντικείμενο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής που συνιστά ατομική ιδιοκτησία «περιέχει σε λανθάνουσα κατάσταση τη μορφή της εργασίας, τη μορφή του κεφαλαίου καθώς και την αμοιβαία τους σχέση». Έτσι, η «αντίθεση» που επικαλείται η πολιτική οικονομία ανάμεσα στην «ιδιοκτησία» και τη «μη ιδιοκτησία» δεν έχει ουσιαστικό περιεχόμενο. Όσο δεν την κατανοεί κανείς ως σχέση ανάμεσα στην

¹²⁶ Κ. Πολάννι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 179.

¹²⁷ Η κοινοτική γη που ληστεύτηκε από τον λαό και αργότερα μεταξύ 1810-1831 δωρίστηκε μέσω του Κοινοβουλίου στους landlords από τους landlords. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 684.

¹²⁸ Κ. Πολάννι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 38.

¹²⁹ Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Γλάρους, Αθήνα, 1975, σ. 84-85.

εργασία και το κεφάλαιο, η αντίθεση αυτή εκφράζει απλώς μια ποσοτική διαφορά».¹³⁰

Η πρώτη συνάντηση του ιδιοκτήτη γης, της εμπορευματοποιημένης πλευράς της, του χρήματος και του μισθωτού εργάτη συντελείται θέτοντας τις πρώτες βάσεις στην ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης. Τα στοιχεία σταδιακά αλλάζουν μορφή και χρήση, αλλά ο τρόπος παραγωγής δεν έχει αλλάξει συνολικά. Πρέπει η μισθωτή εργασία να μπει στα εργοστάσια των πόλεων, να παράγει αξίες ανταλλαγής πέραν των έως τότε αξιών χρήσης, αξίες που προσιδιάζουν στον *αφηρημένο* χαρακτήρα της εργασίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, την εργασία να υπαχθεί όχι απλώς στο χρήμα αλλά στο κεφάλαιο πια. Υπάρχουν ακόμα, λοιπόν, πολλά να γίνουν για να εδραιωθεί συνολικά ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Η ανάδυση της αξιακής μορφής ως ορισμός της εδραιωμένης κεφαλαιακής σχέσης, όπως περιγράφηκε στα 22 πρώτα κεφάλαια του έργου, εδώ δεν έχει ακόμα συντελεστεί. Όμως ο πρώτος χωρισμός της εργασίας από τα μέσα της, που θα λειτουργήσει ως η βάση της κεφαλαιακής σχέσης και της μετατροπή του χρήματος και του εμπορεύματος σε κεφάλαιο, συντελείται ήδη στην αναφερόμενη περίοδο.¹³¹

2.1.6 Η διαδικασία των αραιωμάτων της γης ως η οριστική εκδίωξη

Η διαδικασία των περιφράξεων γης και της αποψίλωσής της είναι μια διαδικασία παράλληλη με τις υπόλοιπες της πρωταρχικής συσσώρευσης. Εδώ το κράτος είναι ενεργητικό και παρεμβατικό/διευθύνεται.¹³² Η αποστέρηση του λαϊκού πλούτου, των πηγών συντήρησης των χωρικών και των ανεξάρτητων αγροτών είναι μια διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης *πλήρης*: η αποστέρηση και του τελευταίου κομματιού γης αυτοσυντήρησης, η συνθήκη δημιουργίας ενός καθολικά απογυμνωμένου πληθυσμού από μέσα παραγωγής, συντήρησης αλλά και τόπου κατοικίας, μέσω της κρατικής συνδρομής, είναι μια διαδικασία περαιτέρω συγκεντροποίησης της γης. Η τελευταία βάση των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής, το τελευταίο κομμάτι του παλαιού τρόπου ζωής και αναπαραγωγής στην ύπαιθρο χάνεται.

Η κοινοτική γη που λειτουργούσε ως συμπληρωματικό εισόδημα αλλά και ως μέρος του κοινωνικού μισθού (παρείχε τις πηγές θέρμανσης,¹³³ εκτροφής των ζώων, της ένδυσης κτλ.) είναι ένα καίριο πλήγμα στην αυτονομία και στην αυτάρκη αυτοσυντήρηση των αγροτών, άλλο ένα βήμα προς τον εξαναγκασμό σε εξάρτηση στη νέα μορφή εργασίας και παραγωγής. Πριν, η γη και η εργασία άρρηκτα συνδεδεμένες λειτουργούσαν ως μέρη της καθαυτό κοινωνικής οργάνωσης. Το ίδιο το

---

¹³⁰ Νίκος Θεοτοκάς-Γιώργος Σταθάκης, «Δοκίμια για τον Μαρξ. Η ιστορικότητα του κεφαλαίου και η «οικονομία των εννοιών», Ο Πολίτης, Αθήνα, 1966, σ. 39.

¹³¹ Κ. Πολάνυι, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 92.

¹³² Στο ίδιο, σ. 129.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 129.

δικαίωμα χρήσης και κατάχρησης εκφράζει το γεγονός ότι η ατομική ιδιοκτησία έχει καταστεί εντελώς ανεξάρτητη από την κοινότητα.¹³⁴

Η παράλληλη αποδιάρθρωση της υπαίθρου πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση στέρησε από την οικοτεχνία τα θεμέλιά της, το οικογενειακό εισόδημα και την αγροτική υποδομή. Έως τότε η εξάρτηση του εργάτη από το χρήμα δεν ήταν απόλυτη, αφού είχε πρόσβαση σε ένα κομμάτι γης που τον προστάτευε από την ανέχεια. Ο εξορθολογισμός της γεωργίας αναπόφευκτα ξερίζωσε τον εργάτη και υπονόμωσε την κοινωνική του εξασφάλιση.¹³⁵

Η αποψίλωση των κτημάτων, με τον στόχο της κατάκτησης του εδάφους για την κεφαλαιοκρατική καλλιέργεια και την ενσωμάτωσή του στο κεφάλαιο, είχε ως αποτέλεσμα την οριστική απομάκρυνση του αγροτικού πληθυσμού. Αποτέλεσε μια συνολική απάντηση και έλεγχο στην επόμενη φάση της αποστέρησης των μέσων παραγωγής. Αυτό φαίνεται και από τα παραδείγματα που παραθέτει ο Μαρξ για τις αποψιλώσεις στη Σκωτία.¹³⁶ Οι αποψιλώσεις των εδαφών αποτελούν τον τελευταίο και αναβαθμισμένο τρόπο διαχείρισης της ροής και κατεύθυνσης των εκτοπισμένων πληθυσμών. Αποτελούν όμως *παράλληλα* και το πρώτο κομμάτι στη σειρά των ύστατων προσπαθειών του αγροτικού πληθυσμού να αναζητήσει μια έτερη εναλλακτική. Η αντίσταση αυτή θα συνεχιστεί με τη δημιουργία του στρώματος των επαιτών και των πλάνητων¹³⁷. Ως πρώτη απάντηση στην κάμψη αυτής της άρνησης εγκατάλειψης του αγροτικού βίου, διακρίνεται η σχεδιασμένη κίνηση προς τις πόλεις ή τα σημεία με ανάγκη εργατικού δυναμικού. Αργότερα, όπως θα δούμε, η νομοθεσία θα αναλάβει τη διαχείριση του περιπλανώμενου πρώην αγροτικού πληθυσμού με μορφές εξίσου παρεμβατικές.

Η νέα ιδιοκτησία της γης, ο νέος σχεδιασμός της υπαίθρου διασπά την κοινότητα οριστικά και η προσωπική σχέση ως κεντρική στην εργασία και στην κοινωνική ζωή εκλείπει σταδιακά, με την απελευθέρωση από την προσωπική εξάρτηση από τη γη και τον γαιοκτήμονα.¹³⁸ Τα βήματα προς την

---

¹³⁴ Κ. Μαρξ, *Κείμενα 1840...*, ό.π., σ. 456.

¹³⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 685 και 687.

¹³⁶ Υποσημείωση 220. Στο ίδιο, σ. 688. Βλ. επίσης Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...*, ό.π., σ. 705. Τα κοινωνικά αποτελέσματα υπήρξαν τραγικά έπειτα από την αποψίλωση των κτημάτων στη Σκωτία, με την άμετρη φυσική βία της πρωταρχικής συσσώρευσης να κυριαρχεί μέσω των εξώσεων, των εκτοπισμών και με ακραία ανθρώπινα κόστη.

¹³⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 690. Βλ. επίσης Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...*, ό.π., σ. 423.

¹³⁸ Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...* ό.π., σ. 85-86: «στην φεουδαρχική γαιοκτησία βρίσκουμε ήδη την κυριαρχία της γης να είναι μια ξένη δύναμη πάνω στους ανθρώπους. Ο δουλοπάροικος είναι ένα προσάρτημα της γης... Η κυριαρχία της ατομικής ιδιοκτησίας αρχίζει με την ιδιοκτησία της γης, που είναι η βάση της. Αλλά στο σύστημα της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας, ο φεουδάρχης εμφανίζεται τουλάχιστον σαν βασιλιάς της γης. Με τον ίδιο τρόπο, υπάρχει ακόμα το φαινόμενο μιας σχέσης μεταξύ ιδιοκτήτη και γης που βασίζεται σε κάτι περισσότερο ενδόμυχο από έναν απλό υλικό πλούτο. Η γη εξατομικεύεται με τον άρχοντά της... Η σχέση της γαιοκτησίας προς αυτούς μοιάζει περισσότερο με τη σχέση προς την πάτρια γη. Είναι ένα είδος στενής εθνικότητας ... παρόμοια οι εργάτες που δουλεύουν στο κτήμα δεν

εξατομίκευση/ιδιώτευση/ιδιωτική ζωή αφορούν την ιδιοκτησία, τον τρόπο παραγωγής και τις κοινωνικές σχέσεις όπως απορρέουν από αυτόν. Η ώθηση στην ατομικότητα αποτελεί μία ακόμα μονοδρομημένη επιλογή, καθώς το νέο αποστερημένο υποκείμενο εκδιωγμένο, από πλήθος σπάει σε μονάδες (άτομα). Αυτό προκύπτει και από την παράθεση των μικρών στιγμών εξέγερσης/εναντίωσης: όσο οι αλλαγές συναντούσαν πληθυσμούς χωρικά συγκεντρωμένους και ενοποιημένους υπό μια κοινή βιοτική συνθήκη υπήρξαν εξεγέρσεις.¹³⁹ Όσο όμως οι αλλαγές εξαφάνιζαν την κοινότητα και τον ομαδοποιημένο χωρικά πληθυσμό οι αντιστάσεις μπορούσαν να πάρουν μόνο τη μορφή μεμονωμένων ατομικών λύσεων.¹⁴⁰ Για τις πρώτες κινήσεις της αποστερημένης μάζας ο Μαρξ μας παραδίδει πως οι επιλογές ήταν «είτε να ριχτεί στη ζητιανιά, στην αλητεία σαν τους μοναδικούς πόρους της». Οι πρακτικές αυτές παραπέμπουν είτε στην κοινωνική ληστεία/πειρατεία είτε στους περιπλανώμενους αρνητές εργασίας. «Είναι ιστορικά εξακριβωμένο ότι αρχικά αποπειράθηκε να ακολουθήσει αυτήν την οδό, αλλά στράφηκε πίσω με την κρεμάλα».¹⁴¹

2.2 Η ενοποίηση του οικονομικού χώρου. Η πρωταρχική συσσώρευση πέρα από την ύπαιθρο. Από την ύπαιθρο στην πόλη: Η διαμόρφωση της εσωτερικής αγοράς

Η προκύπτουσα συγκεντροποίηση της γης στα χέρια των νέων ιδιοκτητών θα φέρει και τη διαχείριση του πληθυσμού στα χέρια των ίδιων με κρατική μεσολάβηση. Η εξάρτηση της ζωής του μη έχοντος από εκείνη του έχοντος ολοκληρώνεται. Συνδυαζόμενα τα παραπάνω συνιστούν βασικά στοιχεία στη διαδικασία ανάδυσης του κεφαλαίου,¹⁴² δημιουργώντας παράλληλα τον ενοποιημένο οικονομικά χώρο όπου θα λειτουργήσει η απαραίτητη αγορά για τη διεξαγωγή του εμπορίου, αλλά και θα αποτελέσει τον τόπο εκμετάλλευσης των νέων πια εργαζόμενων που φτάνουν από τον αγροτικό χώρο. Ανάδυση και συγκρότηση μιας οικονομίας της αγοράς σημαίνει και προϋποθέτει μια κοινωνία αγοράς. Ως εκ τούτου, η μετάβαση από τις μεμονωμένες αγορές σε μία οικονομία της αγοράς είναι παραπάνω από κομβική.¹⁴³

βρίσκονται στην θέση των ημερομίσθων εργατών, μάλλον αποτελούν μερική ιδιοκτησία του γαιοκτήμονα όπως οι δουλοπάροικοι, και συνδέονται εν μέρει μαζί του, μέσα από μία σχέση βασισμένη στο σεβασμό, στην υποταγή και στο καθήκον.

¹³⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 686, υποσημείωση 216.

¹⁴⁰ Επίσης αναφέρει για φυγάδες δουλοπάροικους: απελευθερώθηκαν ως άτομα, κατά μόνας, όχι ως τάξη. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και...*, ό.π., σ. 438.

¹⁴¹ Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, ό.π., σ. 151.

¹⁴² Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 220.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 59.

Αυτό οδηγεί στη συγκέντρωση σε πόλεις, στην ανάπτυξή τους, καθώς ο νέος απελευθερωμένος και χωρικά πληθυσμός δεν ανήκει πια στην ύπαιθρο, από την οποία εκδιώκεται, καθώς δεν μπορεί και δεν δικαιούται να κατοικήσει και να εργαστεί εκεί. Ο χώρος, το *πού*, γίνεται ένα άμεσο διακύβευμα για την αναπαραγωγή της αναδυόμενης κεφαλαιακής σχέσης. «Ο χωρισμός πόλης υπαίθρου μπορεί να συλληφθεί επίσης ως χωρισμός κεφαλαίου και γαιοκτησίας, ως η απαρχή της ύπαρξης και της ανάπτυξης του κεφαλαίου, ανεξάρτητης από τη γαιοκτησία, μια ιδιοκτησία που έχει τη βάση της απλώς στην εργασία και στην ανταλλαγή. Στις πόλεις, οι οποίες δεν μεταβιβάστηκαν έτοιμες στο Μεσαίωνα από την πρότερη ιστορία, αλλά συγκροτήθηκαν εκ βάθρων από τους απελεύθερους δουλοπάροικους, η ιδιαίτερη εργασία του καθενός ήταν και η μοναδική του ιδιοκτησία».¹⁴⁴

«Η αντίθεση μεταξύ πόλης υπαίθρου μπορεί να υπάρξει μόνο εντός της ατομικής ιδιοκτησίας. Αποτελεί την εντονότερη έκφραση της υπαγωγής του ατόμου στον καταμερισμό της εργασίας [...] η εργασία είναι εδώ και πάλι το κυριότερο, η δύναμη πάνω από όλα τα άτομα και όσο υπάρχει αυτή πρέπει να υπάρχει και η ατομική ιδιοκτησία».¹⁴⁵ Η μετεξέλιξη αυτή και η υπαγωγή της υπαίθρου στην πόλη συνεπάγεται μια ισομερή, εντός της αντιθετικότητας, καταπίεση του εργατικού υποκειμένου και στις δύο πλευρές. Είτε αγρότης εκτοπισμένος, είτε μισθωτός στις πόλεις,¹⁴⁶ η βιαιότητα που προϋποθέτει η διαδικασία αφορά κύρια ένα κομμάτι της κοινωνίας και όχι αυτή εν συνόλω.

«Η απαλλοτρίωση και η εκδίωξη ενός τμήματος του αγροτικού πληθυσμού όχι μόνο αποδεσμεύουν μαζί με τους εργάτες τα μέσα διαβίωσής τους και το εργασιακό υλικό τους για το βιομηχανικό κεφάλαιο, αλλά δημιουργούν και την εσωτερική αγορά».¹⁴⁷

Παρακολουθούμε την υπαγωγή των βασικών στοιχείων της έως τότε παραγωγής στο κεφάλαιο μέσω της απελευθέρωσής τους από την πρότερη μορφή τους. Η αγορά, όμως, που συγκροτείται δεν καλείται ακόμα καπιταλιστική. Είναι υπό διαμόρφωση, υπό διεύρυνση. Είναι όμως ο κρίκος, το βασικό κομμάτι που λείπει για να συγκεντρωθεί και να ενοποιηθεί ο οικονομικός χώρος, είναι το μέσο-τόπος για να εδραιωθεί μια παραγωγή που βασίζεται στην αφηρημένη εργασία, όπου εδράζεται η αξία ανταλλαγής και η πράξη αυτής. Δημιουργείται, λοιπόν, συγκέντρωση της πελατείας, άρα και των εμπορών. Με τον σχηματισμό της αγοράς και η διαδικασία της ανταλλαγής δεν γίνεται σποραδικά στον χώρο και στον χρόνο, αλλά αποκτά μια βάση, μια επαναληψιμότητα, και έτσι

---

¹⁴⁴ Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1840*, ό.π., σ. 416.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 415.

¹⁴⁶ Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1850*, ό.π., σ. 543: «Ενώ το βιομηχανικό προλεταριάτο, από την ίδια την ενεργοποίηση της σύγχρονης παραγωγής, βρίσκεται συγκεντρωμένο σε μεγαλεπήβολα κέντρα, γύρω από τις μεγάλες παραγωγικές δυνάμεις η ιστορία της δημιουργίας των οποίων υπήρξε μέχρι σήμερα το μαρτυρολόγιο των εργατών».

¹⁴⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 702.

εδραιώνεται.

«Η αναγκαία κατάκτηση του πεδίου για την κεφαλαιοκρατική αγροκαλλιέργεια έχει συντελεστεί με την ενσωμάτωση του εδάφους στο κεφάλαιο. Η εμπορευματοποίηση της γης, και η αναγκαστική εισροή του αποκηρύκτου προλεταριάτου για την αστεακή βιομηχανία αποτελούν το σαφές βήμα στον νέο εμπορευματοποιημένο κόσμο».¹⁴⁸

Στην αγορά ανταλλάσσεται το πλεόνασμα του αγροτικού νοικοκυριού με τα προϊόντα του συντεχνιακού μαστορα αρχικά μέχρι τον πλήρη εκχρηματισμό και τη διεύρυνσή της. Και αυτή η αγορά στήνεται μέσα από τις αλλαγές και τις μετακινήσεις που δημιουργούν τα αποτελέσματα των περιφράξεων. «Η πόλη εκφράζει τη δυναμική αρχή της προόδου, ενώ η ύπαιθρος χρειάζεται [...] το 'τράβηγμα της αγοράς' που δίνουν οι πόλεις καθώς λειτουργούν ως πυρήνες σχέσεων ανταλλαγής και κεφαλαιακού πλούτου»¹⁴⁹. Η ύπαιθρος κατακτάται, υπάγεται και γίνεται πλέον αυτόνομος τομέας παραγωγής, η «γεωργία»¹⁵⁰. Με την εξέλιξη των αγορών (που τις προσεγγίζουμε τόσο ως αποτέλεσμα των περιφράξεων όσο και παράλληλα ως ένα αναγκαίο αποτέλεσμα και προϋπόθεση του εμπορίου) δεν μεταβάλλονται βίαια μόνο οι ταξικές και ιδιοκτησιακές σχέσεις¹⁵¹ αλλά και η χωρική αποτύπωσή τους. Στον αιώνα του εμπορίου¹⁵² η γενίκευσή του μέσω τους χρήματος¹⁵³ αλλάζει τα οικονομικοκοινωνικά δεδομένα, όχι μόνο με τη δημιουργία της διάκρισης πόλης- υπαίθρου αλλά και των εκμεταλλευτικών και εκμεταλλευόμενων χωρών όπως θα φανεί και στην περίπτωση των αποικιών.

«Από τις πολλές τοπικές ομάδες δημοτών των μεμονωμένων πόλεων γεννήθηκε αργά και σταδιακά η τάξη των αστών [...] οι βιοτικοί όροι των μεμονωμένων αστών έγιναν ταυτόχρονα όροι που ήταν κοινοί σε όλους [...] οι αστοί δημιούργησαν αυτούς τους όρους εφόσον αποσπάστηκαν από τον φεουδαλικό σύνδεσμο και δημιουργήθηκαν από αυτούς εφόσον ήταν καθορισμένοι από την αντίθεσή τους στη φεουδαλική αρχή, η οποία προϋπήρχε. Με την ανάδειξη της σύνδεσης των μεμονωμένων πόλεων αυτοί οι κοινοί όροι αναπτύχθηκαν σε ταξικούς όρους».¹⁵⁴ Η αλλαγή, λοιπόν, σημαίνει πολλά περισσότερα από γεωγραφικές και χωρικές ανακατατάξεις. Ήδη από την αντίθεση πόλης – υπαίθρου προκύπτει η ανάγκη συγκρότησης μιας αυτόνομης πολιτικής σφαίρας που να διαφοροποιείται από την κοινωνία και να δρα διοικητικά, να ορίζει και να οργανώνει την

---

¹⁴⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, σ. 689.

¹⁴⁹ Τζον Μέρνινγκτον, «Πόλη και ύπαιθρος στη μετάβαση προς τον καπιταλισμό», στο *Από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 246.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 247.

¹⁵¹ Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...*, ό.π., σ. 424.

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 428.

¹⁵³ Maurice Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Gutenberg, Αθήνα, 1987, σ. 35.

¹⁵⁴ Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...*, ό.π., σ. 434.

αστικοποίηση που συμπίπτει και συμπορεύεται με την πολιτική επανάσταση της αστικής τάξης.¹⁵⁵

2.3 Αποικιοκρατία και αποικιακό εμπόριο

Στη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου υπήρξε μια παραλληλία και αλληλεπίδραση των διαδικασιών που συντελέστηκαν, όπως των διώξεων στην ύπαιθρο και της ανάπτυξης του εμπορίου στις πόλεις. Υπήρξαν επίσης και αυτοτελείς παράλληλες διαδικασίες που εντάσσονται στη συγκεκριμένη συνθήκη που δεν έγιναν ούτε στην ύπαιθρο ούτε στην πόλη εσωτερικά των χωρών, αλλά στις αποικίες. Πρόκειται για την εκμετάλλευση και απαλλοτρίωση της γης δια της βίας και τη δουλκή εκμετάλλευση στις αποικίες. Επίσης ταυτόχρονα λειτούργησε και η συσσώρευση από την πλευρά του κράτους πλήρως ενεργητικά μέσω της ανάπτυξης της κρατικής πίστης/πίστωσης και του εθνικού χρέους.

«Η ανακάλυψη των χωρών του χρυσού και του αργύρου στην Αμερική, η εξολόθρευση, η υποδούλωση και η κατάχωση του ιθαγενούς πληθυσμού στα ορυχεία, το ξεκίνημα της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε κυνηγότοπο εμπορικής θήρας μαύρων χαρακτηρίζουν τη χαραυγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτές οι ειδυλλιακές διαδικασίες αποτελούν κύριες στιγμές της πρωταρχικής συσσώρευσης».¹⁵⁶

Η επεκτατικότητα συνεπάγεται και σημαίνει τη χρήση του κυβερνητικού μηχανισμού από ιδιωτικά συμφέροντα, σε μια κίνηση εξασφάλισης (μονομερή) οικονομικών οφελών πέραν της χώρας του.¹⁵⁷ Κατ' αυτόν τον τρόπο, η οικονομική ρίζα του επεκτατισμού φαίνεται να είναι η επιθυμία των βιομηχανικών και χρηματοπιστωτικών συμφερόντων να διασφαλίσουν και να αναπτύξουν «εις βάρος της κρατικής δαπάνης και μέσω της κρατικής ισχύος ιδιαίτερες αγορές για τα πλεονάζοντα αγαθά τους και το πλεονάζον τους κεφάλαιο».¹⁵⁸ Το πέρασμα στην αποικιοκρατική εκμετάλλευση συνιστά και από τη ματιά του σήμερα και από τη βιαιότητα του χθες ένα πολιτισμικό σοκ, οριζόμενο ως τέτοιο από το βάθος και τη ριζικότητα των αλλαγών.¹⁵⁹ Ο ανέξοδος πλουτισμός, που πήγασε από την εκμετάλλευση της γης και της εργασίας των αποικιακών χωρών, αποτέλεσε τη βάση ανάπτυξης των μεγάλων βιομηχανικών κέντρων.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος...*, ό.π., σ. 251.

¹⁵⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 705.

¹⁵⁷ John A. Hobson, *Ιμπεριαλισμός. Μια μελέτη*, ΚΨΜ, Αθήνα 2013, σ. 104.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 113.

¹⁵⁹ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 158-161.

¹⁶⁰ Ο Μαρξ δεν έχει καμία δυσκολία να επισημάνει ότι «η Λίβερπουλ μεγάλωνε το λίπος με βάση το εμπόριο των δουλεμπόρων» και ότι πράγματι «αυτή ήταν η μέθοδος της πρωταρχικής συσσώρευσης» (Μαρξ 1867: 924). Massimo De Angelis, «Marx and the primitive...», ό.π., σ. 10.

Από τα νεοαποκτηθέντα κράτη έπρεπε να αποσπαστεί ο μεγαλύτερος δυνατός πλούτος. Με δεδομένο πως στον Δυτικό κόσμο εκείνη την περίοδο εδραιώνεται η μισθωτή εργασία, είναι φυσικό η εκμετάλλευση να είναι άμεση, με φυσικούς όρους. Η υπεραξία που αποσπάται είναι απόλυτη και πραγματώνεται με τον ανορίοτο εξαναγκασμό του πληθυσμού σε εργασία, δίχως καμία προστασία. Αυτά τα ειδυλλιακά μέσα τα τεκμηριώνει η ιστορία της κάθε κατάκτησης από τότε και έπειτα. Η υπαγωγή του δυτικού πληθυσμού στη μισθωτή εργασία ενέχει μία εξουσιαστική βία της ανάγκης και της πείνας. Η εκμεταλλευτική κατακυριεύση του πλούτου των αποικιών ενέχει την εκπολιτιστική πλευρά της ίδιας ακριβώς βίας.¹⁶¹ Άλλωστε, όπως τονίζει σε άλλο κείμενό του ο Μαρξ, «στις αποικίες απλώς φανερώνονται σε έντονες διαστάσεις οι εγγενείς οργανικοί νόμοι της πολιτικής οικονομίας οι οποίοι είναι ενεργοί ταυτόχρονα σε κάθε “πολιτισμένη πόλη”». ¹⁶² Οι αποικίες μπορούν να ιδωθούν και ως θέατρα ειλικρίνειας της αστικής κοινωνίας.¹⁶³

Οι υπό κατάκτηση ή κατοχή πληθυσμοί πρέπει επίσης να μνηθούν, και αυτό δύναται να συμβεί ακόμα και δίχως πρόθεση, στον τρόπο εργασίας των κρατών που τις εκμεταλλεύονται. Η αποικιακή κατάκτηση επαναλαμβάνει «τόσο τον αρχικό αποχωρισμό χρησιμοποιώντας διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης όπως οι περιφράξεις, οι εκδιώξεις και ο αποχωρισμός από τη γη αλλά και υπάγει την εργασιακή δύναμη σε ρυθμούς εργασίας και παραγωγικούς κλάδους προς ενίσχυση του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής».¹⁶⁴

Στις μεθόδους των αποικιών εντοπίζουμε τόσο τη φυσική βία της πρωταρχικής συσσώρευσης στην πιο ωμή εκδοχή της όσο και την υποβοήθησή της από το κράτος. Από το πλαίσιο των αποικιών, με ένα κράτος υποκινητή, παρότι υπό συγκρότηση, θα περάσουμε στον οργανωμένο πρωταγωνιστικό του ρόλο με την ανάπτυξη του συστήματος της δημόσιας πίστης (η βάση του οποίου βρίσκεται στην αποικιοποίηση¹⁶⁵) και του δημόσιου χρέους. Η οργανωμένη κρατική βία φαίνεται έτσι να συγκροτείται και για να ωθήσει και να ενισχύσει της συσσωρευτικές διαδικασίες.¹⁶⁶

Η συσσώρευση του κεφαλαίου, στόχος και αποτέλεσμα της αποικιοποίησης, σημαίνει έναν κατακτητικό χαρακτήρα. Παράλληλα με την απόσπαση πλούτου και μέσω αυτής προσπαθεί να υποτάξει, να υπάγει κατακτώντας τις κοινωνικές σχέσεις στην εσωτερική του δυναμική στις διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης (που μπορούν επίσης να ονομαστούν διαδικασίες τυπικής υπαγωγής). Η διαδικασία αυτή παγκοσμιοποιεί και γενικεύει γεωγραφικά τον κεφαλαιοκρατικό

---

¹⁶¹ Θ. Γκιούρας, «Εξουσία...», *ό.π.*, σ. 186.

¹⁶² Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1850...*, *ό.π.*, σ. 600.

¹⁶³ Θ. Γκιούρας, *Ελευθερία και ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 210.

¹⁶⁴ Werner Bonefeld, «History and Social...», *ό.π.*, σ. 1.

¹⁶⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, *ό.π.*, σ. 608.

¹⁶⁶ S. Mezzandra, «The topicality...», *ό.π.*, σ. 308.

τρόπο παραγωγής, γενικεύοντας τις αρχές και τους όρους του μέσω της βίας των πρακτικών του και γενικεύοντας επίσης και την εσωτερικευμένη βία της μισθωτής σχέσης. Η αρχική πρωταρχική συσσώρευση, κατ' αυτόν τον τρόπο, επαναλαμβάνεται συνεχώς και αναπαράγεται ως διαρκής διαδικασία,¹⁶⁷ και όχι ως μία εντοπίσιμη αυστηρά στον χώρο και στον χρόνο διαδικασία. Έτσι, συσσωρεύοντας άμεσα πλούτο από την κατάκτηση των αποικιών, εδραιώνει και την ύπαρξή του ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, με την πρώτη κίνηση να είναι φανερά βουλητική και εμπρόθετη και τη δεύτερη να έρχεται σαν παράπλευρη μη σχεδιασμένη απόρροια.

Οι αναφερόμενες μέθοδοι και διαδικασίες ήταν συχνά χωρικά και χρονικά διαφοροποιημένες, αλλά εντάσσονται στη μακρά διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης. Διαδραματιζόμενες σε άλλο τόπο, κινήθηκαν με τον κοινό άξονα της τάσης για πλουτισμό, της συσσώρευσης και της συγκρότησης της αγοράς και αποτελούν όλες εξίσου αναγκαίες διαδικασίες για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, καθώς ενίσχυσαν τη συγκρότηση της πλευράς των κεφαλαιούχων μέσω της συγκέντρωσης του χρήματος, των μέσων παραγωγής και συντήρησης στα χέρια τους, άρα και της έτερης πλευράς, των αποστερημένων, από όπου και αποσπάστηκαν όλα τα προαναφερθέντα. Η γένεση των αποστερημένων που θα τους εξαρτήσει στη μισθωτή εργασία θα ολοκληρώσει τη μετατροπή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, καθώς γεννιέται το ειδικό εκείνο εμπόρευμα που έχει την ικανότητα να παράγει την αξιακή μορφή. Η προτεραιότητα της διαδικασίας απαλλοτριώσεως της γης ως θεμελιώδους βάσης και προϋπόθεσης για την κεφαλαιακή σχέση αναδεικνύεται αιτιακά και λογικά. Αποκεί και έπειτα, οι σχηματιζόμενες κοινωνικές μορφές στις πόλεις και στις αποικίες συναντώνται με τα κοινωνικά αποτελέσματα των περιφράξεων στην ύπαιθρο σε μία αλληλοδραστική κίνηση και γενικεύονται κοινωνικά και χωρικά.

Οι έμποροι με τη συνδρομή του κράτους περιφράσσουν και αποσπούν τη γη και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές των υπό κατάκτηση χωρών. Η δουλεία που άφηνε πίσω της θεωρητικά η νέα εποχή εγγράφεται εκ νέου τελικά στα πρώτα της βήματα, στις προϋποθέσεις της, όντας ο δημιουργός του πλούτου που θα εδραιώσει τη νέα μορφή παραγωγής. Ο πλούτος που θα επιτρέψει να γενικευτεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής έχει στα θεμέλιά του την εκμετάλλευση της ζωντανής εργασίας έχοντας δημιουργήσει τον συσσωρευμένο της πλούτο επί αυτής και έχοντας ήδη μεταβεί στη διάκριση νεκρής και ζωντανής εργασίας.

Ο πλούτος από την απλήρωτη εργασία των αποικιακών πληθυσμών, από την ιδιοποίηση της γης και των πρώτων υλών που συσσωρεύονται και αποτελούν προϊόντα εμπορίου, γίνονται ο αποικιακός θησαυρός που μεταφέρεται στις πόλεις, επενδύεται και μετατρέπεται σε κεφάλαιο. Η ανθρώπινη

---

¹⁶⁷ Christian Fuchs, «Universal Alienation, Formal and Real Subsumption of Society under Capital, Ongoing Primitive Accumulation by Dispossession: Reflections on the Marx, @200-Contributions by David Harvey and Michael Hardt/Toni Negri», *TripleC: Communication, Capitalism & Critique* 16 (2), Μάιος 2018, σ. 462.

εκμετάλλευση στις πιο ακραίες της εκφάνσεις παρουσιάζεται στις απαρχές της κεφαλαιοκρατίας με την αποικιοκρατία. Στο 8ο κεφάλαιο του βιβλίου θα τη συναντήσουμε ξανά με το εκμεταλλευτικό φόντο εκεί να είναι το εργοστάσιο.

2.4 Η πολυκαταγωγικότητα του κεφαλαίου και οι υπόλοιποι αναγκαίοι όροι της μετάβασης. Η σύμπλευση χρέους – τραπεζών – εμπορίου (ως αποδείξεις ενός ανεπιτυχούς διαχωρισμού κράτους και οικονομίας). Χρέος και δημόσια πίστη

«Ιστορικά το κεφάλαιο εμφανίζεται παντού απέναντι στη γαιοκτησία αρχικά με τη μορφή του χρήματος, ως χρηματική περιουσία, ως εμπορικό κεφάλαιο και ως τοκογλυφικό κεφάλαιο».¹⁶⁸ «Κάθε χρόνο, σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, η Μεγάλη Βρετανία καθίσταται ένα έθνος που ζει από τον φόρο υποτέλειας από το εξωτερικό, και οι τάξεις που απολαμβάνουν αυτόν τον φόρο έχουν ένα ολοένα και μεγαλύτερο κίνητρο να χρησιμοποιήσουν την κρατική πολιτική, τους κρατικούς πόρους και την κρατική δύναμη, έτσι ώστε να επεκτείνουν το πεδίο των ιδιωτικών τους επενδύσεων».¹⁶⁹

Τις ειδυλλιακές διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης στην ύπαιθρο και στις αποικίες «ακολουθεί ο εμπορικός πόλεμος των ευρωπαϊκών κρατών [...] οι διαφορετικές στιγμές της πρωταρχικής συσσώρευσης [...] συνοψίζονται συστηματικά στα τέλη του 17ου αιώνα στο αποικιακό σύστημα, στο σύγχρονο φορολογικό σύστημα και στο προστατευτικό σύστημα. Οι μέθοδοι αυτές στηρίζονται εν μέρει στην κτηνωδέστερη βία, για παράδειγμα στο αποικιακό σύστημα. Όλες όμως χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας, για να προωθήσουν σαν σε θερμοκήπιο τη διαδικασία μετατροπής του φεουδαλικού στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και για να συντομεύουν τις μεταβάσεις».¹⁷⁰

Η συγκέντρωση και η μονοπώληση βίας από το κράτος καταφέρνει την εξιδανίκευσή της τόσο σε επίπεδο ανάπτυξης διαμεσολαβημένων μορφών, μέσω μηχανισμών όπως το δημόσιο χρέος, αλλά και προβάλλοντας το εθνικό και δημόσιο/γενικό συμφέρον για να αιτιολογήσει τη βία του¹⁷¹ (κάτι που ίσχυσε επί παραδείγματι και στην περίπτωση των αποικιών). Ο ρόλος του κράτους σε αυτές τις διαδικασίες δείχνει πως εντός του υπάρχουν μόνιμα οι χωριστικές σχέσεις παραγωγής της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Αυτό το κράτος, λοιπόν, είναι το νεοαναδυόμενο κεφαλαιοκρατικό κράτος.¹⁷² «Οι νέες προνομιακές μορφές απόσπασης πόρων από την κοινωνία», όπως του χρέους, της φορολογίας, απευθυνόμενες στο σύνολο κοινωνικά σώμα και φαινομενικά εκπορευόμενες από

¹⁶⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 124.

¹⁶⁹ John A. Hobson, *Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 74.

¹⁷⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 705.

¹⁷¹ Δ. Ν. Γράβαρης, *Πολιτική και...*, ό.π., σ. 137.

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 138.

μία οργανωμένη, απρόσωπη κοινωνική μορφή όπως αυτή του κράτους, νομιμοποιούνται. Το βάθος και η ουσία των μηχανισμών όμως είναι άνισες και αποστερητικές. «Ως προς τη λειτουργία του το σύγχρονο αστικό καπιταλιστικό κράτος είναι εγκατεστημένο εντός των χωριστικών παραγωγικών σχέσεων. Οι διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης για την εδραίωση των αποτελεσμάτων τους συμπίπτουν και ενισχύουν τη γένεση του σύγχρονου κράτους».¹⁷³

Το νεωτερικό κράτος στηρίζεται κυρίως στη φορολογία για την απόκτηση των αναγκαίων πόρων του.¹⁷⁴ Το κράτος συγκροτείται κατά την πρωταρχική συσσώρευση ως μηχανισμός συσσώρευσης χρηματικών και εργασιακών αποθεμάτων προς εκμετάλλευση μέσω της φορολογίας και μέσω του κρατικού δανεισμού. Εδώ η κρατική δομή εμφανίζεται σαν πρότερη, ενώ έπεται της οικονομίας.¹⁷⁵ Παράλληλα η διαδικασία συνεπάγεται μία άνιση επιβάρυνση και λειτουργεί μέσω της συσσώρευσης δημόσιων πόρων υπέρ του και για το κεφάλαιο.¹⁷⁶ Η ανισοκατανομή δεν επιβεβαιώνει μόνο τις αλλαγές και την ταξική ανισομέρειά τους, ενώ φανερώνει το σταδιακό μορφικό μετασχηματισμό των μεθόδων της (του φαίνεσθαι). «Η μετατροπή της απόσπασης του πλεονάσματος (υπερεργασίας) από τα δοσίματα της φεουδαλικής οικονομίας στους νεωτερικούς φόρους... αντιστοιχεί στην ανασυγκρότηση της βίας σε άμεσο και βωβό καταναγκασμό».¹⁷⁷

Η εξάρτηση των ιδιωτικών συμφερόντων/κεφαλαιοκρατίας με και από το κράτος καθορίζει την κρατική δαπάνη και τη φορολογία και στηρίζεται από αυτήν. Μέσω της εξωτερικής επεκτατικότητας ωφελείται άμεσα (μέσω του κράτους) ένα μεγάλο κομμάτι του κόσμου του κεφαλαίου (επιχειρηματίες, βιομήχανοι, χρηματιστές και κερδοσκόποι¹⁷⁸). Καταφέρνει να μετακινείται σε νέες αγορές μέσω του δημόσιου χρήματος και να επενδύει την ίδια στιγμή που οι αρνητικές επιπτώσεις της διαδικασίας μεταβιβάζονται μέσω της φορολογίας στους εργαζόμενους.¹⁷⁹ Η ανισομέρεια εδώ δεν είναι μόνο ως προς τις βίαιες επιπτώσεις της αποικιοποίησης για τις χώρες επενδύσεων, αλλά και εσωτερικά της χώρας “εξαγωγής”. Στο εσωτερικό ισχύει πως τα χρέη είναι κρατικά αλλά οι πιστώσεις παραμένουν ιδιωτικές.¹⁸⁰

«Το “κράτος”, αυτή η από κοινού κυριαρχία [*jointocracy*] συνασπισμένων γαιοκτημόνων και χρηματιστών κερδοσκόπων, χρειάζεται χρήματα για τον σκοπό της καταπίεσης στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Δανείζεται χρήματα από κεφαλαιοκράτες και τοκογλύφους, και σε αντάλλαγμα τους

---

¹⁷³ Στο ίδιο

¹⁷⁴ Θ. Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», ό.π., σ. 171.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 175.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 178.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 171.

¹⁷⁸ John A. Hobson, *Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 68, 75-6.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 69 και 75.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 75.

δίνει ένα κομμάτι χαρτί... τα μέσα πληρωμής αυτών των χρημάτων τα αποσπά από τις εργατικές τάξεις μέσω της φορολογίας –ούτως ώστε ο λαός να αποτελεί το ασφάλιστρο για τους καταπιεστές του».¹⁸¹

2.4.1 Χρέος, προστατευτισμός και τοκογλυφία

Η ανάπτυξη του εμπορικού κεφαλαίου που υποστηρίχθηκε κρατικά οδήγησε τα κράτη σε μεταξύ τους ανταγωνισμό διευρύνοντας την παγκόσμια αγορά και δημιουργώντας το αποικιακό σύστημα ως αναγκαίο όρο. Το κρατικό χρέος επιτρέπει έτσι, λοιπόν, τη διεθνοποίηση των αγορών, όμως αυτή ανάγκη δέχεται «πιέσεις» από την ανάλογη κίνηση των υπόλοιπων κρατών. Ο προστατευτισμός, μία ακόμα πλευρά της κρατικής πολιτικής, έρχεται να πραγματώσει το όνομά του, προστατεύοντας και πάλι όμως συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις και πλήττοντας άλλες. Από μία σκοπιά, *προστατεύοντας* τις επενδύσεις, δύναται να εμφανίζεται στους εργαζόμενους ως ωφέλιμος και για τους ίδιους, χάρη στην ύπαρξη και συντήρηση θέσεων εργασίας. Η ανάπτυξη του μεμονωμένου ιδιώτη εμφανίζεται να βοηθάει το συνολικό, το γενικό καλό. Όμως όπως είδαμε, η πραγματικότητα είναι ένας άνισος διαμοιρασμός των κερδών της επεκτατικής δραστηριότητας.

Η κοινή ωφέλεια του προστατευτισμού, εντέλει, αφορά την περιορισμένη ομάδα του επενδυτικού κεφαλαίου στο να βρει τρόπο και τόπο απασχόλησης του κεφαλαίου του που, σε αντίθετη περίπτωση, θα ήταν πλεονάζον.¹⁸² Εν συνεχεία, στην ανάπτυξη του προστατευτικού συστήματος δασμών μεταξύ των κρατών παρακολουθούμε μία ακόμα στιγμή της κρατικής παρέμβασης στην ανάδυση και εδραίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Είναι το κράτος ένας βασικός αρωγός που χρηματοδοτεί *δανείζοντας* νέους ιδιώτες για τη δημιουργία νέων παραγωγικών μονάδων. Η δράση αυτή μπορεί να ιδωθεί ως θετική κοινωνικά αφού αναπτύσσει και ενισχύει την παραγωγή και άρα την απασχόληση. Έχει έναν προοδευτικό χαρακτήρα όσο όμως είναι επίσης «ένα τεχνητό μέσο παραγωγής εργοστασιαρχών, απαλλοτρίωσης ανεξάρτητων εργατών, κεφαλαιοποίησης των εθνικών μέσων παραγωγής και διαβίωσης, και βίαιης συντόμευσης της μετάβασης από το αρχαϊκό στον σύγχρονο τρόπο παραγωγής... το πρωταρχικό κεφάλαιο του βιομηχάνου προέρχεται εδώ εν μέρει άμεσα από τον κρατικό θησαυρό».¹⁸³

Καθίσταται, λοιπόν, σημαντική στη δημοσιονομική πολιτική των επεκτατικών κρατών η επιλογή των συμμαχιών που θα κάνει το κράτος, σε ποιες δυνάμεις στηρίζει ουσιαστικά την πολιτική του βάση, ασχέτως με το αν παρουσιάζεται ως εκφραστής του γενικού συμφέροντος. Για τη συνέχιση της

¹⁸¹ Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1850...*, ό.π., σ. 548-9.

¹⁸² John A. Hobson, *Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 92.

¹⁸³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 710.

υπαρξής του έχει ανάγκη σε κάποιο βαθμό να αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα και να νομιμοποιεί με κάποιο τρόπο την άσκηση της πολιτικής βάσης των συμφερόντων αυτών. Στηρίζεται, λοιπόν, στις συμμαχίες με τις προαναφερθείσες κοινωνικές ομάδες, και ακόμα μέσα από τη διεύρυνση της βιομηχανίας εξασφαλίζει και ένα κομμάτι στήριξης των εργαζομένων μέσω της δημιουργίας θέσεων εργασίας –ένα κομμάτι σημαντικό ως προς το πολιτικό όφελος και την νομιμοποίησή του.¹⁸⁴

Η σχέση με την τοκογλυφική δραστηριότητα και το τοκογλυφικό κεφάλαιο είναι επίσης κομμάτι της συγκρότησης και της καταγωγής του κεφαλαίου. «Η θεματοποίηση των υπόλοιπων μορφών του κεφαλαίου (εμπορικό και τοκογλυφικό) που προϋπάρχουν όπως και η μορφή του χρήματος και σε προηγούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς προϋποθέτει την υπαγωγή και υποταγή τους στο βιομηχανικό κεφάλαιο».¹⁸⁵ Το εμπορικό κεφάλαιο είναι, λοιπόν, μία από τις αιτίες της ανάδυσης του νέου οικονομικού μοντέλου, όμως δεν επαρκεί στην προσπάθεια εξήγησης της ανάδυσής του – χρειάζεται και το εμπορικό κεφάλαιο να υπαχθεί στο βιομηχανικό. Κατέχει όμως μείζονα ρόλο, καθώς η κίνηση και η δράση του συντελούν στην εντατικοποίηση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Ο κάτοχος του κεφαλαίου είναι μια πολυκαταγωγική μορφή όπως ακριβώς και ο κάτοχος της εργατικής δύναμης. Η καταγωγή του βιομηχανικού κεφαλαιοκράτη, σε μία διαδικασία γένεσης διόλου ομαλή, προέρχεται μεν από την τάξη των συντεχνιακών μαστόρων, των ανεξάρτητων μικροχειροτεχνών και μισθωτών εργατών, αλλά βλέπουμε πως παίρνει πολύτροπες μορφές όσο προχωράνε οι διαδικασίες συσσώρευσης. «Η γένεση του βιομηχανικού κεφαλαιοκράτη δεν έγινε με τον ίδιο σταδιακό τρόπο όπως εκείνη του αγρομισθωτή [...] Ο κεφαλαιοκράτης μπορεί τώρα να θεωρηθεί ιδιοκτήτης του συνολικού κοινωνικού πλούτου σε πρώτη φάση αν και κανένας νόμος δεν του έχει μεταβιβάσει το δικαίωμα σε αυτήν την ιδιοκτησία. Η μεταβολή αυτή στην ιδιοκτησία προκλήθηκε μέσα από τη λήψη τόκου επί του κεφαλαίου [...] Η εξουσία του κεφαλαιοκράτη πάνω σε όλο τον πλούτο της χώρας είναι μια πλήρης επανάσταση στο ιδιοκτησιακό δικαίωμα, και από ποιο νόμο ή από ποια σειρά νόμων έχει προκληθεί; Ο συγγραφέας θα έπρεπε να πει στον εαυτό του ότι οι επαναστάσεις δεν γίνονται με νόμους».¹⁸⁶

Η σχηματιζόμενη μορφή του βιομηχανικού κεφαλαιοκράτη και η ανάπτυξη της βιοτεχνίας έρχεται επίσης να συστηματοποιήσει την παροχή κρατικών εγγυήσεων στο πιστωτικό σύστημα και τη διάδοση της πίστης. «Το σύστημα της δημόσιας πίστης, δηλαδή του κρατικού χρέους, την καταγωγή του οποίου ανακαλύπτουμε ήδη στο μεσαίωνα στη Γένουα και στη Βενετία, κατέλαβε

---

¹⁸⁴ Για την άσκηση εσωτερικής πολιτικής από τις ίδιες τάξεις που δραστηριοποιούνται επενδυτικά: John A. Hobson, *Ιμπεριαλισμός...*, ό.π., σ. 115.

¹⁸⁵ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 82.

¹⁸⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 704.

ολόκληρη την Ευρώπη κατά τη διάρκεια της βιοτεχνικής περιόδου [...] το κρατικό χρέος, δηλαδή η εκποίηση του κράτους –είτε δεσποτικό είτε συνταγματικό είτε ρεπουμπλικανικό– επισφραγίζει την κεφαλαιοκρατική εποχή.¹⁸⁷

Το μοναδικό τμήμα του λεγόμενου εθνικού πλούτου που καταλογίζεται πραγματικά στη συνολική ιδιοκτησία των σύγχρονων λαών είναι το δημόσιο χρέος τους [...] το δημόσιο χρέος καθίσταται ένας από τους ενεργητικότερους μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης».¹⁸⁸ Το κράτος μέσα από την ποικιλία πρακτικών στην οικονομική του πολιτική όχι απλώς ενίσχυσε τις διαδικασίες συσσώρευσης, αλλά τέθηκε βασικός εγγυητής της αναδυόμενης κεφαλαιακής σχέσης¹⁸⁹ κράτος εγγυητής της βασικής σχέσης κεφαλαίου εργασίας. Το δημόσιο χρέος, χρεώνοντας μόνο μία μερίδα της κοινωνίας και ωθώντας την κεφαλαιακή πλευρά σε πλουτισμό, κατέστη ένα βασικό μέτρο ταξικής πολιτικής. Σε συνδυασμό με την πολιτική των αποικιών κατάφερε να υποδουλώνει ταυτόχρονα τόσο τις υπό κατάκτηση χώρες, όσο και το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού του εσωτερικά της επικράτειάς του. Αυτή η χρονική δέσμευση, που συνεπάγεται άλλωστε η έννοια του χρέους και η εξάρτησή της από ποινές/κυρώσεις, είναι πιο δραστική από όποια εδαφική επικράτηση και ειδικά αν συνδυαστεί μαζί της.¹⁹⁰

2.4.2. Πίστη και (καπιταλιστικό) χρήμα

«Η αντίθεση ανάμεσα στη δύναμη της γαιοκτησίας (αφενός), που βασίζεται σε προσωπικές σχέσεις υποτέλειας και κατεξουσιασμού, και στην απρόσωπη δύναμη του χρήματος (αφετέρου) συλλαμβάνεται με σαφήνεια στα δύο γαλλικά ρητά: “Nulle terre sans seigneur” [Καμία γη χωρίς κύριο] “L’argent n’a pas de maitre” [Το χρήμα δεν έχει κύριο]».¹⁹¹

Το χρήμα, για να αναφερθεί ως καπιταλιστικό, αιτεί επίσης την κρατική εγγύηση, όρος για την πετυχημένη γενίκευση μιας ανταλλακτικής οικονομίας. Η ανολοκλήρωτη, μη πλήρης ρήξη της πολιτικής και οικονομικής σφαίρας φαίνεται στο χρήμα την περίοδο αυτή, όπου το κράτος είναι ο πραγματικός εγγυητής της αξίας του. Στις απαρχές δεν είχε ακόμα αυτονομηθεί ως αντικειμενική σχέση, αποτελώντας σύμβαση. Η κυκλοφορία και η επικύρωσή του από το κράτος έχουν *ακόμα* σημασία και λειτουργικό ρόλο, στην περίοδο που κλείνει.¹⁹² Η προηγούμενη εξέχουσα μορφή του

---

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 708.

¹⁸⁸ Στο ίδιο.

¹⁸⁹ Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», *ό.π.*, σ. 186.

¹⁹⁰ Για την έννοια του χρέους, βλ. Θανάσης Γκιούρας, «Εξουσία...», *ό.π.*

¹⁹¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, *ό.π.*, σ. 124.

¹⁹² Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, *ό.π.*, σ. 194.

χρήματος είναι ως μέσου κυκλοφορίας και εκεί η κύρια μετακίνηση αφορούσε τίτλους ιδιοκτησίας.¹⁹³

Η χρηματική περιουσία σαν εμπορική περιουσία επιτάχυνε τη διάλυση των παλαιών σχέσεων παραγωγής, βοηθώντας τον ιδιοκτήτη/κάτοχο να συμμετάσχει ευκολότερα στην ανταλλαγή.¹⁹⁴ Η εγγύηση που παρέχει στους ιδιώτες το κράτος έδρασε προωθητικά για την απόκτηση των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης. Είναι μια κίνηση, δηλαδή, που βοηθάει την εδραίωση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης και παραγωγής. Η οργανωμένη βία του κράτους δεν αφορά μόνο τη νομοθεσία, λοιπόν, αλλά και τη διαχείριση του συστήματος δημόσιας πίστης, του χρέους και των αποικιών. Πρόκειται για μια μορφή οργανωμένης βίας που ωθεί ένσκόπα σε κινήσεις και σχεδιασμούς συσσωρευτικούς.¹⁹⁵ Άλλωστε αυτό που βοήθησε το χρήμα να μετατραπεί σε κεφάλαιο ήταν η συνάντησή του με τη μορφή της ελεύθερης εργασίας και των μέσων παραγωγής σε διαθέσιμη προς πώληση μορφή «και όχι δέσμια “απογυμνωμένων” μαζών».¹⁹⁶ Αποκεί θα γεννηθεί το καπιταλιστικό χρήμα και θα μετατραπεί σε κεφάλαιο συνδυαζόμενο με τις παραπάνω μορφές. «Η μεταμόρφωση του χρήματος σε κεφάλαιο προϋποθέτει μίαν ιστορική διαδικασία που να έχει αποχωρίσει τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας και να τις έχει κάνει αυτόνομες μπροστά, και ενάντια, στον εργαζόμενο»¹⁹⁷ –τις παραπάνω διαδικασίες παρακολούθησαμε ήδη πώς συντελέστηκαν. Η βία, τόσο μέσα από την ανταλλακτική μορφή που γενικεύει το χρήμα (το χρήμα ως θεματοφύλακας της γενικότητας και της παγκοσμιοποίησης των διαδικασιών¹⁹⁸), όσο και μέσω των σωρευτικών μηχανισμών, αποκρύπτεται και μεταβαίνει στη μορφή του βωβού εξαναγκασμού. Συνιστά μια βία «που ασκείται στα κοινωνικά υποκείμενα μέσω των λειτουργιών του δημόσιου χρέους και της εκ των προτέρων αφαίρεσης τμημάτων των πόρων τους [και] είναι πολύ πιο έντονη και ριζική αλλά ταυτόχρονα “βωβή”».¹⁹⁹

Μέσω αυτών των κινήσεων το κράτος στηρίζει ενεργά τη δυνατότητα της δημιουργίας κεφαλαιούχων. «Το δημόσιο χρέος [...] προικίζει το μη παραγωγικό χρήμα με δύναμη κυοφορίας και το μετατρέπει έτσι σε κεφάλαιο χωρίς να είναι αναγκαίο να εκτεθεί στους κόπους και τους κινδύνους που είναι αδιαχώριστοι από τη βιομηχανική ακόμα και από την τοκογλυφική τοποθέτηση. Στην πραγματικότητα οι δημόσιοι πιστωτές δεν δίνουν τίποτε, διότι το δανεισμένο ποσό που μετατρέπεται σε δημόσια χρεωστικά ομόλογα που είναι εύκολα μεταβιβάσιμα και τα οποία συνεχίζουν να δρουν

---

¹⁹³ Διονύσης Δρόσος, Διδακτορική Διατριβή, *Εργασία και Κοινωνική Συγκρότηση στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990, σ. 130.

¹⁹⁴ Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, ό.π., σ. 152.

¹⁹⁵ S. Mezzandra, «The Topicality...», ό.π., σ. 308.

¹⁹⁶ Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, ό.π., σ. 147.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 160.

¹⁹⁸ Θανάσης Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», ό.π., σ. 188.

¹⁹⁹ Στο ίδιο.

στα χέρια τους σαν να ήταν μετρητό χρήμα ίσης αξίας».²⁰⁰ Το δημόσιο χρέος είναι που θα γεννήσει επίσης και τις μεγάλες τράπεζες. Η δημιουργία μεγάλων τραπεζών και του δημόσιου χρέους που ακολουθεί τις διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης ακολουθεί κατ' αναλογία και τις μεθόδους της. Περιφράσσει το ίδιο το χρήμα, καθώς δεν δύναται να ανήκει συνολικά σε όλους, και δεν δύναται να διακινείται δίχως έναν φορέα ελέγχου και διαμεσολάβησης.

Το βασικό επόμενο βήμα στον μετασχηματισμό της κοινωνικής οργάνωσης σε κεφαλαιοκρατική αποτελεί η υπόταξη και του τοκογλυφικού κεφαλαίου στο βιομηχανικό μέσω της ανάπτυξης του πιστωτικού συστήματος. Αυτό ωθεί στην ανάγκη για δημιουργία δημόσιας πίστης, και αυτό σημαίνει δημιουργία κρατικών χρεών. Πρόκειται για μια επιπλέον μορφή εκμετάλλευσης, μια έμμεση εκμετάλλευση από το κράτος: είναι η χρησιμότητα της επιβολής φορολογίας και της δημιουργίας χρεών²⁰¹ που χρειάζεται «για να γίνει ο μισθωτός εργάτης υποτακτικός, λιτοδίαιτος, φιλόπρονος και υπερφορτωμένος με εργασία».²⁰²

Με την καθιέρωση της πίστωσης έχουμε την πλήρη μεταστροφή του νόμου της ιδιοποίησης, καθώς δίπλα στην εκμετάλλευση ζωντανής εργασίας τώρα προστίθεται και η δέσμευση του μελλοντικού κοινωνικού χρόνου, της μελλοντικής κοινωνικής εργασίας. Η πίστωση έτσι λειτουργεί ως μοχλός υπερπαραγωγής και υπερκερδοσκοπίας και επιτυγχάνει την υλική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και της διεθνούς αγοράς, σημαίνοντας μεγάλες αλλαγές αλλά και μια ταξική τοποθέτησή της:²⁰³ λειτουργεί υπέρ του συσσωρεύοντος, από και για την πλευρά του συνιστώντας μία ακόμα μορφή αποστέρησης.

3. Υποκειμενοποιήσεις και υπαγωγές. Φτώχεια και αντιστάσεις: Περιπλάνηση, στιγματισμός και κρατική βία

Η διαδικασία συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μέσω κυρίως της βασικής σχέσης κεφαλαίου – εργασίας, εμπεριέχει πλήθος διαδικασιών υποκειμενοποίησης. Την πολυκαταγωγική μορφή του κεφαλαιοκράτη την προσεγγίσαμε ήδη. Αλλά και για την κατηγορία της εργασίας ισχύουν τα ίδια: δεν είναι μία και ενιαία, και όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε δεν δημιουργείται μονομιάς. Κατά την εξάπλωση των διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης, ο φορέας της εργασίας αλλάζει μορφή: από τον αγρότη δεμένο με τη γη, περνάει στη μορφή του πλάνητα που τον ορίζει ο *μη τόπος*, στη μορφή του εργαζόμενου με μορφές που διατηρούν προνεωτερικά στοιχεία

²⁰⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 708.

²⁰¹ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 83-4.

²⁰² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 710.

²⁰³ Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...*, ό.π., σ. 329.

βίας όπως τους πληθυσμούς των αποικιών, για να καταλήξει (αναγκαστικά) ως κομμάτι της εργατικής τάξης όπου ο τόπος συνήθως είναι πιο σταθερός και αυτό που τον επικαθορίζει είναι η σχέση της (με την) εργασίας του.

Οι περιφράξεις και οι αλλαγές στην αγροτική πληθυσμιακή σύσταση μετασχηματίζουν και τους όρους εκμετάλλευσης του πληθυσμού. Η απώθηση και η εκδίωξη ωθεί στη δημιουργία τόσο των άκληρων, περιπλανώμενων και επαιτών, όσο και στον εφεδρικό εργατικό πληθυσμό. Αυτό το νέο στρώμα προσιδιάζει στον επίσης νέο τρόπο παραγωγής. Στην καπιταλιστική εργασιακή συνθήκη είναι αναγκαίο ένα ανά περιόδους άνεργο στρώμα, έτοιμο να κληθεί προς εργασία σε περιόδους ανόδου της παραγωγής. Η διπλή πλευρά των διαδικασιών, τόσο ως διαδικασιών αποστέρησης όσο και ορισμού των τύπων ιδιοκτητών, γεννά επίσης διπλούς ανθρωποτύπους: ο εν δυνάμει εργαζόμενος, ο περιστασιακά απασχολούμενος, είναι εργατική τάξη αλλά μιας ενδιάμεσης μορφής και κατάστασης. Οι υλικά ανήμποροι άποροι, οι εργαζόμενοι φτωχοί και οι άνεργοι νοούνται ως νέες υποκατηγορίες.²⁰⁴

Σε κάθε περίπτωση αποτελούν κοινωνικές μορφές νεωτερικού τύπου. Άλλωστε το τεχνητό δημιούργημα της νεότερης ιστορίας είναι οι ελεύθεροι εργαζόμενοι φτωχοί ως η ιστορική επιλογή για τη δημιουργία της κεφαλαιακής σχέσης. «Για να γεννηθούν οι αιώνιοι φυσικοί νόμοι του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής [...] για να μετατραπούν στον ένα πόλο τα κοινωνικά μέσα παραγωγής και διαβίωσης σε κεφάλαιο και στον αντίποδα η μάζα του λαού σε μισθωτούς εργάτες, σε ελεύθερους “εργαζόμενους άπορους”, σ’ αυτό το τεχνητό προϊόν της σύγχρονης ιστορίας».²⁰⁵

Οι πλευρές αντιμετώπισης και διαχείρισης του πληθυσμού αποτελούν διαδικασίες εφαρμογής μεθόδων πειθάρχησης και ενίσχυσης των μέσων τους. Μέσα στην και από τη διαδικασία ανάδυσης κοινωνικών μορφών όπως του πλάνητα ή του εργαζόμενου φτωχού μεταλλάσσονται και οι κοινωνικές μορφές ένταξης και πειθάρχησής τους. Παράλληλη αλλαγή αποτελεί η έκλειψη της κοινωνικής πρόνοιας και προστατευτικότητας με όρους κοινότητας. Σε αντικατάσταση γεννιέται η κρατική διαχείριση του πληθυσμού παράλληλα με τον εξαναγκασμό αποδοχής και ενσωμάτωσής του στη συνθήκη της μισθωτής εργασίας. Είναι μια κοινή πορεία και διαδικασία (μετά) σχηματισμού κοινωνικών δομών και πληθυσμιακών ομάδων.

Η **φτώχεια** αρχίζει να γίνεται κοινωνικό ζήτημα, καθώς οι νεοαπαλλοτριωμένοι δεν δύνανται να ενταχθούν άμεσα στην αγορά εργασίας/μανιφακτούρα που διαμορφώνεται πια ως η νέα, ειδική κεφαλαιοκρατική μορφή της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής. Η νέα αυτή κοινωνική ομάδα των εξαθλιωμένων φτωχών με την κρατική ή κοινωνική μέριμνα και την αλληλεγγύη απαγορευμένη ή ποινικοποιημένη σχηματίζει μια καταδικασμένη εκ των προτέρων κοινωνική ομάδα.

---

²⁰⁴ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 104.

²⁰⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 713.

Και από την πλευρά της αποστερημένης μάζας, όμως, η πρώτη κίνηση και τάση ήταν «είτε να ριχτεί στη ζητιανιά, στην αλητεία σαν τους μοναδικούς πόρους της. Είναι ιστορικά εξακριβωμένο ότι αρχικά αποπειράθηκε να ακολουθήσει αυτήν την οδό, «αλλά στράφηκε πίσω με την κρεμάλα»,²⁰⁶ παρά να ενταχθεί στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Τα ποσοστά των φυλακίσεων για προσπάθειες απόκτησης αγαθών, μέχρι πρότινος κοινών, αυξάνονται. Οι νεοαποστερημένοι ακροβατούν στις αντιφάσεις της νεωτερικής κοινωνίας: παρότι ήταν η χειροτέρευση των οικονομικών συνθηκών που έδωσε ώθηση σε τέτοιες πράξεις, με το να τις έχει ήδη ποινικοποιήσει οδηγεί τα υποκείμενα είτε στην ποινή (επαναδομώντας και επαν-ορίζοντας την παρανομία) είτε στην πειθάρχηση, καθώς οι άνεργοι θα εξαναγκαστούν σε εργασία σε αυτό το πλαίσιο χειροτέρευσης των συνθηκών ζωής λόγω ανάγκης και πείνας.²⁰⁷ Η παραβατοποίηση των εθιμικών βιοτικών πρακτικών των χωρικών επιβεβαιώνει την ιδιοκτησιακή βάση της νέας κοινωνίας. Σε μία κοινωνία με βάση την ιδιοκτησία το μεγαλύτερο αδίκημα είναι η κλοπή.²⁰⁸ Ο νόμος στάθηκε αυστηρός, δημιουργώντας τους κατάλληλους χώρους ένταξης και πειθάρχησης.²⁰⁹

Ο αγροτικός πληθυσμός που δεν μεταβαίνει πάραυτα στις πόλεις ή σε μία νέα συνθήκη μισθωτής εργασίας παραμένει σε ένα καθεστώς κοινωνικής ρευστότητας, αυτής του **πλάνητα**. «Ο επαίτης κινείται στο μεταίχμιο της οικονομίας, επικαλούμενος ηθικές-ενοχικές αξίες (ελεημοσύνη) που αποκλίνουν από την κερδοσκοπία και είναι ο ίδιος ύποπτος ανά πάσα ώρα για το έγκλημα [...] Άλλωστε, ο επαίτης, ακριβώς λόγω της αρνητικής ένταξης στην αστική κοινωνία, φαίνεται να ενσωματώνει μυθικά στοιχεία που ελλοχεύουν στις παρυφές της σύγχρονης οικονομίας».²¹⁰ Σε εκείνο ακριβώς το σημείο, στο σώμα –και με αφορμή αυτό– των αποκλινόντων κοινωνικά μορφών, είναι που γίνεται η προσπάθεια μετακύλισης της ευθύνης της μη εργασίας στο ίδιο το άτομο μέσα από την τιμωρία του για τη θέση στην οποία έχει περιέλθει. Η απαξιωμένη νέα γυμνή ζωή αντιμετωπίζεται ως υπαίτια για αυτήν ακριβώς την κατάστασή της, με τα δικαστήρια και τις τοπικές αρχές να αποτυπώνουν αυτήν την ευθύνη ασκώντας μια τιμωρητική αναμορφωτική βία.²¹¹

---

²⁰⁶ Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, ό.π., σ. 151.

²⁰⁷ Μ. Peleman, *The Invention of...*, ό.π., σ. 44-45 και Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, Κέδρος-Ράππα, Αθήνα, 1989, σ. 162.

²⁰⁸ Θ. Νουτσόπουλος, «Φτώχεια και κριτική υπέρβαση...», ό.π., σ. 91, Μ. Foucault, *Επιτήρηση και...*, ό.π., σ. 113-4.

²⁰⁹ Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...*, ό.π., σ. 350, Θ. Νουτσόπουλος, «Φτώχεια και κριτική υπέρβαση...», ό.π., σ. 92, Μ. Foucault, *Επιτήρηση και...*, ό.π., σ. 162, Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 151.

²¹⁰ Θ. Γκιούρας, «Άφες ημίν...», ό.π., σ. 244.

²¹¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 692. Υποσημείωση 221: «και τότε όμως καταλήγουν στη φυλακή, ως αλήτες, διότι περιπλανιούνται και δεν εργάζονται αυτοί στους οποίους κανένας άνθρωπος δεν θέλει να δώσει εργασία, όσο και αν προσφέρονται με ζήλο για κάτι τέτοιο.

Σύμφωνα με τον Μαρξ «η εξέταση της Αγγλίας είναι το ασφαλέστερο πείραμα για να γνωρίσουμε τη σχέση μιας πολιτικής χώρας με την ένδεια. Εκεί η χρεία των εργατών δεν είναι μερική αλλά καθολική, δεν περιορίζεται στις βιομηχανικές περιφέρειες αλλά και στις αγροτικές».²¹² Οι φτωχοί πρωτοεμφανίστηκαν τον 16ο αιώνα στην Αγγλία και σταδιακά... μεταμορφώθηκαν σε μια τάξη ελεύθερων εργατών, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού εκδίωξης της επαιτείας και της εδραίωσης της οικοτεχνίας που ενισχυόταν σημαντικά από τη συνεχή επέκταση του εξωτερικού εμπορίου. Ως λύση/έξοδος προτείνονται οι «αιματηροί» νόμοι για τους φτωχούς από την πλευρά της πολιτικής εξουσίας. Η κρατική εξουσία είναι που κατασκευάζει αυτήν την κοινωνική κατηγορία και η ίδια την ποινικοποιεί, καθιστώντας μέσω της νομοθεσίας ατομικά υπαίτιο της ένδειάς του τον εκάστοτε φτωχό. Αυτή είναι η άλλη πλευρά του εξαναγκασμού των οικονομικών σχέσεων παρότι στην εξεταζόμενη χρονική περίοδο η οικονομική βία δρα ακόμα συνδυαστικά με την εξωοικονομική πειθαρχία μέσω της εξαθλίωσης.²¹³

«Οι πατέρες της σημερινής εργατικής τάξης τιμωρήθηκαν εν πρώτοις για τη μετατροπή τους σε αλήτες και άπορους η οποία τους επιβλήθηκε. Η νομοθεσία τους αντιμετώπιζε ως “αυτόβουλους” εγκληματίες [...] προβλέπεται μαστίγωμα και φυλάκιση για χειροδύναμους αλήτες [...] έτσι ο αγροτικός πληθυσμός που απαλλοτριώθηκε διά της βίας από το έδαφος, διώχτηκε και κατέληξε στην αλητεία, υπήχθη μέσα από τερατώδεις τρομοκρατικούς νόμους σε μία πειθαρχία αναγκαία για το σύστημα της μισθωτής εργασίας με μαστιγώματα, στιγματισμούς και βασανιστήρια».²¹⁴

Η νομοθεσία φάνηκε να καθίσταται ανεπαρκής και να επιτείνει το κοινωνικό πρόβλημα. Η ερμηνεία του Μαρξ για τον νόμο της ένδειας εστιάζει στην απόρριψη της ευθύνης ύπαρξής της στο ίδιο το υποκείμενό της και έτσι η κοινωνική δυστυχία μετατρέπεται σε έγκλημα.²¹⁵ Από εκεί θα νομιμοποιηθούν και τα workhouses, οι οίκοι των απόρων ως αναμορφωτικά ιδρύματα²¹⁶ (αν δεν υπάρχει παρέκκλιση, δεν υπάρχει ανάγκη για αναμόρφωση). Νωρίτερα, η διαδικασία διαχείρισης του φαινομένου της επαιτείας υποδείκνυε μια ανάλογη διαδικασία.²¹⁷ Το βασικό όπλο αναμόρφωσης ήταν ο ίδιος ο φόβος που προξενεί η ύπαρξή τους και η εγκληματοποίηση της συνθήκης που οδηγεί σε αυτά. Η ιστορία άλλωστε των ιδρυμάτων διαχείρισης της φτώχειας τα καταδεικνύει ως τόπους «αίσχους» που γέννησαν διαμαρτυρίες και αναταραχές στην προσπάθεια άρνησής τους από τους

---

²¹² Κ. Μαρξ, *Κείμενα... 1840...*, ό.π., σ. 346.

²¹³ Κ. Πολάννι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 105.

²¹⁴ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 690 και 692.

²¹⁵ Με τον ίδιο τρόπο που στο κείμενο περί υλοκλοπής το εθμικό δικαίωμα και η ικανοποίηση της βιοτικής ανάγκης ποινικοποιείται και εγκληματοποιείται.

²¹⁶ Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1840...*, ό.π., σ. 348.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 350.

«αξιοβοήητους φτωχούς».²¹⁸ Η ιστορία των μεθόδων πειθάρχησης, διαχείρισης και συμμόρφωσης ωριμάζει παράλληλα με το κράτος: από τη χρήση βίας περνάει στην βία των ιδρυμάτων, φορέων και κρατικών δομών. Πάνω στα σώματα των φτωχών ήταν που δοκιμάστηκε και διαπλάστηκε η νεωτερική μορφή του νόμου και της διαχείρισης πληθυσμών.²¹⁹

Ανάλογα αρνητική μπορεί να χαρακτηριστεί και η διάσταση πρόθεσης και αποτελέσματος του νόμου, καθώς αρχικά κινήθηκε με αφετηρία την κοινωνική προστασία και της ζωής ως αυταξίας,²²⁰ καθώς και της εργασίας, εμποδίζοντας την εμπορευματοποίησή της.²²¹ Η τάση του αποδεικνυόταν αντιθετική με την υπόλοιπη κίνηση. Είχε επίσης ένα εύρος κοινωνικών επιπτώσεων, όπως τη μείωση των μισθών²²² κάτω από τα όρια της ανέχειας,²²³ που προσπαθούσε να καταπολεμήσει. Η ένδεια παρουσιάστηκε εντέλει ως συνέπεια του φόρου για τους απόρους. «Η διοίκηση έχει εγκαταλείψει τον σκοπό να φράξει την πηγή ένδειας με θετικά μέσα... διοικεί απλώς την ένδεια, η οποία είναι τόσο απελπισμένη, ώστε αφήνεται να συλληφθεί και να φυλακιστεί».²²⁴

«Ταυτόχρονη με την απαρχή της βιοτεχνίας ήταν και η περίοδος των πλανόδιων επαιτών που προκλήθηκε από τη διάλυση των φεουδαρχικών ακολουθιών, από τη διάλυση των μισθοφορικών στρατών [...] από τη βελτιωμένη αγροκαλλιέργεια και τη μετατροπή μεγάλων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης σε βοσκοτόπους. Ήδη από εδώ προκύπτει ότι αυτή η πλανόδια επαιτεία συναρτάται με άμεσο τρόπο με τη διάλυση του φεουδαλισμού [...] Η πλανόδια επαιτεία εμφανίζεται χαρακτηριζόμενη από γενικότητα και διάρκεια πρώτα στο τέλος του 15ου και στην αρχή του 16ου αιώνα. Αυτοί οι πλανόδιοι επαίτες, οι οποίοι ήταν τόσο πολυάριθμοι, ώστε, μεταξύ άλλων, ο Ερρίκος ο Η΄ της Αγγλίας απαγχόνισε 72.000 από αυτούς, μόνο με τη μεγαλύτερη δυσκολία και μέσα από την πίεση της χρείας εξαναγκάστηκαν σε εργασία και μόνο ύστερα από μακρά αντίσταση».²²⁵

3.1 Η οριστική διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και το τέλος της αλληλεγγύης: Από την κοινότητα στο άτομο

Ο μηχανισμός της αγοράς συγκροτούνταν ολοένα και πληρέστερα με την εμπορευματοποίηση της εργασίας, την έκπτωση της πρόνοιας και της αλληλεγγύης στην κοινότητα. Η κοινωνία

---

²¹⁸ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός ...*, ό.π., σ. 83 και 94.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 84.

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 89.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 78.

²²² Στο ίδιο, σ. 80-1.

²²³ Στο ίδιο, σ. 97 και 123.

²²⁴ Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1840...*, ό.π., σ. 349.

²²⁵ Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1840...*, ό.π., σ. 423.

ανακαλύπτεται εκ νέου, επαναμορφώνεται και η ίδια εντός των διαδικασιών συγκρότησής της με την αντίφαση της συνύπαρξης ανέχειας και προόδου να εδράζονται στα θεμέλιά της αδιαχώριστες²²⁶ και αποδεκτές, ακριβώς μέσα από την ανάπτυξη των μορφών πειθάρχησης.

Παράλληλα, οι παλιές μέθοδοι πρόνοιας, της στήριξης από την ενορία, της απορρόφησης των κραδασμών από την οικογένεια ή τη συντεχνία σταδιακά εξαλείφονται. Η αυτοαντίληψη της κοινωνίας ως ένα σύνολο μεμονωμένων ατόμων ικανών να σχετίζονται μόνο μέσα από ανταλλακτικές πρακτικές και θεσμούς εξελίσσεται και διευρύνεται. Το άτομο υπάγεται στην κοινωνία ως μονάδα. Το νέο στρώμα των περιπλανώμενων φτωχών, που δεν είναι ούτε τάξη ούτε ομάδα, αναγκάζεται να κατευθύνει την πορεία της περιπλάνησής του χωρικά όλο και περισσότερο στην πόλη. Συνολικά τείνει να εξαρτάται από αυτήν λόγω του ριζικού μετασχηματισμού της υπαίθρου. Αυτή η εξαρτημένη περιπλανώμενη μορφή της πόλης και των παρυφών της ορίζει πρωτόλεια το νεωτερικό στοιχείο και το νεωτερικό υποκείμενο (ορίζοντας, δηλαδή, την εποχή και το προς εκμετάλλευση υποκείμενό της) συμπυκνώνοντας τα χαρακτηριστικά της πλήρους εξάρτησης από την πόλη και τη μισθωτή εργασία, απομακρυσμένο όντας από οποιαδήποτε μορφή πρόνοιας ή κοινοτικής υποστήριξης, της αναγκαστικής διαθεσιμότητας σε εργασία και το ευμετάβλητο αυτής, στο οποίο μοιραία υπόκειται.

Η συνύπαρξη του νομικού εξαναγκασμού, της ενοριακής δουλοπαροικίας στην Αγγλία, η βία της θεσμικής διαχείρισης και η περιστασιακή απασχόληση είναι οι παράγοντες και οι βάσεις που συνθέτουν τη ζωή των νέων υποκειμένων. Η κυριότερη μορφή εξαναγκασμού, μετά τη βία του στιγματισμού ή των ιδρυμάτων, ήταν εκείνη της πείνας, που θα πειθαρχήσει το υποκείμενο στην όποια συνθήκη τού προταθεί για να επιβιώσει. Για να ολοκληρωθεί το στάδιο αυτό, χρειάστηκε να καταστραφεί η οργανική κοινωνία που δεν ανεχόταν τη λιμοκτονία του ανθρώπου,²²⁷ μεταθέτοντας το ζήτημα έξω από τις προϋπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και δομές, εξατομικεύοντάς το.

Στο κοινωνικό σώμα συνυπάρχουν ταυτόχρονα δύο αντικρουόμενα συστήματα «μιας πρωτοεμφανιζόμενης οικονομίας της αγοράς και ενός πατερναλιστικού παρεμβατισμού στον χώρο του πιο σημαντικού παράγοντα της παραγωγής της εργασίας».²²⁸ Η ενοριακή πολιτική που ανάγκαζε σε εργασία²²⁹ αντικαταστάθηκε από τη σύγχρονη μορφή ελαστικής, μισθωτής, ελεύθερης και προαιρετικής εργασίας. Στην επιφάνεια του κοινωνικού, με την αγορά και την ανταλλακτική σχέση υπό εδραίωση, τα άτομα γυμνά, ρόλων και προσδιορισμών, καλούνται να επανενταχθούν στο κοινωνικό αυτόβουλα, με τη γύμνια τους αυτή να παίρνει χαρακτηριστικά ελευθερίας και όχι

---

²²⁶ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 122.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 81 και 164.

²²⁸ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 125.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 95.

αποστέρησης. Η εξατομικευμένη μορφή τους είναι αναγκαία συνθήκη γι' αυτήν τη μορφή ελευθερίας,²³⁰ που απωθεί την υλική τους αδυνατότητα και αδυναμία και τα καθιστά έτσι απελευθερωμένα δυνατοτήτων στη μόνη πλέον φυσική και αρμόζουσα σχέση και συνθήκη της μισθωτής εργασίας, με όσες αδυνατότητες επίσης προσφέρει, καθώς είναι και η ίδια υπό συγκρότηση.

Η διάλυση των προηγούμενων σχέσεων ιδιοκτησίας ή συνιδιοκτησίας και των σχέσεων προστασίας δρα αποσαθρωτικά.²³¹ Παράλληλα η καπιταλιστικοποίηση της υπαίθρου, ο εκχρηματισμός και η εμπορευματοποίηση γης και αγαθών αλλάζει όλες τις έως τότε σχέσεις.²³² Η στιγμή είναι κομβική: η εμπορευματοποίηση της εργασίας με την παύση (ιδρυτικά δηλαδή) κάθε προστασίας της²³³ και το εφεδρικό εργατικό δυναμικό σχηματισμένο αφήνει το υποκείμενο στην «οργανωμένη εξουσία του εργοδότη»,²³⁴ αποκομμένο από την κοινότητα, την οικογένεια και τις προνοιακές παροχές. Δίχως καμία εναλλακτική επιβίωσης το υποκείμενο μεταβαίνει στη μορφή του νεωτερικού εργασιακού υποκειμένου εξαναγκαζόμενο και όχι συναινώντας.

3.2 Κράτος, νόμος, φτώχεια και η γένεση της μισθωτής εργασίας

Από τον 15ο έως τον 18ο αιώνα, λοιπόν, οι νόμοι για το νέο στρώμα των φτωχών αναπτύσσονται παράλληλα με μια συνολική μείωση του εργατικού μισθού σε οριακά επίπεδα. Μέσα από τη σταδιακή επιβολή και δημιουργία των νόμων εδραίωσης της κεφαλαιακής σχέσης οι μέθοδοι πειθάρχησης αποστασιοποιούνται από τη φυσική βία μετασηματοποιούμενες καθώς εσωτερικεύονται –πρόκειται για τον «βωβό εξαναγκασμό των οικονομικών σχέσεων».²³⁵ Πρόκειται για τη δομική και συγκροτησιακή στιγμή όπου «η βία (η οποία γενικεύει την κοινωνική μορφή) αποκτά μορφοποίηση και “λογική” από τη συγκεκριμένη διαδικασία της εργασιακής συνάρθρωσης και εκμετάλλευσης, ούτως ώστε, ακριβώς μέσω του επιγενόμενου μηχανισμού ονόματι κράτος, η ίδια η βία υφίσταται –και αυτή– αναδιπλασιασμό ως προς τον τρόπο άσκησης της»,²³⁶ πειθαρχώντας τα άτομα μέσω τόσο φυσικών προσώπων και άμεσων μορφών βίας, όπως με τις μεθόδους της πρωταρχικής συσσώρευσης που παραθέσαμε, αλλά και μέσω του κράτους περισσότερο μεσολαβημένα και οργανωμένα. Πρόκειται για μια στιγμή που μαζί με τις υπόλοιπες αλλαγές των μορφών αλλάζει και η ίδια η βία ως μέσο, περνώντας από τη φυσική άσκησης της σε πιο οργανωμένες μορφές.

²³⁰ Δ. Ν. Γράβαρης, «Πολιτική (και) οικονομία...», ό.π., σ. 140.

²³¹ Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί...*, ό.π., σ. 143.

²³² Μ. Pelerman, *The Invention of...*, ό.π., σ. 43.

²³³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 695.

²³⁴ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 117.

²³⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 693

²³⁶ Θ. Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», ό.π., σ. 163.

Προηγήθηκε, όπως παραθέσαμε, ένα πλήθος από **νομοθετικές απόπειρες**²³⁷ για την εκδίωξη και αποστέρηση του αγροτικού πληθυσμού από τη γη του και τα μέσα διαβίωσης, για την ποινικοποίηση της δημιουργημένης φτώχειας και τον εξαναγκασμό αυτής να υπακούσει σε όλες τις νέες μορφές και προτάσεις υπαγωγής της στη νέα εξουσία και κοινωνική οργάνωση. Η γεγονοτολογική παράθεση επιτονίζει τον ρόλο του κράτους στη δημιουργία και στη διαχείριση του κοινωνικού ζητήματος της φτώχειας, και υποδεικνύει τις παράλληλες μετακινήσεις και αλλαγές των κοινωνικών στρωμάτων, καθιστώντας περισσότερο κατανοητό το πώς από την αγροτική τάξη της ημιελεύθερης εργασίας μεταβαίνουμε σε έναν κόσμο τάξεων και ποικίλων κοινωνικών ομάδων, όπως η αστική τάξη, η εργατική τάξη, το εφεδρικό ημιαπασχολούμενο στρώμα των περιστασιακά εργαζόμενων.

Η αρχική προσπάθεια υπαγωγής του απαλλοτριωμένου αγροτικού πληθυσμού στην αναγκαία για το σύστημα της μισθωτής εργασίας πειθαρχία έγινε μέσα από τη χρήση μεγάλων δόσεων φυσικής βίας, που στα πρώτα στάδιά της ακόμα και τη νομοθετική ρύθμιση έφτασε να περιλαμβάνει. Πρόκειται για μία μορφή βίας εξωοικονομικής και εξωτερικής του υποκειμένου, μία μορφή βίας που απαντάει ακριβώς στις προσπάθειες άρνησης της νέας κατάστασης –μια βία σε ρόλο μέσου και μεθόδου υπαγωγής και πειθάρχησης. Τα εργαλεία της πειθάρχησης και η μορφή της ίδιας αυτής της βίας της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι ακόμα ατομικά και περιορισμένα, δεν βασίζονται σε εμπεδωμένους οικονομικούς νόμους και τάσεις από τις δύο πλευρές της κεφαλαιακής σχέσης, καθώς βρισκόμαστε ακόμα στα πρώτα της βήματα. Με την καλύτερη οργάνωση της κεφαλαιοκρατίας, με την ωρίμανσή της, η υπαγωγή του νέου υποκειμένου στη μισθωτή εργασία θα αλλάξει μορφή, θα γίνει πιο πλήρης και *πραγματική*.

«Στην πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη που λόγω εκπαίδευσης, παράδοσης και συνήθειας αναγνωρίζει τις απαιτήσεις αυτού του τρόπου παραγωγής ως αυτονόητους φυσικούς νόμους. Η οργάνωση της διαμορφωμένης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής διαρρηγνύει κάθε αντίσταση, η διαρκής παραγωγή ενός σχετικού υπερπληθυσμού διατηρεί τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας και συνεπώς τον εργατικό μισθό σε μια τροχιά αντίστοιχη με τις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου».²³⁸

Το κράτος και η νομοθεσία σε αυτό το στάδιο μετέχουν των διαδικασιών αναμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και μάλιστα έντονα. Η εξαναγκασμένη –από την έλλειψη κάθε άλλης επιλογής– πειθάρχηση στη νέα κατάσταση της μισθωτής εργασίας γίνεται με βίαιους νόμους. Το κράτος στέκεται στο πλάι της εκτυλισσόμενης διαδικασίας υποδεικνύοντας τον *μονόδρομο* στο νέο υποκείμενο, δεσμεύοντας, υπάγοντας, εκπαιδεύοντάς το στους νέους όρους και κανόνες, αποκλείοντας και ορίζοντας τα όρια της αυτενέργειάς του, επιβεβαιώνοντας εμφατικά τη δομή της

²³⁷ Ο κόσμος των νόμων μιας σύνθετης πια κοινωνίας. Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 85.

²³⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 693.

ατομικότητας αλλά και την εκμετάλλευση με τη μορφή της μισθωτής εργασίας στη νέα κοινωνική πραγματικότητα. Συμβάλλει, κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, στη συνολική βία του μετασχηματισμού, η οποία συνάδει με τη βία των υπόλοιπων μεθόδων που μελετήσαμε. Από τη βία του πρωταρχικού αποχωρισμού εργάτη και μέσων παραγωγής, του αγρότη από τη γη, μέχρι την πειθάρχηση στον εξαναγκασμό της πείνας, πρόκειται για διαδικασίες υπαγωγικές: της γης και της εργασίας στο κεφάλαιο, των υπόλοιπων κεφαλαιακών μορφών στο βιομηχανικό, των αξιών χρήσης στην ανταλλακτική, των ελεύθερων μορφών σε εμπορευματοποιημένες. Παρακάτω, στο μετέπειτα της πρωταρχικής συσσώρευσης, θα προσεγγίσουμε πώς εμπεδώνεται η νέα δόμηση της κοινωνίας και της εργασίας, εμπεριέχοντας όμως πάντα τον πρωταρχικό αυτόν χωρισμό σε κάθε νέα μορφή υπόταξης. Όμως η μελέτη της περιόδου δεν υποδεικνύει μόνο την κρατική βία ως κεντρική. Η βία είναι επίσης το αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όπως αυτό εκφράζεται από το εκάστοτε πλαίσιο των παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή του τρόπου πρόσληψης και εφαρμογής αυτών των δυνάμεων από την πλευρά των κοινωνικών ατόμων, και αποκτά τον χαρακτήρα της βίας, ακριβώς επειδή διέπεται από τη διαρκή απόπειρα παγίωσης συγκεκριμένων ορίων και τρόπων ιδιοποίησης πάνω σε μία βάση η οποία αναδεικνύεται ως διηνεκώς δυναμική.²³⁹

3.3 Νόμος, εξουσία και υποκειμενοποιήσεις στην πρωταρχική συσσώρευση

Παρότι παρακολουθώντας την εξέλιξη των μεθόδων και διαδικασιών της πρωταρχικής συσσώρευσης διαφαίνεται και ο βαθμός εμπλοκής του κράτους, αυτή η ίδια η εμπλοκή έχει μια αυτοδύναμη θεωρητική αξία. Το κράτος αλλάζει και το ίδιο μετασχηματιζόμενο μέσα από και παράλληλα με τις διαδικασίες συσσώρευσης. Η συμβολή του στον μετασχηματισμό είναι πολύμορφη και σημαντική. Η κρατική παρέμβαση γινόταν μεν ολοένα και πιο ενεργή στη διαδικασία, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε όμως πως μέσα σε αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα εκτυλίσσεται και μία ακόμα διαδικασία μετάβασης, εκείνης του περάσματος από το απολυταρχικό κράτος στο νεωτερικό.²⁴⁰ Οι ρόλοι που πήρε το κράτος στη μακρά διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης ποικίλλουν: από θεατής έγινε προστάτης και από προωθητής διευθυντής της διαδικασίας.

Η ύπαρξη του απολυταρχικού κράτους, στο πλαίσιο του οποίου ενεργοποιήθηκαν οι πρώτες συγκρούσεις συμφερόντων, προκαλώντας τις πρώτες κινήσεις συσσώρευσης, αποτέλεσε τον χώρο και το φόντο όπου αναπτύχθηκαν οι κοινωνικές μορφές των δύο πλευρών της *πρωταρχικής συνάντησης* και οι ποικίλες φάσεις της συσσώρευσης. Οι ανάγκες του που άρχισαν να ταυτίζονται σταδιακά με την αστικοποιούμενη αριστοκρατία και τους νέους φορείς των κοινωνικών

²³⁹ Θ. Γκιούρας, «Εξουσία...», ό.π., σ. 183-185.

²⁴⁰ Perry Anderson, *Το απολυταρχικό κράτος*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003, σ. 37-39 και 430-1.

συμφερόντων οδήγησαν στη διεύρυνση των ανταλλαγών σε έναν ενοποιημένο χώρο, μιας αρχικά μικρής αγοράς. Η νομοθεσία της πρώτης περιόδου των περιφράξεων κινήθηκε προστατεύοντας σε έναν βαθμό τον υπό εκδίωξη ή εκριζωμένο πληθυσμό. Αυτό σε μεγάλο βαθμό ήταν καθαρά προθετικό, καθώς η κρατική παρέμβαση τελικά μόνο συνέβαλε στη συγκεντροποίηση της γης και άρα στην εκδίωξη του πληθυσμού που αυτή έφερε.

«Είδαμε τον τρόπο με τον οποίο ο βίαιος σφετερισμός [...] ξεκινά στα τέλη του 15ου αιώνα και συνεχίζεται τον 16ο αιώνα. Τότε όμως η διαδικασία αυτή πραγματοποιούνταν ως ατομική πράξη βίας, ενάντια στην οποία ματαίως αγωνιζόταν η νομοθεσία επί 150 χρόνια. Η πρόοδος του 18ου αιώνα φανερώνεται στο ότι ο ίδιος ο νόμος γίνεται τώρα το όχημα της λήστευσης της λαϊκής γης, αν και παράλληλα οι μεγάλοι αγρομισθωτές εφαρμόζουν τις μικρές ανεξάρτητες ιδιωτικές μεθόδους τους».²⁴¹

Η αλλαγή στη μορφή της κρατικής παρέμβασης την περίοδο των Στιούαρτ χαρακτηρίστηκε από την ενεργητική συμμετοχή του κράτους στις διαδικασίες. Παράδειγμα αυτού αποτελεί η τυπική απόδοση της ιδιοκτησίας κρατικών γαιών στους πρώην φεουδάρχες (εν συνεχεία γαιοκτήμονες) χωρίς ή με ελάχιστη αποζημίωση προς το κράτος. Σταδιακά το κράτος αναλαμβάνει τη διεύθυνση της διαδικασίας συσσώρευσης μέσω παραγωγής προς τον έναν κάτοχο της κεφαλαιακής σχέσης – παίρνει δηλαδή θέση στη νέα ταξική διαμόρφωση.

Οι ομάδες που απαλλοτριώσαν την ύπαιθρο και τον πληθυσμό της από τα μέσα επιβίωσής του είναι η νομιμοποιημένη πολιτική εξουσία την επαύριον των απαλλοτριώσεων. Οι νέες τάξεις αρχίζουν να αλληλεξαρτώνται: τα προϊόντα του γαιοκτήμονα βρίσκουν τον τόπο αγοραπωλησίας τους στις πόλεις, οι οποίες και αποτελούν τη βάση για την παραγωγή της εργατικής δύναμης ως κοινωνικής ομάδας έπειτα από την εκδίωξή της. Στην περίοδο αυτή του πλήθους των υποκειμενοποιήσεων και της συγκρότησης της πυρηνικής κεφαλαιακής σχέσης το κράτος είναι το πλαίσιο αρωγός για τη διαδικασία.

Η αρχικά αδιαμεσολάβητη φυσική κοινωνική βία γέννησε στον ρου της ιστορικής διαδικασίας τους δύο τύπους κατόχων, τη συνάντησή τους και τους όρους αυτής. Έπειτα αυτή η σχέση εδραιώνεται και βαθαίνει με τη μεσολαβημένη βία του κράτους. Εντός δηλαδή της βίαιης απαλλοτριωτικής διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης αρχίζουν και παρεμβαίνουν ολοένα και πιο οργανωμένα τα κοινωνικά συμφέροντα ως ομάδες πολιτικά συγκροτημένες και όχι πια ως ατομικές κινήσεις. Αυτό αλλάζει τη μορφή των πλευρών της σχέσης, που περνάνε από τις ατομικότητες στη δομή των τάξεων και αλλάζει ταυτόχρονα η νομικοπολιτική αναγνώρισή τους. Η κοινωνική αντιπαράθεση αποκτά έναν ρυθμιστή, και αυτός είναι το κράτος. Από την εξωθεσμική διεκδίκηση της γης και του πλούτου περνάμε στη διανομή τους μέσω της νομοθεσίας ή ελλείπει της

---

²⁴¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 681.

στην απόδοσή της με κρατική μεσολάβηση. Εκεί δεν χρειάζεται μια βία ατομική ή μονομερής –το κράτος αναπτύσσει μηχανισμούς τυπικά μη βίαιους για να διευθετηθεί με νέα μέσα η έκβαση των διεκδικήσεων. Το κράτος αναλαμβάνει τη διαχείριση και άρα διευρύνει την παρέμβαση και τον ρόλο του στις διαδικασίες συσσώρευσης της επόμενης φάσης: σε εκείνες που συντελούνται έξω από την ύπαιθρο, στο αποικιακό εμπόριο και στον σχηματισμού του δημόσιου χρέους.

Στην εδραίωση της μορφής της σχέσης των δύο κατόχων το κράτος αναλαμβάνει την πειθάρχηση της μίας πλευράς, του άκληρου πληθυσμού, στη μορφή της μισθωτής εργασίας, καθορίζοντας έτσι πλήρως τη μορφή της. Πλέον οι κάτοχοι γης και χρήματος επιδιώκουν μέσω του κράτους και *συνειδητά* να μονιμοποιήσουν τα αποτελέσματα της πρώτης περιόδου. Η θεσμική κρατική βία ενσωματώνει την εξωθεσμική, η οποία και νομιμοποιείται έτσι. Η διαδικασία εδραίωσης της κεφαλαιακής σχέσης θα σημάνει πλήρη εξάρτηση από τη μορφή της μισθωτής εργασίας, την εμπορευματοποίηση των όρων (ανα)παραγωγής της ζωής, των μέσων εργασίας και συντήρησης κεντροποιώντας τη ανταλλακτική και εμπορευματική μορφή, συμβάλλοντας δηλαδή στην εδραίωση των όρων της καπιταλιστικής παραγωγής. Το απολυταρχικό κράτος ως μεταβατική κρατική μορφή είχε κομβικό ρόλο στις βίαιες διαδικασίες απαλλοτρίωσης της γης και εκδίωξης του πληθυσμού της και, δημιουργώντας τον χώρο για να μετατραπούν όσα μέχρι τότε αποσπάστηκαν σε εμπορεύματα στην αγορά, περνάει και το ίδιο σε μια νέα μορφή, αυτή του νεωτερικού κράτους.

3.4 Κράτος και οικονομικός εξαναγκασμός: Υπαγωγή και εσωτερίκευση της πειθάρχησης

Καθώς αναπτύσσονται περαιτέρω οι όροι για την εδραίωση της κεφαλαιακής σχέσης, παραμένουν ακόμα κάποιες «ανοιχτότητες» ως πιθανότητες. Η απαλλοτρίωση από τη γη και τους όρους αναπαραγωγής δίνει μια διπλή κατεύθυνση των νεοάκληρων: η επιλογή είναι ανάμεσα στη μισθωτή εργασία στη γη ή στην πόλη. Στην πραγματικότητα, όμως, πρόκειται για μια ετεροκαθορισμένη επιλογή, καθώς συντελείται η συγκεντροποίηση της γης και της εκμετάλλευσής της σε όλο και λιγότερα χέρια με διαφορετικούς όρους ιδιοποίησης. Οι νέες παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο και η αναγκαστική ώθηση προς την πόλη, παρότι είναι οι μόνες επιλογές του νεοαποστερημένου υποκειμένου, δεν οδηγούν αυτόματα και απαραίτητα στην αποδοχή της μισθωτής σχέσης. Ο ελεύθερος πωλητής εργασιακής δύναμης σταδιακά απελευθερωμένος από την εργασιακή μορφή και συνθήκη των συντεχνιών πουλάει ελεύθερα τον εαυτό του σε μία συνθήκη αναγκαστικής αυτοδιάθεσης, μην έχοντας πια πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και διαβίωσης, δίχως καμία από τις πρότερες εγγυήσεις αναπαραγωγής του.

Ταυτόχρονα η αγορά εργασίας δεν είναι ακόμα ικανή να απορροφήσει το νέο εργατικό πληθυσμό. Δημιουργούνται έτσι παράλληλες εναλλακτικές για αυτήν τη νέα κοινωνική ομάδα εκτός της μισθωτής εργασίας, και τέτοιες είναι οι μορφές της ληστείας και της επαιτείας: μια άρνηση της

υπαγωγής στα νέα δεδομένα, μια προσπάθεια αυτενεργητικής διερεύνησης διεξόδων, μία τελευταία περιπλάνηση με όρους ανεξαρτησίας του υποκειμένου, όπως δεν υπήρξε στο παρελθόν, όπως δεν θα είναι και στο κοντινό από την αναλυόμενη εποχή μέλλον.

Οι διεξοδοί του αρνητή της νέας μορφής εργασίας, όπως αποτυπώνονται στις «επιλογές» της ληστείας, της επαιτείας και της περιπλάνησης, μπορούν να ιδωθούν ως μία πρώτη άρνηση της υπαγωγής στη μισθωτή εργασία: μια άρνηση που παρατηρείται τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη. Η προσαρμογή των αποστερημένων στα νέα δεδομένα δεν προκύπτει φυσικά και ανεμπόδιστα. Για καθεμία επιλογή στην πράξη, δημιουργείται μία ρύθμιση από την πλευρά του κράτους, ένα νομοθετικό μέτρο για να την περιορίσει, όπως είδαμε προηγουμένως. Την απάντηση, λοιπόν, στην αξιοποίηση λύσεων που διαφεύγουν του καθορισμένου θα δώσει οργανωμένα το κράτος με τη νομοθεσία για την επαιτεία, επί παραδείγματι, σε μία βίαιη απόπειρα διαχείρισης του φαινομένου. Στόχος της είναι εξάλειψη των ανένταχτων και απείθαρχων μορφών, το κράτος νομοθετεί, προσπαθώντας ταυτόχρονα να υπάγει, να κανονικοποιήσει και να εντάξει το *ρευστό* υποκείμενο στις νέες μορφές παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες θα του δώσουν μια συγκεκριμένη θέση στον χώρο και στην παραγωγή, καθώς και μια συγκεκριμένη ταυτότητα και μια θέση στην πλευρά της διμερούς κεφαλαιακής σχέσης όπως τείνει να σχηματιστεί.

Παράλληλα όμως η κρατική αυτή λογική γενικεύεται κοινωνικά καθώς προκύπτει από τους υλικούς όρους της παραγωγής όπως διαμορφώνονται. Το δίλλημα «εργασία ή πείνα» είναι ένα οικονομικό δίλλημα με κρατική υπογραφή και υποστήριξη. «Ταυτόχρονα, στην Αγγλία δρα ένας αόρατος, άυλος και σιωπηλός δεσπότης που καταδικάζει μεμονωμένα άτομα, σε ακραίες περιπτώσεις, με τον πιο σκληρό τρόπο θανάτου και εκδιώκει με την αθόρυβη, καθημερινή δράση του ολόκληρες φυλές και ολόκληρες τάξεις ανθρώπων από το έδαφος των προγόνων τους [...] ονομάζεται εξαναγκαστική μετανάστευση, στην πρώτη ονομάζεται λιμοκτονία».²⁴²

Η νομοθετική κρατική διαχείριση αποτελεί τον απαραίτητο εξωοικονομικό εξαναγκασμό για την προσαρμογή στα νέα εν πολλοίς οικονομικά δεδομένα: στους νέους όρους και σχέσεις παραγωγής. Η διαχείριση του φαινομένου που παρήγαγαν οι περιφράξεις και οι συνεπαγόμενες αυτών εκδιώξεις θέτει το κράτος από παθητικό σε *ενεργητικό* κομμάτι της διαδικασίας. Η μετεξέλιξη της κρατικής παρέμβασης αποτυπώνεται, όπως μελετήσαμε, και στην εξέλιξη της νομοθεσίας που περνάει από τον τιμωρητικό στιγματισμό των αρνητών εργασίας, στην αναγκαστική επιστροφή στον τόπο προέλευσης. Η εξάρτηση, η πειθάρχηση και η ανελευθερία φαίνεται να είναι ο πρώτιστος στόχος του νόμου. Επιπρόσθετα εδώ συντελείται και μια αντιστροφή: το διωκόμενο υποκείμενο τίθεται σε ρόλο φταίχτη της εκδίωξής του. Παραπέρα, η πειθάρχηση φτάνει να αφορά συνολικά τους όρους εργασίας: πειθάρχηση και αποδοχή της εργασίας σε οποιοδήποτε χώρο, χρόνο, με οποιοδήποτε

---

²⁴² Κ. Μαρξ, *Κείμενα 1850...*, ό.π., σ. 538.

μισθό, οποιουδήποτε είδους/αντικειμένου και με την όποια μορφή οργάνωσης της εργασίας αυτής. Το καθεστώς της τυπικής ελευθερίας σε αυτό το σημείο τείνει να σημαίνει το αντίθετό του, καθώς στη νέα αγορά εργασίας δεν παρέχεται ούτε η δυνατότητα επιλογής επαγγέλματος ούτε τόπου κατοικίας.

Οι νόμοι της περιόδου, νοούμενοι ως καταστατικός χάρτης της νέας μορφής ελευθερίας των ανθρώπων και των επιλογών τους, έμοιαζε εξ αρχής περιορισμένος και αντιφατικός.²⁴³ Η βία αυτής της νομοθεσίας, η εξαναγκαστική βιαιότητα σε αυτό το στάδιο της διαδικασίας, μετασχηματίζει τις σχέσεις παραγωγής και το ίδιο το υποκείμενο/άτομο: το ετοιμάζει ως εξαρτημένο, διαλυμένο και άρα ικανό προς μια άνευ όρων πειθάρχηση, για την αποδοχή και ένταξη στο νέο μοντέλο εργασιακών σχέσεων και παραγωγής. Η πειθάρχηση που παίρνει τη μορφή φυλάκισης ποινικοποιεί εντονότερα τον υπό διωγμό πληθυσμό και καθιστά εξ ολοκλήρου το κράτος ως κύριο τιμωρητή.²⁴⁴ Ιδιοποιείται έτσι τη διαδικασία και εμπλέκεται θεσμικά σε αυτή. Αποσπά έτσι όχι μόνο μία επιβεβλημένη συναίνεση, αλλά και τη μονοπώληση του κέρδους από το ίδιο το άτομο. Την εργασία που δεν απέσπασε με την έως τότε νομοθεσία, την αποσπά με τον πλήρη έλεγχο στο σώμα –είναι ένα αποτέλεσμα και μία συνθήκη που προκύπτει από τη χρήση της μεθόδου της εξαναγκαστικής εργασίας και της φυλάκισης.

---

²⁴³ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 89.

²⁴⁴ Αυτό φαίνεται εμφαντικότερα στο ότι είναι το κράτος που αναλαμβάνει το κόστος της τιμωρίας και την ευθύνη της πειθάρχησης.

3.5 Η κεφαλαιακή σχέση

Η αναπαραγωγή του χωρισμού των μέσων της εργασίας από την εργασία έπρεπε να γίνει όρος της εργασίας όπως τη διαμόρφωσε η πρωταρχική συσσώρευση, και μάλιστα αυξημένα, με διάρκεια. Έπρεπε να μετατραπεί η στιγμή του χωρισμού και της αλληλοαναγνώρισης των δύο κατόχων σε, μόνιμη πια κοινωνικά, παραγωγική σχέση. Στοιχείο αλληλένδετο υπήρξε και η μονιμοποίηση της εκμετάλλευσης με όρους εγγεγραμμένους εσωτερικά: στη νομοθεσία, την εργασία και τη ρύθμισή της, και στην αυστηρή διάκριση κατόχων ως πλευρές της σχέσης. Ο διαχωρισμός εργασίας και κεφαλαίου είναι υπαρκτός και μας βοηθάει στην ανάγνωση του ανταγωνισμού τους. Όμως η αυτονόμησή τους οδηγεί σε λάθος ανάγνωση των δυνατοτήτων τους. Η εργασία στις διαδικασίες αυτές της τυπικής της υπαγωγής υπάρχει μέσα (καθώς είναι αποστερημένη εναλλακτικών και μέσων) από το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο από την άλλη, όμως, είναι δημιουργημένο της εργασίας και στηρίζεται σε αυτήν για την αναπαραγωγή και την ύπαρξή του. Η ύπαρξη της εργασίας, δηλαδή, μέσω της κεφαλαιακής μορφής, συνεπάγεται τόσο την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο όσο και την εσωτερική αδυναμία και εξάρτηση του κεφαλαίου από αυτήν. Με αυτή την ανάγνωση εγγράφεται πληρέστερα και κατανοείται η ταξικότητα ως εσωτερική λογική και στοιχείο της κεφαλαιακής σχέσης. Βοηθάει στο να υποδειχθεί επίσης πως η λύση της σχέσης δεν έγκειται απλώς στην αλλαγή των μερών αλλά στην άρση του βασικού διαχωρισμού που δομεί αυτήν τη σχέση.²⁴⁵

Η εμφάνιση της μισθωτής σχέσης δημιουργεί μετέπειτα τη συνθήκη διαρκούς ενοικίασης της εργατικής δύναμης, μια μονιμοποίηση της αγοραπωλησίας της ως κανόνα. Η παγίωση του κανόνα θα περάσει την εργασία από την αγορά στην αξιοποίησή της με κεφαλαιοκρατικούς όρους, θα την εντάξει σε μία κοινωνική παραγωγική διαδικασία όπου το υπερπροϊόν της εργασίας συνολικά θα είναι υπό απόσπαση (παραγωγή αξίας και υπεραξίας). Εδώ, λοιπόν, το υποκείμενο για τον σχηματισμό των νέων όρων παραγωγής και της εδραίωσης της νέας σχέσης φαίνεται να είναι το παραγωγικό υποκείμενο, το υποκείμενο εργασία. Η εργασία που αρχικά ήταν συνδεδεμένη με τα μέσα κοινωνικής παραγωγής μεταστρέφεται σε μία νέα σχέση και τυπικά εκμεταλλευτική, με την αλλαγή στους όρους ιδιοκτησίας. «Η διαδικασία αυτή συνοδεύεται από πλείστες καταστροφές τρόπων ζωής και αντιλήψεων, αναδεικνύοντας με κατ' αρχάς άκρως αρνητικά πρόσημα τον πυρήνα της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής – την ίδια την εργασιακή δύναμη ως ένα πράγμα ταυτόχρονα βαθιά υποκειμενικό (όλοι οι “αλήτες” που αναφέρθηκαν στην αρχή του κειμένου, όχι μόνο δε αυτοί, αλλά και οι άτυχοι ιθαγενείς των εκάστοτε αποικιών), αλλά και βαθιά αλλότριο και ετεροκαθορισμένο. Το προϊόν αυτού του διαχωρισμού, αυτής τηςσχάσης του πάλαι ποτέ “συμπαγούς” πυρήνα της κοινωνικής παραγωγής είναι η “ελεύθερη” αγορά και πώληση της

---

²⁴⁵ John Holloway, «From scream...», *ό.π.*, σ. 163-166.

εργασιακής δύναμης με σκοπό όχι την ικανοποίηση αναγκών δια της παραγωγής χρηστικών αξιών (ή υπηρεσιών), αλλά την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Η υπαγωγή της εργασιακής δύναμης (του ζωντανού εργατικού υποκειμένου) στον νόμο της αξίας (τον οποίο διατηρεί η ίδια) προωθεί ταυτόχρονα τόσο τη γενίκευση των αξιών (όχι μόνο πλέον των ανταλλακτικών αξιών αλλά την αξία της ιδιοκτησιακής προσωπικότητας), όσο και την ολόπλευρη αλλοτριότητα στο βασικό πλαίσιο της κοινωνικής παραγωγής». ²⁴⁶

Ως εκ τούτου δεν προκύπτει καμία φυσική ή αιώνια βάση ή τάση πίσω από τα γεγονότα των εκδιώξεων και της εμπορευματοποίησης της εργασίας. Αντίθετα, όπως προσπαθήσαμε να αποδείξουμε, είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς πολύπλοκων διαδικασιών και κοινωνικού μετασχηματισμού. Ο βίαιος αποχωρισμός που αποτελεί τη βάση και το θεμέλιό τους αποτελεί μια ιστορική παρέμβαση στην κοινωνική διαδικασία αναπαραγωγής που προκάλεσε μετάλλαξη στη δομή της. Μέσω αυτού, η διαδικασία μέσω της οποίας αναπαράγεται η κοινωνία αρχίζει να ανασυντίθεται σύμφωνα με μια νέα πολιτικοοικονομική τάξη που βασίζεται στην ταξική ιδιοκτησία και στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής που φέρουν και αναπαράγουν διαρκώς εντός τους τον θεμελιακό πρωταρχικό διαχωρισμό. ²⁴⁷

Η κατανομή αυτών των ιδιοκτησιακών στάσεων συναποτελεί το μορφικό υπόστρωμα της ανθρώπινης ιστορίας (το υπόστρωμα των *παραγωγικών σχέσεων*) και είναι ακριβώς αυτό που συγκροτείται και διατηρείται δια της βίας (της «ληστείας μετά φόνου», κτλ.). Η αποξενωτική και αλλοτριωτική αυτή συνθήκη δομεί την πυρηνική κοινωνική σχέση της νεωτερικότητας, αλλά σε ένα επίπεδο ανοιχτού ιστορικά ορίζοντα. Η εγκαθίδρυσή τους υπήρξε ζήτημα συσχετισμών και κίνησης, άρα ένα ζήτημα ανοιχτής διαδικασίας. Οι αντικειμενοποιημένη μορφή της εργασίας και των κοινωνικών σχέσεων της νεωτερικότητας παραμένουν υπό συνεχή εδραίωση, ²⁴⁸ καθιστώντας πάντα ανοιχτή την επιβεβαίωση ή άρνησή τους. ²⁴⁹ Στο επόμενο μέρος θα παρακολουθήσουμε την ωρίμανση των διαδικασιών και σχέσεων, τα θεμέλια των οποίων τέθηκαν στην υπό μελέτη περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης.

---

²⁴⁶ Θανάσης Γκιούρας, «Ιδιοποίηση, ιδιοκτησία...», *ό.π.*, σ. 120-1.

²⁴⁷ Andrés Sáenz De Sicilia, *The Problem of Subsumption in Kant, Hegel and Marx*, The Centre for Research in Modern European Philosophy, Kingston University, April 2016, σ. 132.

²⁴⁸ Christian Fuchs, «Universal Alienation...», *ό.π.*, σ. 464.

²⁴⁹ John Holloway, «From scream...», *ό.π.*, σ.175-6.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις για το ερμηνευτικό σχήμα της υπαγωγής

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρακολουθήσουμε ταυτόχρονα με την εδραίωση και εμπέδωση των καπιταλιστικών σχέσεων την αλλαγή και το πέρασμα σε μορφές πιο έμμεσης βίας, εντός της εργασιακής οργάνωσης, δηλαδή στην οργάνωση της εργασίας. Η έννοια της υπαγωγής, λοιπόν, μας επιτρέπει ταξινομήσεις των ιστορικών διαφοροποιήσεων εντός των πλαισίων αλλαγής της εργασιακής συνθήκης. Επιτρέπει την αντιστοίχιση των αλλαγών ανάμεσα στην οικονομική και στην κοινωνικοπολιτική σφαίρα να αποτυπωθεί περισσότερο ευδιάκριτα. Θέτουμε ως δεδομένο πως η μικρότερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων συνεπάγεται την άντληση απόλυτης υπεραξίας από το εργασιακό υποκείμενο σε μία συνθήκη άμετρης (χρονικά και ποιοτικά) εκμετάλλευσής του εντός της εργασιακής διαδικασίας και πως η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην εδραιωμένη καπιταλιστική συνθήκη επιτρέπει την άντληση της σχετικής υπεραξίας. Οι δύο μορφές απόσπασης του πλεονάσματος αντιστοιχούν σε διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξης της παραγωγής και συχνά, αλλά όχι κατ' ανάγκη, και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της ιστορικής πορείας. Η συνύπαρξη των δύο μορφών άντλησης υπεραξίας στα καπιταλιστικά δεδομένα αποτελεί ένα ακόμα αντιφατικό «παράδοξο» των νεωτερικών κοινωνιών, του οποίου θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε και να αναδείξουμε τις πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Το πέρασμα στην πλήρη υπαγωγή, για παράδειγμα, σημαίνει μια διαρκή επαναστατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας (μέσω υλικών και τεχνολογικών αλλαγών που αυξάνουν την παραγωγικότητά της). Έπονται ευρύτεροι μετασχηματισμοί στον χαρακτήρα της κοινωνίας συνολικά, καθώς και στις σχέσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές του κεφαλαίου. Εδώ έρχεται και η συνεξέταση των κεφαλαίων του έργου που αποτυπώνουν τις κρίσιμες αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις να υποδείξει πώς έφτασε ιστορικά η πλήρης υπαγωγή να σημαίνει πλήρη ετεροκαθορισμό κάθε όρου της παραγωγής από το κεφάλαιο, και την εργασία να καθίσταται ένα υποτελές μέρος στην κεφαλαιακή σχέση (κυριάρχηση).

Από αυτήν την οπτική, το σχήμα των υπαγωγών, όπως πριν και εκείνο της πρωταρχικής συσσώρευσης, φαίνεται να αποκτά μια ιστορική κατευθυντικότητα, με την έννοια της ανάδειξης μια τάσης και όχι ενός κλειστού ιστορικού σχήματος/ορίζοντα. Καθώς αναπτύσσονται αυξανόμενα οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, οι δομικοί χωρισμοί της κεφαλαιακής σχέσης παγιώνονται σε μία λογική συνεχούς αναπαραγωγής τους (αίτημα για αδιατάρακτη συνέχεια). Στο ανεπτυγμένο στάδιο της πλήρους υπαγωγής (ακόμη ανοιχτό ιστορικά), η εργασία τείνει να μετατρέπεται σε μια απλή αφηρημένη δραστηριότητα που ρυθμίζεται από τον ρυθμό και την κίνηση των μηχανημάτων,

αποξενωμένη πλήρως από τους όρους και το αντικείμενό της.

Παράλληλα οι κατηγορίες αυτές εμπερικλείουν και τις μορφές κυριάρχησης του κεφαλαίου επί της εργασίας (έμμεση βία). Μέσα στις τροπικότητες των αλλαγών εντός των μεταβάσεων/υπαγωγών ενυπάρχει βία.²⁵⁰ Καταγράφουμε, λοιπόν, ταυτόχρονα τόσο τις μορφικές αποτυπώσεις της βίας (π.χ. εξωοικονομική, φυσική, οργανωμένη, κρατική) όσο και τη σύνδεση αυτών των αλλαγών με τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις που συντελούνται. Κάτω από τις διακρίσεις/αντιστοιχίσεις που σχηματοποιώ για τις ανάγκες της έρευνας (καθώς ιστορικά υφίσταται συνύπαρξη των μορφών και όχι αυστηρή και κάθετη διαφοροποίησή τους²⁵¹), κάθε μορφή μοιάζει να αντιστοιχίζεται σε μία διαδικασία (αποχωρισμός από τη γη – άμεση φυσική βία, εργάσιμη ημέρα – νομικός καταναγκασμός, πλήρης υπαγωγή – βωβός εξαναγκασμός οικονομικών σχέσεων).

1.1 Υπαγωγή και εργασία

Στο μετέπειτα λοιπόν της σειράς ετών και γεγονότων που σχηματικά αποκαλείται *πρωταρχική συσσώρευση* οι άνθρωποι βρίσκονται εγγύτερα από ποτέ στην εξάρτηση από τη μορφή της μισθωτής εργασίας (ως τρόπο) για την επιβίωση και την αναπαραγωγή τους. Οι δυνατότητες πια της εργασίας για αυτοαναπαραγωγή είναι αποκομμένες από τα υλικά της μέσα.. Η λογική της αγοραπωλησίας των εμπορευμάτων έχει κυριαρχήσει και η εργατική ικανότητα εντάσσεται ως ένα ακόμη, ίσο με τα υπόλοιπα, εμπόρευμα στην αγορά. Η εργασία του εργάτη, λοιπόν, ανταλλάξιμη ως είναι, καθίσταται έτοιμη να υπαχθεί στις διαδικασίες και οδηγίες εκείνου που κατέχει τα μέσα παραγωγής. Είναι ο εργάτης προσωπικά πια ελεύθερος, αλλά και εκ των προτέρων υποταγμένος σε όποιον κατέχει τα μέσα παραγωγής και το χρήμα με τα οποία θα νοικιάσει την εργασιακή του ικανότητα επιτρέποντάς του την αναπαραγωγή του.²⁵² Οι βασικοί όροι και τα στοιχεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής έχουν εδώ ήδη εδραιωθεί: η ατομική ιδιοκτησία, η εμπορευματική παραγωγή έχει γενικευτεί παράλληλα με τη συστηματική χρήση του χρήματος ως κεφαλαίου και η μισθωτή εργασία έχει γίνει η βασική μορφή εργασίας, εμπορευματοποιημένη και η ίδια. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, το εμπόρευμα εργασία αγοράζεται από το κεφάλαιο στη μορφή, δυναμική και έκταση που έχει την παρούσα ιστορική στιγμή. Το κεφάλαιο αναπτύσσεται με το να αγοράζει και να θέτει εν κινήσει αυτό το νέο εμπόρευμα της εργασιακής ικανότητας, ικανό να του αποφέρει περισσότερα από όσα το

---

²⁵¹ Η παραγωγή σχετικής υπεραξίας προϋποθέτει τον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής που γεννιέται αυτοφύως και διαμορφώνεται στο πλαίσιο/θεμέλιο της τυπικής υπαγωγής. Τη θέση της τυπικής θα πάρει η πραγματική. Η σχετική υπεραξία επαναστικοποιεί τις τεχνικές της εργασιακής διαδικασίας και των κοινωνικών ομάδων. Όμως οι μέθοδοί της είναι ταυτόχρονα και μέθοδοι της απόλυτης υπεραξίας. Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο..., ό.π., σ. 468.

²⁵² M. Godelier, *Η θεωρία της...*, ό.π., σ. 42.

αγόρασε, και η εργασία μοιάζει σε ένα εμπορευματοποιημένο περιβάλλον να μην έχει άλλη επιλογή για αυτοναπαραγωγή από αυτήν την, ηθελημένη όσο και αναγκαστική, πώλησή της.

Αυτή η πώληση, η παράδοση και δέσμευση της εργασιακής ικανότητας σε εντολές *διάφορες* και διαφορετικές του εργασιακού υποκειμένου είναι αυτό που ονομάζεται υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, μια υπαγωγή που έχει δύο μορφές όπως θα δούμε. Άλλωστε και η χρήση της έννοιας *παραγωγικό* έχει τις συνδηλώσεις της. Μαζί με τις υπόλοιπες αλλαγές παρακολουθούμε και την εξέλιξη της κεντρικότητας της εργασίας. Όντας στον πυρήνα της κοινωνίας, η συνεχής απαίτηση για τα πλείστα και βέλτιστα αποτελέσματα την καθιστά διαρκώς πυρηνική θέτοντας την παραγωγικότητα «σε πυρήνα της κοινωνικής ύπαρξης».²⁵³ Αυτή η εσωτερική μεταβολή στην εργασία, που όπως θα δούμε εμπεριέχει έντονα την πειθάρχηση, αποτυπώνει τη μεταβατική κίνηση από την προνεωτερική στη νεωτερική μορφή της εργασίας. Το παράγον υποκείμενο δεν νοείται πλέον ως τέτοιο, καθώς δεν παράγει για ίδιες ανάγκες. Παράγει κατ' εξωτερική του ίδιου εντολή και με αλλότριους όρους.²⁵⁴

Συνεχίζοντας η υπαγωγή αυτή της εργασίας στο κεφάλαιο, ως υπόταξη, σημαίνει δέσμευση του εργασιακού χρόνου και της δύναμης από ένα υποκείμενο εξωτερικό και διαφορετικό του εργαζόμενου. Στη βάση της υπαγωγής βρίσκεται ο κεντρικός για την καπιταλιστική αναπαραγωγή στόχος της δημιουργίας αξίας και αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την απόσπαση υπεραξίας. Αυτό που γεννάει την αξία είναι η εργασία, η ικανότητα αυτή να δουλεύω για χ και να πληρώνομαι για χ, αλλά να αποδίδω σε εκείνον που εκμεταλλεύεται την εργασία μου δχ. Κατ' επέκταση, απόσπαση υπεραξίας δεν μπορεί παρά να σημαίνει απόσπαση υπερεργασίας.

Το να εργάζομαι με αυτοδιεύθυνση και αυτοέλεγχο ιστορικά σήμανε να εργάζομαι όσο είναι απαραίτητο για να ζήσω, καλύπτοντας τις από εμένα (εσωτερικά) ορισμένες ανάγκες μου. Αυτό σε πρώτο επίπεδο θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε αναγκαία εργασία. «Στην ατομική ιδιοποίηση των φυσικών αντικειμένων για τους βιοτικούς σκοπούς του ο εργάτης αυτοελέγχεται. Αργότερα υπόκειται σε [ξένο] έλεγχο».²⁵⁵ Όταν η εργασία μου δεσμευτεί υπό την οργάνωση του κεφαλαίου, σε κανόνες και ρυθμούς εξωτερικούς και διαφορετικούς από την ικανοποίηση της αναπαραγωγής μου, μαζί με τον σκοπό της εργασίας αλλάζει και η δομή της. Καθώς λοιπόν η εργασία γίνεται *κοινωνική*, αλλάζει και η νοηματοδότηση της ίδιας της αναγκαίας εργασίας: εμπερικλείει πια μία σύνολη διαδικασία και καθίσταται αναγκαία «τόσο για επιβίωση του εργάτη όσο και για την κοινωνία της οποίας αποτελεί τη βάση του».²⁵⁶

Η εργασία τίθενται στον πυρήνα της κοινωνικής ζωής, γίνεται κοινωνική και η ίδια, καθώς η

---

²⁵³ Pierre Macherey, *Φουκώ και Μαρξ, Το παραγωγικό υποκείμενο*, Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014, σ. 86.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 54.

²⁵⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 467.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 188.

υλική παραγωγή στον καπιταλισμό αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής ζωής.²⁵⁷ Η υπαγωγή εδώ φέρει ένα νόημα προτεραιότητας/ποίησης και εξάρτησης. Η εργασία εδώ προκρίνεται και κεντριοποιείται αλλά *υπαγμένη* στο κεφάλαιο και την κοινωνία –νοείται δηλαδή ως κοινωνική διαμεσολάβηση. Μέσα από αυτό το πρίσμα μπορούμε και να αναγνώσουμε τον υπό εξέταση τρόπο παραγωγής, μία μορφή όπου η εργασία δομεί, συνιστά και εδραιώνει την κοινωνία²⁵⁸ (με τη μορφή και τα χαρακτηριστικά που ως νεωτερική έχει).

Έπειτα από τις αλλαγές στη φύση της εργασίας, ακολουθούν αλλαγές και στον πυρήνα *εσωτερικά* της εργασιακής διαδικασίας: τα χρονικά όρια της διευρύνονται καθώς ο σκοπός και ο έλεγχός της αλλάζουν. Πλέον μόνο ένα κομμάτι εργασίας αφορά την αναπλήρωση των δυνάμεων του εργαζομένου (αυτό που θα αποτελέσει τον μισθό του στο τέλος της διαδικασίας) και το υπόλοιπο αφορά τη δημιουργία υπεραξίας, μέσω της άντλησης υπερεργασίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, «πέρα από τα όρια της αναγκαίας εργασίας έχω την υπεραξία και η μορφή με την οποία αποσπάται αυτή η υπερεργασία από τον άμεσο παραγωγό, τον εργάτη, διαφοροποιεί τους οικονομικούς σχηματισμούς».²⁵⁹ Ο τρόπος εργασίας, λοιπόν, η αλλαγή στη δομή της μέσα από τον τρόπο εκμετάλλευσής της σηματοδοτεί μια ποιοτική διαφοροποίηση στον τρόπο της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης. «Ωστόσο, ακόμη κι αν δεν αλλάζει ο υλικός τρόπος παραγωγής, με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλάζει πάντως ο εξαναγκασμός που ασκείται, δηλαδή η μέθοδος με την οποία αποσπάται η πλεονάζουσα εργασία».²⁶⁰ Στη νεωτερική κοινωνία με την ανταλλακτική αξία να υπερισχύει, η ανάγκη απόσπασης υπερεργασίας πηγάζει ως απεριόριστη ανάγκη από τον ίδιο τον χαρακτήρα της παραγωγής.²⁶¹ Ως εκ τούτου, πάνω σε αυτό το χαρακτηριστικό αποτυπώνονται και οι μορφικές μεταλλαγές που παρακολουθούμε.

Η έννοια της υπαγωγής έχει μια δυναμική που μας επιτρέπει να εντοπίσουμε την ιεραρχική και ανταγωνιστική σχέση μεταξύ των διαφορών απόσπασης υπεραξίας και χρόνου συσχετίζοντας τις πολυεπίπεδες αλλαγές που προκύπτουν εντός των διαδικασιών. Αρχικά με την τυπική υπαγωγή και στη συνέχεια με τον τον υλικό μετασχηματισμό των εργατικών διαδικασιών, οι χρονικοί ρυθμοί και η δυναμική των προηγούμενων πρακτικών και αγώνων αντικαθίστανται από νέες μορφές ανταποκρινόμενες στους ατέρμονους μετασχηματισμούς εντός της παραγωγής²⁶². Μας επιτρέπει ως έννοια δηλαδή να δούμε τις ανταγωνιστικές, κυριαρχικές και τροποποιητικές δυναμικές

---

²⁵⁷ Moishe Postone, *Time, labor, social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press, 1993, σ. 157.

²⁵⁸ Στο *ίδιο*, ό.π., σ. 158.

²⁵⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 189.

²⁶⁰ Maurice Godelier, *Η θεωρία της...*, ό.π., σ. 43.

²⁶¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 207.

²⁶² Andres Saenz De Sicilia, *Time and subsumption...*, May 2013, σ. 7.

τόσο σε επίπεδο υλικών όρων (υπεραξία και μέσα παραγωγής) αλλά και κοινωνικών ομάδων και τάξεων.

«Η παράταση της εργάσιμης μέρας πέρα από το σημείο που ο εργάτης έχει παράγει μόνο ένα ισοδύναμο για την αξία της εργασιακής δύναμής του και η ιδιοποίηση αυτής της υπερεργασίας από το κεφάλαιο –αυτή είναι η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας. Αποτελεί το γενικό θεμέλιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και την αφετηρία της παραγωγής της σχετικής υπεραξίας. Στην παραγωγή αυτή, η εργάσιμη ημέρα είναι εκ των προτέρων χωρισμένη σε δύο τμήματα: στην αναγκαία εργασία και στην υπερεργασία. Για να παραταθεί η υπερεργασία, μειώνεται η αναγκαία εργασία με μεθόδους με τις οποίες το ισοδύναμο του εργατικού μισθού παράγεται σε μικρότερο χρονικό διάστημα. Η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας περιστρέφεται μόνο γύρω από τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας· η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας επαναστατικοποιεί εντελώς τις τεχνικές διαδικασίες της εργασίας και τις κοινωνικές ομαδώσεις».²⁶³

1.2 Η εμπορευματική μορφή ως βάση της (διαδικασίας) υπαγωγής

Η προϋπόθεση αυτής της ιδιοποίησης του εργασιακού χρόνου,²⁶⁴ της δύναμης και της αξίας που δημιουργεί η εργασιακή ικανότητα βρίσκεται στη βάση του *εμπορεύσιμου* χαρακτήρα της. Είναι υπό υπόταξη και εκμετάλλευση, ακριβώς επειδή είναι ανταλλάξιμη, εξαγοράσιμη και εμπορεύσιμη, σε συνέπεια και συνέχεια των ιστορικών διαδικασιών αποχωρισμού της από τα μέσα παραγωγής που παρακολουθήσαμε. Η ελευθερία της ανταλλαγής που εδράζεται μέσα στη νέα μορφή ελεύθερης εργασίας παρέχει και το δικαίωμα της ιδιοποίησης –με τους όρους αυτούς να εναλλάσσονται ανάλογα τις φάσεις της υπαγωγής. Αυτό ταυτόχρονα σημαίνει ότι το *πώς* και το *πόσο* της ιδιοποίησης της εργασιακής δύναμης και του εργασιακού χρόνου θα αποσπαστεί από το κεφάλαιο είναι ένα ανοιχτό διακύβευμα.

Η εξ ορισμού δυνατότητα να αποσπαστεί η υπεραξία από την εργασία του παραγωγικού υποκειμένου, καθώς οι όροι εργασίας και διανομής της υπερεργασίας δεν καθορίζονται από το ίδιο, αποτελούν κομμάτι της απόδειξης πως στη σχέση κεφαλαίου και εργασίας δεν υπεισέρχονται και τα δύο μέρη ως ίσα. Η διαπραγμάτευση στους όρους εργασίας που ενίοτε καθίσταται δυνατή είναι εκείνη που δίνει την επιφάνεια της ισότητας (ο διάλογος που αποδεικνύει αυτήν ακριβώς την επιφάνεια και το διμερές της ανταλλακτικής σχέσης βρίσκεται και αναπτύσσεται στο 8ο κεφάλαιο του έργου) σε μία εκ των προτέρων άνιση σχέση.

Στην παραγωγική διαδικασία ακόμα και στην πρώτη φάση της τυπικής της υπαγωγής η εργασία

²⁶³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 467.

²⁶⁴ Μ. Postone, *Time, labor...*, ό.π., σ. 26.

υπάγεται σε, δουλεύει για κάποιον άλλο. Ήδη και γλωσσικά η σύνταξη της πρότασης υποδεικνύει την ανισότητα στη σχέση των δύο μερών. Στις αγγλικές μεταφράσεις του Μαρξ, η απόδοση από τα γερμανικά γίνεται με τον όρο «κυριαρχία» παρά ως «υπαγωγή». Ενώ η μετάφραση αυτή είναι προβληματική από την άποψη ότι συσκοτίζει τη λογική/οντολογική σημασία της έννοιας, είναι κατάλληλη στον βαθμό που αναγνωρίζει κάτι από τη βία που προϋποτίθεται εδώ.²⁶⁵ Αν διευρύνουμε περαιτέρω την έννοια της υπαγωγής, μπορούμε να εντοπίσουμε την αρχική υπαγωγή της εργασίας και την πρώτη μορφή της αντιπαράθεσής της με το κεφάλαιο στην εμπορευματοποίησή της: η υπαγωγή της εργασίας (και του πλούτου, γενικότερα) στην ανταλλακτική μορφή. Αυτή η διαδικασία με τη σταδιακή εδραίωση και γενίκευσή της θα γίνει κανόνας και θα ολοκληρωθεί κατά το πέρασμα στην πλήρη υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, σημαίνοντας βαθιές αλλαγές στον ίδιο τον τρόπο παραγωγής, στην εργασία ως εμπόρευμα και ικανότητα αλλά και ως κοινωνική τάξη. Το κεφαλαιακό δικαίωμα ιδιοκτησίας και ιδιοποίησης της εργασίας, όπως προέκυψε ιστορικά, εμφανίζεται και μορφοποιείται εντός της διαδικασίας ανταλλαγής κεφαλαίου και εργασίας.²⁶⁶

Η εργασία, λοιπόν, εντός της νέας εμπορευματοποιημένης παραγωγής μετατρέπεται σε κεφάλαιο. «Διότι για να βρει ο εργάτης τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας που είναι δοσμένες σαν κάτι αποχωρισμένο από αυτόν, σαν κεφάλαιο, και για να βρει ο κεφαλαιοκράτης τον εργάτη στερημένο από κάθε ιδιοκτησία, με τη μορφή του αφηρημένου (όχι συγκεκριμένου) εργάτη, η ανταλλαγή έτσι όπως λαμβάνει χώρα ανάμεσα στην αξία και στη ζωντανή εργασία προϋποθέτει μια ιστορική διαδικασία, όσο κι αν το κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία αναπαράγουν τα ίδια αυτή τη σχέση»²⁶⁷.

Από εκεί προκύπτει και γεννιέται και το δικαίωμα οργάνωσης, ελέγχου και προσταγής του κεφαλαίου επί της εργασίας. Ελέγχει κάτι ξένο που όμως του ανήκει καθώς δικαιούται να το ιδιοποιείται. Όταν αναφερόμαστε λοιπόν στη μετάβαση από την τυπική υπαγωγή στην πλήρη υπαγωγή, εστιάζουμε πρώτα στον τόπο που κυρίως «τελείται», δηλαδή επί/εντός της παραγωγής. Άλλωστε το πεδίο της παραγωγής είναι το πεδίο της πρώτης υπαγωγής: η παραγωγή παύει να ελέγχεται από τα ίδια τα άτομα και άρα υπάγεται (παραγωγή: άτομα και δυνατότητες) στο κεφάλαιο.

Με την υπαγωγή της παραγωγής στη μορφή της αξίας και της εκτεταμένης της αναπαραγωγής, η αξία γίνεται το κύριο χαρακτηριστικό και σκοπός της καπιταλιστικής οικονομίας.²⁶⁸ Η εργασία, με την ιδιαιτερότητά της να γεννά περισσότερη αξία από όση έχει, επιστρατεύεται για να διατηρεί και

---

²⁶⁵ *Αθλιότητα και αξιακή μορφή*, ENDNOTES 2, Φίλοι του κεραυνοβόλου κομμουνισμού, Θεσσαλονίκη/Αθήνα, Νοέμβριος 2015, σ. 175

²⁶⁶ Andres Saenz De Sicilia, *The Problem of...*, ό.π., σ. 128.

²⁶⁷ Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 116-7.

²⁶⁸ Andres Saenz De Sicilia, *The Problem of...*, ό.π., σ. 125.

να διαιωνίζει με διαρκώς νέα μορφή μια διαρκώς αυξανόμενη κεφαλαιακή αξία· με άλλους όρους, ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξης της παραγωγικότητας και της συσσώρευσης κάθε φορά.²⁶⁹ Έτσι η διαδικασία υπαγωγής που αφορά το κεφάλαιο διακρίνει τη μορφή της κοινωνικής αναπαραγωγής που της αντιστοιχεί από όλες τις άλλες προηγούμενες και (επί του παρόντος) υπάρχουσες μορφές.²⁷⁰

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αλλοτριωμένη διαδικασία της εκποίησης διαπερνά συνολικά την εργασία αλλοτριώνοντάς την. Η υπαγωγή εδώ λειτουργεί βίαια επί του εργασιακού υποκειμένου, αλλά με μία μετριασμένη βία. Ο αλλότριος διαμεσολαβημένος από την αξιακή μορφή τρόπος του βωβού εξαναγκασμού δηλώνει τη σχέση βίας ως σχέση της αλλοτριωμένης εργασίας.²⁷¹ Ο εξαναγκασμός, σε όλες του τις εκφάνσεις υλικός, φανερώνεται εδώ ξεκάθαρα επί του οικονομικού πεδίου, εξαλείφοντας τα άμεσα, φυσικά χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδου.

«Η διάκριση μεταξύ του αγοραστή και του πωλητή της εργασιακής δύναμης [...] εισάγει και τις προϋποθέσεις για μία υλική θεωρία της εξουσίας [...] το περιεχόμενο της εξουσιαστικής σχέσης δεν ανάγεται απλώς σε διαταγή (δεν εξαντλείται στον μορφικό προσδιορισμό της), αλλά αναφέρεται στη διαχείριση συγκεκριμένων ανθρώπινων δυνάμεων, η δραστηριοποίηση των οποίων επιτελείται στο πλαίσιο της υλικής παραγωγής, ένα πλαίσιο που υπερκαλύπτει με τη δεσμευτική αναγκαιότητά του κάθε εξουσία».²⁷²

1.3 Η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο

Οι άνθρωποι και η εργασία τους υπάγονται, λοιπόν, μετέπειτα της πρωταρχικής συσσώρευσης, στο κεφάλαιο. Και οι δύο δυνάμεις (κεφάλαιο και εργασία) είναι στα πρώτα τους βήματα ανάπτυξης, ανοίγοντας μια νέα εποχή μέσα από τη διαμόρφωση αυτής της επίσης νέας σχέσης. Αρχικά οι εργασιακές δυνάμεις υπάγονται στην κεφαλαιακή εκμετάλλευση όπως είναι, σε όποια συνθήκη τεχνικά, αριθμητικά, ποιοτικά βρίσκονται την παρούσα στιγμή. Το κεφάλαιο που εντάσσει στις γραμμές του για να κινηθεί την εργασία το κάνει αρχικά εντάσσοντάς την αυτοδύναμη, ως είναι, πριν από την πλήρη ένταξη και ευθυγράμμισή της στις διαταγές του.

Το ότι το κεφάλαιο αγοράζει τις εργασιακές δυνάμεις όπως είναι διαμορφωμένες και τις οργανώνει κάτω από ένα καθεστώς δικού του ελέγχου είναι αυτό που ονομάζεται και ορίζεται ως τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Εντάσσει την εργασιακή δύναμη, όπως είναι ιστορικά διαμορφωμένη, και αντλεί το «υλικό» του από κοινωνίες όπου επικρατούν ακόμα προκαπιταλιστικά

²⁶⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 569.

²⁷⁰ Andres Saenz De Sicilia, *The Problem of...*, ό.π., σ. 125.

²⁷¹ Θ. Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός...», ό.π., σ. 164.

²⁷² Θ. Γκιούρας, «Άφες ημίν...», ό.π., σ. 234.

χαρακτηριστικά και μέθοδοι εργασίας. Οι άνθρωποι ακόμα παράγουν για ίδια χρήση τα αγαθά των αναγκών τους και αυτό δεν αλλάζει αυτοστιγμεί. Αρχικά θα παραχωρήσουν την εργασιακή ικανότητά τους σε κάποιον έξω από τη διαδικασία διατηρώντας επί αυτής στοιχειωδώς ρόλο και λόγο. Το ταλέντο και η γνώση τους επιστρατεύονται στην κεφαλαιακή εκμετάλλευση ως έχουν και συνυπολογιζόμενα. Στις απαρχές, δηλαδή, της κεφαλαιακής σχέσης το κεφάλαιο αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα να ορίσει τον εαυτό του για τη συνεχή αναπαραγωγή του προσδεμένο με την παραγωγική διαδικασία, αλλά όπως τη συναντάει ανεπτυγμένη εντός της ιστορικότητάς της, όπως είναι ήδη διαμορφωμένη στη βάση των σταδιακά εκλιπόντων μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής.²⁷³ Τα στοιχεία (μέσα εργασίας, εργασιακή ικανότητα) υποτάσσονται, αλλά διατηρούν ακόμα κάποια από τα χαρακτηριστικά τους, καθώς οι ιστορικές μεταβάσεις είναι διαδικασίες με έκταση και χρονικό βάθος.²⁷⁴

Σε αυτό το στάδιο η εκμετάλλευση της εργασίας γίνεται μέσα από την απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας «επειδή την προσπορίζονται με την απλή αύξηση της ποσότητας υπερεργασίας την οποία ιδιοποιούνται μέσα από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και όχι με κάποια αλλαγή στην παραγωγικότητα της εργασίας ή κάποια μείωση των εξόδων παραγωγής».²⁷⁵ Οι υλικές, λοιπόν, βάσεις της εργασίας που υποτάσσεται σε νέα δεδομένα, προς στιγμήν, δεν αλλάζουν. Υποτάσσονται ως είναι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος, παρ' όλα αυτά, σταδιακά επιδρά και επηρεάζει την εργασιακή διαδικασία και συνθήκη, τόσο χρονικά με την επιμήκυνση της εργάσιμης μέρας όσο και (αργότερα) με την εντατικοποίησή της.

Αντίθετα, η κατηγορία της πραγματικής υπαγωγής που ακολουθεί απαιτεί έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης και ωρίμανσης του κεφαλαίου και της εργασίας, ώστε να φτάσει το κεφάλαιο να οργανώνει και να ελέγχει την εργασία σύμφωνα με τάσεις προσιδιάζουσες στο ίδιο. Η τυπική λοιπόν υπαγωγή αποτελεί «εισαγωγή», πέρασμα και προϋπόθεση για τις πιο ανεπτυγμένες μορφές εκμετάλλευσης και παραγωγής. Λειτουργεί ως αφετηρία και βάση ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Καθίσταται η αναγκαία αλλά ανεπαρκής προϋπόθεση για την καπιταλιστική παραγωγή, η οποία αρχίζει *πραγματικά* μόνο με την πραγματική υπαγωγή της εργασίας. Όμως, είναι μόνο στη βάση της τυπικής υπαγωγής που μπορεί η πραγματική να προκύψει ιστορικά: η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο είναι ταυτόχρονα ένα *λογικό/συστηματικό και ιστορικό*

---

²⁷³ Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί...*, ό.π., σ. 152.

²⁷⁴ Παρότι προσπαθώ να καταστήσω σαφές ότι δεν λειτουργούν πρώτιστα ως εργαλεία χρονολόγησης οι υπαγωγές, κάποιοι συγγραφείς τις χρησιμοποιούν και κατ' αυτόν τον τρόπο. Για τον C. Vercellone η τυπική υπαγωγή υποταγής αναπτύσσεται μεταξύ των αρχών του 16ου και του τέλους του 18ου αιώνα, μια περιοδολόγηση που κρατάμε για τους σκοπούς της εργασίας. Carlo Vercellone, «From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism», *Historical Materialism*, 15 (1), 2007, σ. 15.

²⁷⁵ Maurice Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης...*, ό.π., σ. 43-44.

προαπαιτούμενο της πραγματικής υπαγωγής.

Ως κατηγοριοποιήσεις δηλώνουν αμφοτέρως διαφορετικούς βαθμούς της πραγματοποίησης του κεφαλαίου ως βάσης της κοινωνικής παραγωγής²⁷⁶ και ανταποκρίνονται σε διαφορετικά στάδια εξέλιξης των χαρακτηριστικών της. Υπάρχει μια αντιστοιχία μεταξύ των μορφών υπαγωγής και των μορφών υπεραξίας, έτσι ώστε την τυπική υπαγωγή να την αντιστοιχίζουμε με την απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας και την πραγματική υπαγωγή με τη σχετική, και όλο το σχήμα εν συνεχεία να αντιστοιχίζεται με τις αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία.²⁷⁷ Άλλωστε η απόλυτη και σχετική υπεραξία προϋποθέτουν αμφοτέρως ένα πλεόνασμα αντιπροσωπεύοντας δύο διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης και απόσπασής του.²⁷⁸ Η χρησιμοποίηση του σχήματος των υπαγωγών μας επιτρέπει τόσο μια θεωρητική οργάνωση εσωτερικά της ανασύνθεσης και ερμηνείας του κειμένου, όσο και μια κατηγοριοποίηση και συστηματοποίηση των μορφών εμφάνισης της κεφαλαιακής σχέσης. Σε κάθε περίπτωση, για όποιο σκοπό και αν καταφεύγουμε στη χρήση των κατηγοριών της υπαγωγής, δεν μας επιτρέπουν αυστηρές και κάθετες διαφοροποιήσεις εντός τους. Η απόλυτη και η σχετική υπεραξία είναι εννοιολογικοί προσδιορισμοί του κεφαλαίου και η τυπική και πραγματική υπαγωγή είναι ιστορικές παγιώσεις του κεφαλαίου. Έτσι, ενώ η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο προκύπτει στη βάση της απόλυτης υπεραξίας, η σχετική υπεραξία είναι ταυτόχρονα η θεμελιούσα αρχή και η δυναμική της πραγματικής υπαγωγής.²⁷⁹

Θα μπορούσαμε να πούμε πως στο πρώτο στάδιο της τυπικής υπαγωγής οι κατηγορίες *κεφάλαιο* και *εργασία* είναι ακόμα διακριτές και υπάρχει μία σχέση υποκειμένου – αντικειμένου. Περνώντας στην πραγματική υπαγωγή (κάτι που ιστορικά σημαίνει χρονική απομάκρυνση από κοινωνίες προνεωτερικού χαρακτήρα), η εργασία τείνει να γίνεται πια μια ποιότητα, ένα στοιχείο, μία πτυχή της κίνησης και της φύσης του (τι είναι) κεφαλαίου. Σε αυτές τις αλλαγές και διαφοροποιήσεις, όμως, θα επανέλθουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

1.3.1 Χαρακτηριστικά της τυπικής υπαγωγής

Προσπαθώντας να σχηματοποιήσουμε τα χαρακτηριστικά των δύο πλευρών της κεφαλαιακής σχέσης και της ίδιας της εργασίας την περίοδο της τυπικής υπαγωγής, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο εργάτης βρίσκεται ουσιαστικά εγγύτερα στη φύση και το αντικείμενο της εργασίας του. Η συνεργασία

---

²⁷⁶ Andres Saenz De Sicilia, *Time and subsumption...*, Μάιος, 2013, σ. 4.

²⁷⁷ Gilbert L. Skillman, *The Scope and Limits of Proto-Industrial Exploitation*, Department of Economics Wesleyan University, for the festschrift conference “Capitalism on Trial: Explorations in the Tradition of Thomas Weisskopf,” University of Massachusetts, September 30 and October 1, 2011, σ. 4.

²⁷⁸ Jason Read, *The micropolitics of Capital: the prehistory of present*, State University of New York Press, 2003, σ. 111.

²⁷⁹ *Αθλιότητα και αξιακή μορφή*, ό.π., σ. 185.

των εργαζομένων στην παραγωγή, σε αυτό το στάδιο είναι πιθανή αλλά όχι επιβεβλημένη, δεν έχει λοιπόν διευρυνθεί. Ο εργάτης μπορεί να είναι ακόμα μάστορας, τεχνίτης εξειδικευμένος που εργάζεται μόνος στην παραγωγή, έστω και αν χρειάζεται να πουλήσει το προϊόν του για να ζήσει. Τα δημιουργικά χαρακτηριστικά στην παραγωγική διαδικασία είναι ακόμα παρόντα από το εργαζόμενο υποκείμενο και αυτό δύναται συχνά να είναι ο ένας και μοναδικός επόπτης και ελεγκτής της εργασίας και του παραγόμενου προϊόντος του. Η μηχανή εδώ, όταν υπάρχει, είναι συμπληρωματική των εργασιών.

Αυτή η πρώτη λοιπόν περίοδος κυριαρχείται από το χρονικό άμετρο της εργασιακής εκμετάλλευσής της, σε συνέπεια της προσπάθειας για κεφαλαιακή συσσώρευση. Είναι η περίοδος που τα μέρη της κεφαλαιακής σχέσης αρχίζουν να προσδιορίζονται ξεκάθαρα ως δύο πλευρές, του έχειν και του μη έχειν. Είναι η περίοδος *μαθητείας* του εργάτη στην αλλότρια και ετεροκαθοριζόμενη παραγωγή. Για το κεφάλαιο, η συσσώρευση που τον καθιστά κυρίαρχο της παραγωγής στον ανταγωνισμό με τα άλλα κεφάλαια αλλά και κυρίαρχο ως *τρόπο παραγωγής* γίνεται με εκτεταμένη εκμετάλλευση και ελάχιστο κόπο. «Στην περίοδο της υπερεργασίας η κάρπωση της εργασιακής δύναμης γεννά αξία για τον κεφαλαιοκράτη χωρίς να του κοστίζει κάποιο αξιακό υποκατάστατο. Λαμβάνει δωρεάν αυτήν τη ρευστοποίηση της εργασιακής δύναμης. Υπ' αυτή την έννοια η υπερεργασία μπορεί να ονομάζεται απλήρωτη εργασία».²⁸⁰

Στα χαρακτηριστικά, λοιπόν, της περιόδου της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο θεμελιώδη πρωτοκαθεδρία έχει η απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας μέσω της παράτασης του εργάσιμου χρόνου. Έχοντας το κεφάλαιο μονοπωλήσει τα μέσα παραγωγής μέσα από τις διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης και όντας πλέον σε ένα κοινωνικό πλαίσιο όπου κυριαρχεί η ανταλλακτική αξία, «πρέπει ο εργάτης, ελεύθερος ή ανελεύθερος, να προσθέσει στον χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την αυτοσυντήρησή του επιπλέον εργάσιμο χρόνο, προκειμένου να παράγει τα μέσα διαβίωσης για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής».²⁸¹ Ο έλεγχος, δηλαδή, των μέσων παραγωγής ήδη από το στάδιο αυτό σημαίνει έλεγχο της εργασίας της εκμετάλλευσης και της εντατικοποίησής της, αποδείχνοντας πως και πριν από τη φάση παραγωγής σχετικής υπεραξίας ακολουθεί κομβική ιδρυτική συνθήκη της εκμετάλλευσης, παραμένει η κατοχή των μέσων παραγωγής όπως προέκυψε από την ανταγωνιστική διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης. Τα αποτελέσματα της πρωταρχικής συσσώρευσης παραμένουν οι βάσεις για την καθιέρωση του καπιταλιστικού ως του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. «Τα μέσα επιβίωσης που μέχρι πρότινος συγκαταναλωνόντουσαν τώρα είναι στην αγορά ανταλλαγής και το ίδιο έγινε και με τα εργαλεία

---

²⁸¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 207.

εργασίας».²⁸² Αυτό αποτελεί την αρχή για τη γενικευμένη ανταλλαγή που «ελευθερώνει» την εργασία καθιστώντας την εμπόρευμα. Η τυπική υπαγωγή είναι η επιβολή των βασικών μορφών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής –παραγωγής του εμπορεύματος και της μισθωτής εργασίας– στις προϋπάρχουσες τεχνικές και κοινωνικές δομές οργάνωσης της παραγωγής.²⁸³

---

²⁸² Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί...*, ό.π., σ. 152.

²⁸³ Jason Read, *The micropolitics of...*, ό.π., σ. 105.

1.4 Ενδιάμεσες παρατηρήσεις

Οι βάσεις, λοιπόν, οι πρώτες τεχνικές διαχείρισης και υπόταξης της εργασίας, εδραιώνονται εντός της περιόδου της τυπικής υπαγωγής. Η εργασία μοιάζει, σχηματοποιώντας τα δεδομένα που παραθέτει ο Μαρξ εδώ, πρώτα να απελευθερώνεται, έπειτα υπαγόμενη στο κεφάλαιο να δεσμεύεται εκ νέου και εν συνεχεία να χάνει τον εαυτό και την ταυτότητά της²⁸⁴ σε μία διαδικασία εμπέδωσης και οριστικής εδραίωσης μιας κυριαρχικής σχέσης της με το κεφάλαιο, κατά το πέρασμα στην πραγματική υπαγωγή. Στα επόμενα ιστορικά βήματα, με το εργοστάσιο ως κυρίαρχο τρόπο οργάνωσης της εργασίας και τη νομοθεσία για την εργασιακή συνθήκη που θα πλαισιώσει τη νέα περίοδο, αυτές οι διαδικασίες και τα αποτελέσματά τους θα αποκρυσταλλωθούν. Αφορά όμως, εν πολλοίς, διαδικασίες που εκκινούν από ένα σημείο και έπειτα, με έναν συνδυασμό κινήσεων και συγκυριών, εδραιώνονται, βαθαινούν και μετεξελίσσονται. Ένα τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να αποτελέσει και η ερμηνεία της *spreenhamland* ως μιας μορφής προνοιακής πολιτικής, αρμόζουσας και ταιριαστής στον καπιταλισμό, καθώς εντέλει σε μια εκ των υστέρων ανάγνωσή της κινητοποίησε τις βασικές μορφές απόσπασης υπεραξίας μέσω της παράτασης του εργάσιμου χρόνου και της μείωσης του εργασιακού μισθού. Μέσω αυτής της ερμηνείας, αναδεικνύεται πως κάποια από τα εργαλεία εκμετάλλευσης τα βρίσκουμε ήδη σε εμβρυακή μορφή να δοκιμάζονται από την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης.

Οι μορφές υπαγωγής μπορεί να είναι λογικά διαδοχικές, αλλά αυτό μας λέει πολύ λίγα για τη χρονολογική εμφάνισή τους. Δεδομένου ότι υπάρχει πραγματική υπαγωγή ακόμη και στις πιο στοιχειώδεις διαδικασίες εξορθολογισμού της εργασιακής διαδικασίας –για παράδειγμα, στην εφαρμογή της βασικής συνεργασίας εντός της στο εργοστάσιο– το ιστορικό κενό που χωρίζει την επίσημη από την πραγματική υπαγωγή είναι σε πολλές περιπτώσεις αμελητέο.²⁸⁵ Παρακάτω θα επανέλθουμε σε αυτό που και ο ίδιος ο Μαρξ επισημαίνει, καθώς δεν έχει υπάρξει ένας αυστηρός και κάθετος διαχωρισμός των σταδίων και των κατηγοριών τους, αλλά ιστορικά συχνά έχει υπάρξει συμφυρμός και συνύπαρξη.

Για αυτήν την περίοδο ο Μαρξ παραθέτει ποικίλα ιστορικά στοιχεία στο 8ο κεφάλαιο, και ενδείξεις του πώς συντελούνταν η απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας και πώς γύρω από το επίδικο της παράτασης της εργάσιμης ημέρας έλαβε χώρα ένα μεγάλο κομμάτι του ταξικού ανταγωνισμού της περιόδου. Το κράτος ορίζει νόμους προστασίας της άμετρης παράτασης της εργάσιμης ημέρας, σε μία κίνηση που, αν μη τι άλλο, πηγάζει από το υπερβολικό της εκμετάλλευσης. «Οι νόμοι αυτοί

²⁸⁴ Η εργασία ως θρησκεία και ως άρνηση «απώλειας εαυτού». Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές...*, τ. Ι, ό.π., σ. 96.

²⁸⁵ A. S. De Sicilia, *Time and...*, ό.π., σ. 5, Massimiliano Tomba, «Differentials of Surplus-Value In The Contemporary Forms of Exploitation» *The Commoner*, τχ. 12, καλοκαίρι 2007, σ. 28.

χαλιναγωγούν την ορμή του κεφαλαίου για άμετρη απομύζηση της εργασιακής δύναμης με τον βίαιο περιορισμό της εργάσιμης ημέρας από το κράτος, και μάλιστα από ένα κράτος το οποίο κυριαρχείται από τον κεφαλαιοκράτη και το γαιοκτήμονα»,²⁸⁶ σε μία κίνηση παράλληλη και συχνά αντιθετική με τους υπόλοιπους κοινωνικούς δρώντες. Οι εργασιακές συνθήκες, οι νόμοι και οι αντιστάσεις των εργαζομένων δείχνουν, ανάμεσα στα άλλα, το σκληρό πλαίσιο εντός του οποίου στήθηκαν και σχηματίστηκαν οι βιομηχανίες της Αγγλίας. Οι αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή και στην υγεία του πληθυσμού,²⁸⁷ η επιστράτευση εργατικών δυνάμεων από τις περιφέρειες της Αγγλίας²⁸⁸ και η νυχτερινή εργασία παιδιών και γυναικών²⁸⁹ είναι κάποια από τα βασικά στοιχεία αυτού του πλαισίου. Παράλληλα, η πρωτόλεια συγκρότηση κρατικών μεσολαβητικών οργάνων, δομών και μορφών σκιαγραφεί την ανάπτυξη και την ωρίμανση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Δεν είμαστε πλέον σε έναν ευθύ και άμεσο ανταγωνισμό όπως την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ένα κράτος ειρηνευτής και μεσολαβητής αναδύεται και μεσολαβεί τις διεκδικήσεις των τάξεων²⁹⁰ όσο παράλληλα και εκείνες συγκροτούνται και αυτοκατανοούνται ως τέτοιες ολοένα και περισσότερο.

1.5 Υπαγωγή και αξιοποίηση

Η μάχη λοιπόν για τις συνθήκες εργασίας, για την εργασιακή διαδικασία είναι άρρηκτα συνυφασμένες με τη διάρκειά της. Παρότι δεν αναλογεί στο πλαίσιο της εργασίας να εστιάσει εδώ, δεν μπορεί να μην αναφερθεί πως χρόνος και αξία στην ανάλυσή μας είναι αδιαχώριστα. Τόσο γιατί η υπό μελέτη περίοδος της καπιταλιστικής παραγωγής προϋποθέτει την αξία ως μορφή πλούτου, όσο και γιατί η ίδια η φύση της εργασίας δεν νοείται διστορικά ως αξία. Νοείται ως τέτοια στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής που τη μετρά και την πληρώνει, εν πολλοίς αλλά όχι μόνο, ως δαπάνη χρόνου εργασίας.²⁹¹

«Αν συγκρίνουμε τώρα τη διαδικασία αξιογένεσης και τη διαδικασία αξιοποίησης, τότε η διαδικασία αξιοποίησης δεν είναι τίποτε άλλο από τη διαδικασία αξιογένεσης που έχει παραταθεί πέρα από ένα ορισμένο σημείο. Όταν η αξιογενετική διαδικασία διαρκεί μόνο μέχρι το σημείο όπου η αξία της εργασιακής δύναμης που έχει πληρωθεί από το κεφάλαιο αναπληρώνεται με ένα νέο ισοδύναμο, τότε είναι απλή αξιογενετική διαδικασία. Όταν η αξιογενετική διαδικασία διαρκεί πέρα

---

²⁸⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 210.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 219.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 222.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 219 και 227-234.

²⁹⁰ Το κράτος ως πλαίσιο συμβιβασμού μεταξύ τάξεων στο Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, ό.π., σ. 239.

²⁹¹ Μ. Postone, *Time, labor...*, ό.π., σ. 25-27 και 29.

από αυτό το σημείο, τότε γίνεται διαδικασία αξιοποίησης».²⁹²

Με αυτό, στον πυρήνα της ανάλυσής μας, το σχήμα των υπαγωγών και των μορφών απόσπασης υπεραξίας αποκτά το πλήρες νόημά του: η εσωτερική μάχη για κυριάρχηση του κεφαλαίου και του κέρδους εδράζεται στο «πέρα από ένα ορισμένο σημείο» – και αυτό είναι μια διαρκής μάχη που διαπερνά την κεφαλαιακή σχέση και κοινωνία από τις απαρχές της μέχρι σήμερα. Η εργασία θέτει και τους όρους αυτής της αξιοποίησης, παράγοντας υπεραξία και (καθ)ορίζοντας την αξιοποίηση.²⁹³ Επεκτείνοντας ξανά την έννοια της υπαγωγής, εδώ μπορούμε να διακρίνουμε και εσωτερικές υπαγωγές, με την έννοια της ένταξης: η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, το πόσα και ποια στοιχεία χρησιμοποιούνται, η εσωτερική οργάνωση και η πειθάρχησή τους επιδρά στο αποτέλεσμα της αξιοποίησης. Σχηματοποιείται έτσι μια διαδικασία που μετρά τα αποτελέσματά της με ένα ενιαίο μέτρο, το χρήμα, και με έναν στόχο-σκοπό, το περισσότερο χρήμα. Από την άλλη, η διαδικασία εργασίας καθορίζεται από τη διαδικασία αξιοποίησης, δηλαδή παύει να είναι αυτό που ήταν πριν η εργασία αφ' εαυτής, εφόσον ο στόχος της αξιοποίησης επιβάλλει μια διαφορετική οργάνωση. Το σημαντικότερο σε αυτό το σημείο είναι πως η διαδικασία εργασίας και τα στοιχεία της αποτελούν καταστατικά την πηγή αντιστάσεων (resistance) στη διαδικασία αξιοποίησης και στην πραγματοποίηση των στόχων της, και επομένως πηγή μετασχηματισμών της διαδικασίας αξιοποίησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η υπαγωγή δεν είναι μια ομαλή και αδιατάρακτη διαδικασία, όχι μόνο στην πρώτη φάση της τυπικής υπαγωγής, αλλά ακόμα και στη μορφή της πλήρους.²⁹⁴

1.6 Η θέσπιση της κανονικής εργάσιμης ημέρας

«Στην ψευδή ελευθερία της ελεύθερης αυτοδιάθεσης του εργατικού χρόνου...» οι εργάτες πρέπει να συσπειρωθούν και να επιβάλουν ως τάξη έναν κρατικό νόμο, έναν πανίσχυρο κοινωνικό φραγμό που εμποδίζει αυτούς τους ίδιους μέσα από αυτόβουλη σύμβαση με το κεφάλαιο να πωλούν εαυτούς και το γένος τους στον θάνατο και στη δουλειά».²⁹⁵

Ως κομμάτι των διεκδικήσεων, λοιπόν, η μάχη για τα χρονικά όρια της εργασιακής ημέρας²⁹⁶ θα αποτυπώσει επίσης τη μετάβαση από την απόσπαση της απόλυτης στη σχετική υπεραξία, αποτελώντας και το βήμα για το πέρασμα από την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο στην πραγματική υπαγωγή της σε αυτό. Είναι μια σημαντική, ως εκ τούτου, ιστορική περίοδος, όπου επιβεβαιώνει και εμπεδώνει τα «αποτελέσματα» της περιόδου της πρωταρχικής συσσώρευσης

²⁹² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 169.

²⁹³ Σπύρος Λαπατσιώρας, Σχολιασμός του κειμένου του Chris Arthur, σ. 8-9.

²⁹⁴ Στο ίδιο.

²⁹⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 272

²⁹⁶ Και η ρύθμιση του ωραρίου είναι θέμα συσχετισμού δύναμης. P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 42.

εμπερικλείοντας και εδραιώνοντάς τα.

Σε αυτήν, λοιπόν, την έντονα συγκρουσιακή περίοδο, η τάση του κεφαλαίου για απόσπαση υπερεργασίας και υπεραξίας είναι ανορίστη και φαινομενικά άλογη, καθώς δεν φαίνεται να μεριμνά για την κομβική για το ίδιο αναπαραγωγή του προς εκμετάλλευση αντικειμένου (εργασία) και είναι επίσης εξόχως συγκρουσιακή ως κίνηση, καθώς οι αντιστάσεις από τους εργαζόμενους και κομμάτια της κοινωνίας συνθέτουν μια ανταγωνιστική περίοδο.²⁹⁷

Αυτή η αντιθετικότητα μπορεί να ιδωθεί και πάλι ως κομμάτι μιας συνέχειας παλινδρομικών κινήσεων που εκκινεί από την τελευταία φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης (εδώ άλλωστε τα ιστορικά όρια συμφύονται). Έτσι, για παράδειγμα, στη μελέτη του αγρότη και στη μετεξέλιξή του σε μισθωτό εργάτη «προσωποποιείται η παλινδρόμηση της πολιτικής περιόδου προς την ελεύθερη εργασία μεν, αλλά και από την προνοιακότητα των κοινωνικών δομών δε».²⁹⁸ Κατ' αναλογία, στην περίοδο της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας ασκείται μία «ταυτόχρονη επίδραση στο κοινωνικό σώμα δύο αντικρουόμενων συστημάτων. Μιας πρωτοεμφανιζόμενης οικονομίας της αγοράς και ενός πατερναλιστικού παρεμβατισμού στον χώρο του πιο σημαντικού παράγοντα της παραγωγής της εργασίας».²⁹⁹ Οι παραπάνω παραθέσεις αναδεικνύουν πως οι κατηγορίες της υπεραξίας και της υπαγωγής έχουν άμεσα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα και πλαίσια υποδοχής και δεν δύνανται να μελετηθούν αποκομμένα από αυτά.

Η υπαγωγή, πέρα από θεωρητική κατηγορία, είναι μια ιστορική διαδικασία με εμπλεκόμενα φυσικά πρόσωπα, κοινωνικές ομάδες, ταξικές σκοπιές. Το να εδραιωθεί, λοιπόν, η υπαγωγή με τη μορφή της τυπικής και έπειτα ωριμάζοντας να περάσει στη μορφή της πραγματικής υπαγωγής, χρειάστηκε αρκετές συγκρουσιακές στιγμές εντός των χώρων εργασίας αλλά και κοινωνικά. Το τελευταίο σε έναν βαθμό αποτυπώνεται και στην πορεία της νομοθεσίας και των διαταγμάτων γύρω από την εργασιακή συνθήκη. Εκεί που νωρίτερα από τον 18ο αιώνα τα εργασιακά καταστατικά επεδίωκαν την παράταση της εργάσιμης ημέρας δια της βίας,³⁰⁰ στον 18ο αιώνα ο εργοστασιακός νόμος (οδηγός για όλη την εργασία σε μεγάλο βαθμό, καθώς το εργοστάσιο αποτελεί τον ναό, θα λέγαμε, της εργασίας) επιχειρεί πάλι διά της βίας να την περιορίσει σε μία προσπάθεια προστασίας της κοινωνίας, αλλά και σε μία προσπάθεια οριοθέτησης και εξορθολογισμού της «τακτικής» του κεφαλαίου, καθώς η υγιής αναπαραγωγή της εργασίας ως σώματος και τάξης είναι προς όφελος της δικής του αναπαραγωγής μακροϊστορικά.³⁰¹ Η διαρκής συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης παραμένει ο διαρκής όρος για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

²⁹⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 240-1 και 262.

²⁹⁸ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 140.

²⁹⁹ Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 125.

³⁰⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 241.

³⁰¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 262.

«Διαφορετικά είναι τα πράγματα κατά την ιστορική γένεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η ανερχόμενη αστική τάξη χρειάζεται και χρησιμοποιεί την κρατική βία για να ρυθμίζει τον εργατικό μισθό...για να παρατείνει την εργάσιμη ημέρα και να διατηρεί τον ίδιο τον εργάτη σε έναν κανονικό βαθμό εξάρτησης».³⁰² Η κυριάρχηση στην εργασία εκκινεί από την κυριάρχηση στην απλήρωτη εργασία.³⁰³ λαμβάνοντας ως δεδομένη την ανισότητα αυτής της συνθήκης. Η αλλοτρίωση που γενικεύεται κοινωνικά στις νεωτερικές και μετανεωτερικές κοινωνίες εκκινεί από την παραγωγή, από την εργασία με αλλότρια μέσα και για αλλότριους σκοπούς και αυτό τελείται εντός της (κάθε μίας) εργάσιμης ημέρας.³⁰⁴

Για την εργαζόμενη τάξη της κοινωνίας η περίοδος αυτή, σταδιακών αλλά και βίαιων εμπεδώσεων και προσαρμογών, αποτελεί επίσης περίοδο μαθητείας σε πολλαπλά επίπεδα. «Απαιτούνται αιώνες έως ότου ο “ελεύθερος” εργάτης λόγω του ανεπτυγμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συμφωνήσει αυτόβουλα, δηλαδή έως ότου αναγκαστεί κοινωνικά, να πουλήσει για την τιμή των συνηθισμένων ειδών διαβίωσής του τον συνολικό ενεργό βιοτικό χρόνο του, μάλιστα την ίδια την εργασιακή ικανότητά του».³⁰⁵ Οι ιστορικές παραθέσεις άλλωστε παρέχουν παραδείγματα πως όσο η αυτοσυντήρηση ήταν δυνατή υπήρξε άρνηση στην ένταξη στη μισθωτή εργασία.³⁰⁶

2. Η επιφανειακή ισότητα της ανταλλακτικής σχέσης. Η νίκη της επίφασης ως θεμέλιο της υπαγωγικής διαδικασίας και ο όρος του περάσματος από την τυπική στην πλήρη μορφή υπαγωγής

Στη νέα μορφή παραγωγής η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί και τον δείκτη των κοινωνικών σχέσεων. Για να δημιουργήσει το υποκείμενο κεφάλαιο (που συγκροτήθηκε μη ένσκόπα) τα μεμονωμένα υποκείμενα σε όμοια του (διαδικασία που καταλήγει στην πραγματική υπαγωγή), πρέπει να παρουσιάσει την εργασία ως δική του ιδιότητα και ιδιοκτησία, υπερβαίνοντας την αντιθετικότητα των εμπορευματοκατόχων.³⁰⁷ Εκεί είναι που προβάλλει η δομή της επιφάνειας με τους όρους της ίσης συναλλαγής και ανταλλαγής.

«Όντως ο εργάτης ανήκει στο κεφάλαιο πριν ο ίδιος πουληθεί στον κεφαλαιοκράτη. Η

---

³⁰² Στο ίδιο, σ. 693.

³⁰³ Christopher J. Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, Brill, 2004, σ. 56.

³⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 56.

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 241.

³⁰⁶ E. P. Thompson, «Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism», *Past & Present*, τχ. 38 (Δεκέμβριος 1967), σ. 77.

³⁰⁷ Δ. Ν. Γράβαρης, *Πολιτική και...*, ό.π., σ. 141.

οικονομική υποτέλειά του διαμεσολαβείται και ταυτόχρονα αποκρύπτεται από την περιοδική ανανέωση της αυτοπώλησής του».³⁰⁸

Όπως αναλύσαμε και νωρίτερα, η πρώτη βάση της εκμετάλλευσης έχει τεθεί με την εδραίωση της κεφαλαιακής σχέσης. Η εξέλιξη των μορφών αυτής της συναλλαγής, της ανταλλαγής μεταξύ εργατικής ικανότητας και μισθού, είναι η βασική συνέχεια και θεμέλιο της αναπαραγωγής της. Δεν υπάρχει περιθώριο αμφισβήτησης ή κριτικής στη βάση της αποδοχής αυτής της σχέσης, αυτής της διαδικασίας, ως ίσης. Κατά τον Μαρξ αυτή η ανταλλαγή είναι ίση «μόνο φαινομενικά». Η εργασία που ανταλλάσσεται με το κεφάλαιο είναι ξένη εργασία, ιδιοποιημένη δίχως ίση και πραγματική ανταλλαγή. Η σχέση ανταλλαγής λειτουργεί ως «απλή επίφαση»,³⁰⁹ μιας σχέσης απόσπασης και εκμετάλλευσης. Και δεν λειτουργεί *ψευδώς* μόνο από την πλευρά απόσπασης της υπεραξίας, δηλαδή της άνισης παραγωγής και διανομής της παραγόμενης από την εργασία αξίας, αλλά και στη βάση της καταγωγής της ως σχέσης και μορφής: όλο το 24ο κεφάλαιο του έργου προσπάθησε να αποδείξει πως ο δημιουργημένος και συσσωρευμένος πλούτος που μετατράπηκε σε κεφάλαιο υπήρξε παρελθούσα εργασία που δεν ανταμείφτηκε ισόποσα για όσα παρήγαγε. Αυτήν ακριβώς τη δομή περισσότερο μετριασμένα (όχι πια μέσω απόσπασης, αλλά με τη μορφή του μισθού) αναπαράγει στην ωρίμανσή της η κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

Η σκοπιά του κεφαλαιοκράτη θέτει το ζήτημα στη σφαίρα της ανταλλαγής, και φυσικά με ίδια κριτήρια δεν λαθεύει. Βάσει του νόμου της αξίας, θέλει να αξιοποιήσει το εμπόρευμα που αγόρασε. Η εργασία, από την άλλη, έχει ως ειδικό εμπόρευμα την ιδιαιτερότητα να γεννά περισσότερη αξία από όση κόστισε στη σφαίρα της παραγωγής.³¹⁰ Στην πραγματικότητα η «σύγκρουση» των δύο μερών λαμβάνει χώρα, σε δύο παράλληλους χώρους, έχοντας ως εκ τούτου έτερο *τόπο* αναφοράς. Στη σφαίρα της ανταλλαγής πράγματι συναντιούνται δύο συναλλασσόμενοι. Στη σφαίρα της παραγωγής, όμως, βρίσκονται σε τελείως διαφορετικές θέσεις και σκοπιές. Ο ρόλος του ενός αρχίζει και τελειώνει εντός της εργασιακής διαδικασίας, στο τέλος της οποίας θα ανταμειφθεί για αυτήν, σε μία άλλη σφαίρα, έξω από την παραγωγική. Ο ρόλος του κεφαλαίου από την άλλη έχει άμεση διεύθυνση της μίσθωσης της εργασίας, της οργάνωσής της και της κάρπωσης του προϊόντος της, ενός προϊόντος επαυξημένου χρηματικά/αξιακά. Ο ένας θέλει και δικαιούται να αξιοποιήσει το εμπόρευμα που αγοράζει και ο άλλος να μπορεί να ιδιοποιείται/επαναϊδιοποιείται το προϊόν της εργασίας του³¹¹ (μισθολογική διεκδίκηση). Στην πραγματικότητα η έννοια της αξιοποίησης είναι και πάλι ο συνδετικός κρίκος που θα ενώσει τις δύο φαινομενικά «παράλληλες» σφαίρες –καθώς σημαίνει

³⁰⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 540-1.

³⁰⁹ Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές...*, τ. II, ό.π., σ. 347.

³¹⁰ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 26.

³¹¹ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 29.

εκμετάλλευση εργασιακής δύναμης. Όμως, καθώς και η γλώσσα είναι απόκρυψη, η μεταφορά της διαμάχης του 8ου κεφαλαίου ισοδυναμεί με μία ιδιωτική διαμάχη. Στον χώρο της κυκλοφορίας οι κάτοχοι είναι ίσοι. Η ανισότητα κατά την παραγωγή/εργασιακή διαδικασία δεν εντάσσεται. Η εργασία λογίζεται ως αξία και όχι ως υπεραξία στην επιφάνεια της κυκλοφορίας.³¹²

Στη σχέση αυτή έχω μια συμφωνία όπου το ένα μέρος κερδίζει αυστηρά τα συμφωνηθέντα και η άλλη πλευρά περισσότερα. Έχω παραβίαση των όρων ισότητας στην ανταλλαγή αξιών χωρίς όμως τυπικά να παραβιάζεται το εμπορικό δίκαιο της ανταλλαγής.³¹³ Ουσιαστικά, όμως, τα μεγέθη που ανταλλάσσονται είναι διαφορετικά και σε ποσότητα και σε ποιότητα. Αυτό πάει προφανώς πίσω στις καταγωγικές καταβολές των συναλλασσόμενων μερών και στην ίδια τους τη σχέση, καταδεικνύοντάς την ως εξουσιαστική.³¹⁴ Η σχέση που συγκροτήθηκε είναι και αναπαράγεται ως (δομικά) άνιση. Η ανταλλαγή ισοδυνάμων τελείται μόνο κατ' επίφαση, καθώς ο μισθός είναι τμήμα του εργασιακού προϊόντος που το έχει ιδιοποιηθεί δίχως ισοδύναμο ο κεφαλαιοκράτης, και ο εργάτης πρέπει και να το αναπληρώνει, και μάλιστα με νέο πλεόνασμα.³¹⁵

2.1 Η μορφή του μισθού ως μορφή απόκρυψης

Από την πλευρά του κεφαλαιοκράτη, ο ανταγωνισμός τού επιβάλλει τη συνεχή αύξηση του κεφαλαίου του μέσω της φθηνότερης πώλησης –και φθηνότερη πώληση σημαίνει φθηνότερη παραγωγή. Αυτό θα το εξασφαλίσουν αργότερα ομαλότερα οι αλλαγές στην παραγωγική δύναμη της εργασίας που θα φέρει η εκμηχάνιση.³¹⁶ Με δεδομένο, εδώ, πως το μέγεθος της συσσώρευσης (ανάγκη και ορισμός του κεφαλαίου) αποτελεί ανεξάρτητη μεταβλητή και η εξαρτημένη είναι ο μισθός, εδώ υποκρύπτεται και η ενδογενής αναγκαιότητα η μορφή του να είναι αναγκαστικά ψευδής, εμπεριέχοντας και σημαίνοντας πάντα μια σχέση απλήρωτης και πληρωμένης εργασίας που δεν θα τaráσσει τη μεταβλητή της συσσώρευσης.³¹⁷ Τις αυξητικές ικανότητες που φέρει η εργασιακή δύναμη όχι μόνο τις καρπώνεται άλλος, αλλά κανονικοποιούνται σε συνάρτηση με αρχές που ρυθμίζουν τη βέλτιστη χρήση της σαν προϊόν, το οποίο η ίδια μόνο παράγει αλλά δεν ελέγχει. Ο μετασχηματισμός του διπλού χαρακτήρα αυτής της δύναμης προφανώς δεν περιλαμβάνεται στους

---

³¹² Διονύσιος Δρόσος, *Εργασία και Κοινωνική Συγκρότηση στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990, σ. 176.

³¹³ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 27.

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 28.

³¹⁵ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 546.

³¹⁶ K. Μαρξ, *Μισθωτή εργασία...*, ό.π. σ. 52-53.

³¹⁷ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 582-3.

όρους σύμβασης της ανταλλαγής.³¹⁸

Ενώ προσπαθούμε να αποδείξουμε πως μόνο φαινομενικά δεν υφίσταται παραβίαση των νόμων της εμπορευματικής παραγωγής, χρήσιμο είναι να τονιστεί ξανά πως η εργασία ανταλλάσσεται μεν και παίρνει μισθό, αλλά ως ειδικό εμπόρευμα έχει πωληθεί σε αξία λιγότερη από αυτή που παράγει (ενώ δημιουργεί και νέα αξία).³¹⁹ Εδώ, ως βάση της «εξαπάτησης», λειτουργεί η εμπορευματική μορφή του ειδικού όμως εμπορεύματος, που είναι ειδικό ακριβώς χάριν αυτής του της ιδιότητας να προσθέτει αξία εν κινήσει του. Πρόκειται για μια μορφή ανταλλαγής πράγματι, αλλά όχι ίσης. Ενώ «η εργασία είναι ο δημιουργός όλου του πλούτου», όχι μόνο της κοινωνίας αλλά και του κεφαλαιοκράτη συγκεκριμένα, «κάθε συναλλαγή μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου αποτελεί μια σκόπιμη απάτη από την πλευρά του εργοδότη».³²⁰ Διαφορετικά θα αδυνατούσε να συσσωρεύσει και να σταθεί στην ανταγωνιστική αγορά. Ακόμα και η μορφή διεκδίκησης, που απαιτεί με όποια μέσα³²¹ μια καλύτερη ή δικαιότερη αμοιβή, αποδεικνύει πως η πλευρά του κεφαλαιοκράτη δεν προτίθεται αυτόματα να το πράξει.

Ταυτόχρονα η προσφυγή σε μέσα διεκδίκησης ενός μισθού, δηλαδή «το δικαίωμα της εργασίας να είναι σε απεργία για να αμείβεται καλά αλλά δεν πάει όπως με όλα τα άλλα εμπορεύματα: αν η εργασία πράξει έτσι, η κοινωνία θα αφανιστεί αφού δεν μπορεί να αυτοσυντηρηθεί».³²² Το απόσπασμα επιβεβαιώνει την ιδιαιτερότητα του ειδικού εμπορεύματος όσο και τα όρια που η φύση του και η σχέση στην οποία υπάγεται υποδεικνύουν για το πώς και πόσο θα αμείβεται, με τι θα ισούται. Ο μισθός, ως ανταπόκριση στην αξία των μέσων συντήρησης, φανερώνεται ως νεκρή εργασία και η αξία της εργασιακής δύναμης αντιπροσωπεύεται εκεί ως ένα προϊόν. Όμως αυτό που λαμβάνει κεφάλαιο είναι η ζωντανή εργασία, την παραγωγική δύναμη που ορίζεται από τη δραστηριότητα της παραγωγής την οποία θέτει σε λειτουργία.³²³ Πρόκειται για δύο διαφορετικές υφές. Η μεσολάβηση των χειρισμών σε αυτήν τη σχέση αγοραπωλησίας (εργασιακή σύμβαση, εργατικός μισθός), οι οποίοι είναι το αντίστροφο από αυτό που φαίνονται, οδηγούν και την ελεύθερη αυτή σύμβαση στην πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και η ίση ανταλλαγή μισθού και εργασιακής δύναμης να συνεπάγεται άμετρη εκμετάλλευση αυτής της δύναμης.³²⁴

Η ιδεολογική λειτουργία του μισθού, παράλληλα με τη βιοτική και χρηστική του λειτουργία, έχει πολλαπλά επίπεδα. Από τη μία εμπεριέχει την κατάφαση και νομιμοποίηση της μισθωτής

---

³¹⁸ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 35.

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 29.

³²⁰ K. Μαρξ, *Κείμενα του 1850*, ό.π., σ. 410.

³²¹ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 582 και K. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές...*, τ. I, σ. 64.

³²² K. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 226-7.

³²³ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 33-32.

³²⁴ Θ. Γκιούρας, «Άφες ημίν...», ό.π., σ. 234.

εργασίας και την προϋποθέτει. Για να πληρώνομαι, πρέπει να δουλεύω,³²⁵ η μισθωτή σχέση προϋποτίθεται. Από την άλλη, αυτός ο όρος σημαίνει τη συνύπαρξη με τους υπόλοιπους κανόνες και διαδικασίες της εργασιακής συνθήκης και της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας. Για παράδειγμα, ο μισθός μπορεί να λειτουργήσει πειθαρχικά, ενισχύοντας τον ανταγωνισμό εσωτερικά της εργατικής τάξης, ειδικά σε περιόδους ύφεσης της ζήτησης εργασίας. Αυτό στις απαρχές της εκμηχάνισης ήταν πολύ έντονο και όπως θα δούμε μετατρέπεται σε στοιχείο που εμφανίζεται αναγκαστικά ανά περιόδους.

«Η υπέρμετρη εργασία του απασχολούμενου τμήματος της εργατικής τάξης πλημμυρίζει τις σειρές της εφεδρείας της ενώ αντίστροφα η αυξημένη πίεση που ασκεί η εφεδρεία μέσω του ανταγωνισμού της προς το απασχολούμενο τμήμα το εξωθεί σε υπέρμετρη εργασία και καθολική υποταγή στις εντολές του κεφαλαίου».³²⁶ Αυτό ωφελεί σαφώς την κεφαλαιακή πλευρά και λειτουργεί ιδεολογικά, ενισχύοντας την υπαγωγή των εργαζομένων μέσω του μετριασμού των μισθολογικών και εργασιακών διεκδικήσεων (οικονομικό κέρδος κεφαλαιακής πλευράς), των ανέργων με την εμπέδωση της εργασιακής συνθήκης και όλου του εργασιακού σώματος με την κατανόηση των ανταγωνιστικών κανόνων της εργασίας. Αυτό, όπως θα δούμε, με τη διεύρυνση της μηχανής και του σχετικού εργασιακού πληθυσμού που δημιουργεί, θα γενικευτεί ως μοντέλο σχέσεων και διαδικασία.³²⁷

Η αναγκαία πώση των μισθών επιτυγχάνεται «με πλεονάζοντα εργατικό πληθυσμό. Πώς αποκτούν πλεονάζοντα εργατικό πληθυσμό; Με τη μονοπώληση του εδάφους, η οποία ωθεί στο εργοστάσιο περισσότερα χέρια από εκείνα που μπορεί αυτό να απορροφήσει».³²⁸ Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στην εκμηχανισμένη παραγωγή με τον εφεδρικό εργατικό στρατό να έχει τον ίδιο ρόλο. Ο εργατικός μισθός είναι άμεση συνέπεια της αποξενωμένης εργασίας και αυτή εκπορεύεται από (και επανεπιβεβαιώνει) την ατομική ιδιοκτησία.³²⁹ Η ύπαρξη αλλά και η μορφή της συναλλαγής που εμπεριέχεται τόσο μέσα στο επίδικο της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας όσο και του μισθού που της αναλογεί επιβεβαιώνουν την κεφαλαιακή σχέση τροποποιώντας την παράλληλα. Κατανοούνται μόνο σε σχέση με την προϊστορία τους, τον δομικό αποχωρισμό που τις συγκρότησε και μέσω αυτού κινούνται και στο μέλλον, στο πώς και εάν θα τον αναπαράγουν.

Η περίοδος, λοιπόν, της τυπικής υπαγωγής, ταυτιζόμενη με την πρώιμη εμφάνιση της μορφής του εργοστασίου και μιας πρώτης νομοθεσίας για την εργασία και την προστασία της, διαμορφώνει τις δυναμικές και τα χαρακτηριστικά στις δύο πλευρές της κεφαλαιακής σχέσης. Το κεφάλαιο

---

³²⁵ S. Mezzandra, *The topicality of ...*, ό.π., σ. 310.

³²⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 597.

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 598-600.

³²⁸ Κ. Μαρξ, *Κείμενα 1850...*, ό.π., σ. 410.

³²⁹ Κ. Μαρξ, *Κείμενα 1840...*, ό.π., σ. 259.

αντιλαμβάνεται τους καλύτερους δυνατούς τρόπους ανάπτυξης και επέκτασής του και η εργασία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της σαν κοινωνικό σώμα/ομάδα και τάξη, καθώς και τις δυνατότητες αντίστασης και αυτοπροσδιορισμού της.³³⁰ Μέσα από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, με τις ασυνέχειες, τις ρήξεις και τις κρίσεις της προκύπτει και η ταξική συνειδητότητα, η δυνατότητα η πολιτική βούληση των εργαζόμενων, ενάντια στην εκμετάλλευση, να εκφραστεί πολιτικά και να αμφισβητήσει τις αστικές εξουσιαστικές σχέσεις.³³¹

---

³³⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 265-6 και για την αντίσταση.

³³¹ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος...*, ό.π., σ. 239.

2.2 Ο εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων

Το πως καθιερώνεται λοιπόν πολιτικά και νομικά η εργατική τάξη και η ύπαρξη της ελεύθερης μισθωτής σχέσης και ένταξή της στην αγορά αποδεικνύει τα όρια της ελευθερίας αυτής. Στις νέες μορφές ο πολιτικός εξαναγκασμός συνυπάρχει με τον οικονομικό.³³² Όπως είδαμε στην εργάσιμη ημέρα η αντίσταση στην απόσπαση απόλυτης υπεραξίας οδηγεί στη συλλογική εργατική διεκδίκηση και στη δημοσιότητα, άρα στη διάδοση και συγκρότηση ενός κοινού αιτήματος για νομική διευθέτηση των εργασιακών σχέσεων και συνθηκών.³³³

Η ανάλυση του Μαρξ για την ιστορία της σύγκρουσης αναφορικά με το μήκος της εργάσιμης ημέρας δείχνει πως η διαμάχη αναφορικά με τον βαθμό της επιβολής της εμπορευματικής μορφής συνέχισε και αφότου η ύπαρξη της εμπορευματικής μορφής έπαψε να αμφισβητείται. Η εργατική τάξη ανέχεται την εμπορευματική μορφή, αλλά διεκδικεί ένα μεγαλύτερο μερίδιο του κοινωνικού πλούτου, δηλαδή, μια υψηλότερη τιμή για το εμπόρευσμά της, την εργασιακή δύναμη. Αυτό γίνεται εντονότερο με τις αλλαγές που προκαλεί η έλευση της μηχανής, «οι εργάτες πρέπει να συσπειρωθούν και να επιβάλουν ως τάξη έναν κρατικό νόμο, έναν πανίσχυρο κοινωνικό φραγμό που εμποδίζει αυτούς τους ίδιους μέσα από αυτόβουλη σύμβαση με το κεφάλαιο να πωλούν εαυτούς και το γένος τους στον θάνατο και στη δουλειά».³³⁴

Η περίοδος της τυπικής υπαγωγής της εργασίας επιβεβαιώνει επίσης την πλευρά του κεφαλαίου ως της ισχυρής πλευράς της σχέσης στην επαύριον της πρωταρχικής συσσώρευσης και αναδεικνύει τις βάσεις και τα θεμέλια της νέας οργάνωσης της εργασίας (εργοστάσιο, νόμοι γύρω από την άντληση της υπεραξίας). Ό,τι βιαίως δημιουργήθηκε στην πρωταρχική συσσώρευση αρχίζει να σχηματοποιείται με τη νέα αυτή δέσμευση της εργασίας στο κεφάλαιο, στην τυπική υπαγωγή της. Οι περιφράξεις και η γεωργική ανάπτυξη υπέδειξαν τις επιλογές και τα όρια: περιστασιακή απασχόληση ή εξάρτηση από την πρόνοια, αλλιώς συμμόρφωση σε μια εργασία με νέους όρους και ένταση πειθάρχησης/περισσότερο ακριβής εργασιακή πειθαρχία.³³⁵ Είναι η περίοδος που οι βάσεις για μεγαλύτερο έλεγχο της εργασίας τίθενται τόσο από την κεφαλαιακή πλευρά, όσο και από την κρατική διαμεσολάβηση. «Νέες ευρύτερες αρχές, νέοι επιστάτες όχι πια ειρηνοδίκες ή τοπικοί επόπτες θα εφάρμοζαν τον νόμο κάτω από κεντρική επίβλεψη».³³⁶ Στην επόμενη περίοδο θα αναγνωρίσουμε το μέγαλωμα, την ωρίμανση του κεφαλαίου ως πλευρά μίας σχέσης, αλλά και την ανάπτυξη των μεθόδων εκμετάλλευσης που θα εγκαινιάσουν μια νέα εποχή για την οργάνωση της εργασίας και της

³³² S. Mezzandra, *The topicality of...*, ό.π., σ. 310.

³³³ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 40-1.

³³⁴ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 272.

³³⁵ E. P. Thompson, «Time, Work-Discipline...», ό.π., σ. 78.

³³⁶ K. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 102.

παραγωγής σε νέα χωρικά και τροπικά πλαίσια.

3. Η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο

Το πρώτο βήμα για την επέκταση και κυριάρχηση του κεφαλαίου, μέσω της πλήρους εξάρτησης της μισθωτής εργασίας από το κεφάλαιο, έχει ήδη γίνει. Από αυτό το σημείο και μετά η «πρώτη συσσώρευση» χρειάζεται να είναι μια διαρκής συσσώρευση, και ο τόπος του εργοστασίου, ως παραδειγματική μορφή οργάνωσης της εργασίας, να γενικευτεί κοινωνικά³³⁷. Η ανάπτυξη του κεφαλαίου δεν μπορεί παρά να σημάνει ανάπτυξη της δύναμης της εργασίας. Αυτή η διατύπωση λειτουργεί πρακτικά, διαφορετικά από ό,τι εκφράζεται λεκτικά: ανάπτυξη της δύναμης της εργασίας σημαίνει ανάπτυξή της ενόσω είναι υποταγμένη και εξαρτημένη στο κεφάλαιο. Πρόκειται, λοιπόν, για μια εργαλειακή και ετεροκανονιζόμενη ανάπτυξη. «Η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αποσκοπεί στη συντόμευση του τμήματος της εργάσιμης ημέρας στο οποίο ο εργάτης πρέπει να εργαστεί για τον εαυτό του, ακριβώς ώστε με αυτόν τον τρόπο να παραταθεί το άλλο τμήμα της εργάσιμης ημέρας, στο οποίο εργάζεται δωρεάν για τον κεφαλαιοκράτη».³³⁸ Στη νέα περίοδο η μέθοδος που θα κυριαρχήσει, λοιπόν, είναι η απόσπαση της αξίας μέσω της συντόμευσης του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου που απολήγει στην άντληση της σχετικής υπεραξίας. Το κεφάλαιο, υπό τη δέσμευση της νομοθεσίας για τη μείωση της διάρκειας της εργασίας αλλά και με τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί περισσότερο ανεπτυγμένα μέσα παραγωγής, έχει τις προϋποθέσεις στη νέα φάση της πλήρους υπαγωγής να λειτουργήσει αποτελεσματικότερα και περισσότερο εξορθολογισμένα.³³⁹

Όταν η εργασία οργανώνει τη δημιουργία ενός «κοινωνικού φραγμού» για την επέκταση της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας, το κεφάλαιο εισάγει τα μηχανήματα σε μία αντιθετική κίνηση: Η εισαγωγή των μηχανών σε αυτήν τη συγκυρία αποτελεί πράξη συσσώρευσης. Με τον εξορθολογισμό της εργάσιμης ημέρας και την αναδιάρθρωση της εργασίας η εισαγωγή μηχανημάτων στοχεύει στην παράκαμψη αυτού του «κοινωνικού φραγμού» που δημιουργήθηκε και ως εκ τούτου δημιουργεί τον διαχωρισμό μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγών σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Οι βάσεις, όπως περιγράψαμε, έχουν τεθεί στην προηγούμενη περίοδο –δεν μεταβαίνουμε από τον διαχωρισμό παραγωγών και μέσων παραγωγής απευθείας στην άντληση της σχετικής υπεραξίας. Παραπάνω παραθέσαμε τα ιστορικά βήματα που προηγήθηκαν. «[Η παραγωγή σχετικής υπεραξίας]

---

³³⁷ «Ο οίκος του τρόμου για τους πένητες, τον οποίο ονειρευόταν η ψυχή του κεφαλαίου ήδη το 1770, ορθώθηκε λίγα χρόνια αργότερα ως γιγάντιος οίκος εργασίας για τους ίδιους τους εργάτες της βιοτεχνίας. Ονομαζόταν εργοστάσιο. Και αυτήν τη φορά το ιδεώδες ωχρίασε μπροστά την πραγματικότητα». Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 247.

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 293.

³³⁹ Paul Zarembka, «Primitive Accumulation in Marxism, Historical or Trans-historical Separation from Means of Production?», *The Commoner*, Μάρτιος 2002.

προϋποθέτει λοιπόν έναν ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος μαζί με τις μεθόδους, τα μέσα και τους όρους τους γεννιέται αυτοφυώς και διαμορφώνεται αρχικά ο ίδιος στο θεμέλιο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Στη θέση της τυπικής υπαγωγής μπαίνει η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο».³⁴⁰

Το πέρασμα που συντελείται, λοιπόν, στην απόσπαση αξίας μέσω της συντόμευσης του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου είναι αυτό που αποκαλείται σχετική υπεραξία και μας εισάγει στην πλήρη υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. «Σε αυτό το στάδιο ωριμότητας πλέον και αυτοκίνησης με την παραγωγικότητα αυξημένη επέρχεται η μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης και άρα και η μείωση του αναγκαίου για την αναπαραγωγή της χρόνου. Περνάμε στην απόσπαση της σχετικής υπεραξίας της εργατικής δύναμης. Αυτό επιτυγχάνεται και επιβάλλεται από τις μάχες των εργαζομένων για συντόμευση διάρκειας εργάσιμης ημέρας, γεγονός που βοηθάει στην καλύτερη αναπαραγωγή των εργασιακών δυνάμεων».³⁴¹

Ως διαδικασία προϋποθέτει την επαναστατικοποίηση της εργασίας, των μεθόδων και των εργαλείων της. Πρόκειται για την περίοδο όπου η μηχανή αποκτά έναν όλο και σημαντικότερο ρόλο στην παραγωγή (μέχρι την ακραία κεντροθέτησή της), σε μια παραγωγή πλέον διευρυμένης κλίμακας. Το γεγονός αυτό όχι μόνο θα αλλάξει μορφή στην οργάνωση της παραγωγής, αλλά και στο επίπεδο της κεφαλαιακής σχέσης θα ισχυροποιήσει και τα δύο μέρη της: το κεφάλαιο θα ωριμάσει και η μισθωτή εργασία θα γενικευτεί με την εκμηχάνιση των κλάδων παραγωγής. Η τάξη των εργαζομένων θα γεμίσει ανειδίκευτους εν δυνάμει εργαζόμενους και των δύο φύλων, που ακριβώς λόγω αυτής της νέας αποειδικευμένης συνθήκης και με κάθε εναλλακτική για έτερο τρόπο αναπαραγωγής της πια ανύπαρκτη, θα προσδεθεί στη μισθωτή συνθήκη ανεπιστρεπτί. Έπειτα της μείωσης της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας, τον συνδυασμό στις μεθόδους άντλησης υπεραξίας στην πρώτη φάση εκμηχάνισης και με την υπαγωγή της οικοτεχνίας και βιοτεχνίας στην βιομηχανική παραγωγή, το κεφάλαιο θα ισχυροποιήσει την υπερτερούσα θέση του και θα «επιτρέψει» τα όρια που το κράτος θα του θέσει για το μακροπρόθεσμο καλό του μειώνοντας τα όρια της εργάσιμης ημέρας.

3.1 Χαρακτηριστικά της εργασίας στην πλήρη υπαγωγή (συνεργασία)

Εσωτερικά της εργασίας, η συνεργασία είναι και θα αποτελέσει τον απαραίτητο και ουσιώδη όρο της νέας αυτής συνθήκης, με την παράλληλη και ταυτόχρονη εργασία καταμερισμένων εργαζόμενων σε ένα εκμηχανισμένο εργασιακό πεδίο. «Όπως είδαμε, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει ουσιαστικά εκεί όπου το αυτό ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα έναν μεγαλύτερο αριθμό

³⁴⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 467.

³⁴¹ Μ. Godelier, *Η θεωρία της...*, σ. 51-52.

εργατών, εκεί δηλαδή όπου η εργασιακή διαδικασία επεκτείνει το εύρος της και παρέχει προϊόν σε μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα. Η δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στον ίδιο χρόνο, στον ίδιο χώρο (ή αν θέλετε στο ίδιο εργασιακό πεδίο) για την παραγωγή του ίδιου εμπορευματικού είδους, υπό το πρόσταγμα του αυτού κεφαλαιοκράτη, αποτελεί ιστορικά και εννοιολογικά την αφητηρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής».³⁴²

Η χωρική και *ταυτοχρονισμένη* συγκέντρωση των μέσων παραγωγής ενισχύει την εξοικονόμησή τους. Αυτό ενισχύει τα αποτελέσματα της εργασίας, ανυψώνοντας την παραγωγική της δύναμη. Οδηγεί, ακόμη, στη μείωση του τμήματος της εργάσιμης ημέρας που είναι αναγκαίο για την παραγωγή της αξίας της εργασιακής δύναμης.³⁴³ Από εδώ εκκινεί και η θεμελιώδης για την κοινωνική αναπαραγωγή απόκρυψη των ορίων μεταξύ εργασίας και υπερεργασίας.³⁴⁴ Εντάσσεται, λοιπόν, στις μορφές απόκρυψης που αναζητήσαμε πρωτίτερα. Η συνεργασία γεννά μια επιπλέον παραγωγική δύναμη εργασίας, επιτρέποντας έτσι την επιπλέον απόσπαση υπεραξίας που, ως στοιχείο ικανότητας της εργασίας, είναι επίσης μια ικανότητα απλήρωτη που μένει εκτός σύμβασης και νομικής αποτύπωσης.³⁴⁵

Οι παραγωγικές δυνάμεις που πηγάζουν από τη συνεργασία και τον καταμερισμό της εργασίας δεν κοστίζουν τίποτα στο κεφάλαιο. Είναι φυσικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας.³⁴⁶ «Μόνο στη μεγάλη βιομηχανία μαθαίνει ο άνθρωπος να βάζει το προϊόν της παρελθούσας, ήδη εξαντικειμενικευμένης εργασίας του να δρα δωρεάν σε μεγάλη κλίμακα σαν μια φυσική δύναμη».³⁴⁷ Η υπαγωγή της συνεργασίας στην εργαλειοθήκη της κεφαλαιακής ανάπτυξης και αξιοποίησης και η διεύρυνσή της, η εδραίωσή της ως χαρακτηριστικό και κανόνα της εργασιακής διαδικασίας «έχει ως αποτέλεσμα μια επανάσταση στους αντικειμενικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας».³⁴⁸ Δεν είναι μόνο το κέρδος που αυξάνει. Οι δυνατότητες της εργασίας πολλαπλασιάζονται, άρα και τα παραγόμενα προϊόντα. Ο χρόνος που απαιτεί η παραγωγή μειώνεται επιτρέποντας περαιτέρω την αύξηση των προϊόντων και κατ' αυτόν τον τρόπο η παραγωγή δύναται έτσι να γενικευτεί και χωρικά. Η ενιαία δύναμη της εργασίας, η αποδοτικότητα αυτή του «ζωτικού πνεύματος που ενεργοποιείται στην κοινή εργασία»,³⁴⁹ πολλαπλασιάζοντας τις δυνατότητές της, δημιουργεί μια νέα δύναμη μοναδιαία όπου οι εργαζόμενοι λειτουργούν συνολικά και αυτοματοποιημένα σαν ένας: ο νέος τύπος

---

³⁴² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 294.

³⁴³ Στο ίδιο, σ. 287.

³⁴⁴ Στην αγγαρεία είναι διαυγής η εκμετάλλευση. Στο ίδιο, σ. 208.

³⁴⁵ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 84.

³⁴⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 353.

³⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 355.

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 296.

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 299.

του συνολικού εργάτη αναδύεται και η συνολική δύναμή του είναι και λειτουργεί ως «μεγαλύτερη από το άθροισμα ατόμων ενός συνόλου».³⁵⁰ «Σκοπός της παραγωγής είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου και όχι η αναπαραγωγή της ιεραρχίας. Η κεφαλαιακή αξιοποίηση γίνεται το κριτήριο της εργασίας. Η κοινωνική μορφή της παραγωγής αλλάζει χωρίς οι υλικές συνθήκες παραγωγής να έχουν αναλόγως μετασχηματιστεί, γι' αυτό και η αξιοποίηση επιτυγχάνεται με την αύξηση του εργάσιμου χρόνου. Αυτό σταδιακά δεν αρκεί και ο νεοαναδυόμενος τρόπος παραγωγής θα χρειαστεί να διαμορφώσει την υλική βάση σύμφωνα με τις δικές του ανάγκες».³⁵¹

Αρχικά, λοιπόν, το κεφάλαιο οργανώνει υπό τις οδηγίες του ένα σώμα εργασιακής δύναμης και αυτό το κάνει προπληρώνοντας μισθούς αντλώντας το κεφάλαιο από την προηγηθείσα συσσώρευση. «Αρχικά ένα ορισμένο ελάχιστο μέγεθος του ατομικού κεφαλαίου εμφανίστηκε ως αναγκαίο, ούτως ώστε να είναι επαρκής ο αριθμός των εργατών τους οποίους εκμεταλλεύεται ταυτόχρονα, συνεπώς [να είναι επαρκής] η μάζα της παραγόμενης υπεραξίας για να αποδεσμεύσει τον ίδιο τον εργοδότη από τη χειρωνακτική εργασία, να τον καταστήσει από μικρομάστορα κεφαλαιοκράτη και έτσι να δημιουργήσει τυπικά την κεφαλαιακή σχέση [...] με τη συνεργασία πολλών μισθωτών εργατών το πρόσταγμα του κεφαλαίου εξελίσσεται σε απαίτηση για την εκτέλεση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας, σε έναν πραγματικό όρο παραγωγής».³⁵²

Έχοντας συσσωρεύσει την προηγηθείσα περίοδο κεφάλαιο (ως απλήρωτη εργασία), η κεφαλαιακή πλευρά πληρώνει και οργανώνει την εργασία σε χώρους νέους και αυξημένους αριθμητικά διευρύνοντας τη σχέση, σε εργασιακά πεδία όπου ο αριθμός των εργαζόμενων είναι μεγαλύτερος, χωρικά συγκεντρωμένος και άρα οι ανάγκες στη διαχείρισή του είναι πλέον και διαφορετικές. Η συνεργασία που απαιτείται στην εργασία εντός εργοστασίου, σε μια εργασία μεγάλης θα λέγαμε κλίμακας (σίγουρα μεγαλύτερης της οικοτεχνικής και βιοτεχνικής που κυριάρχησαν πρωτίτερα), αρχίζει να διαφοροποιείται με τη γενίκευση της εκμηχάνισης. Η συνύπαρξη της συνεργασίας με την ολοένα πιο καταμερισμένη εργασία θα γεννήσει και την ανάγκη μεγαλύτερης επόπτευσης και επιτήρησής της, σημαίνοντας μια περαιτέρω δέσμευση, έλεγχο και πειθάρχισή της.³⁵³

3.1.2 Η ριζική αλλαγή των όρων: Η εκμηχάνιση και ο συνολικός εργάτης

Στην αρχική περίοδο κατάκτησης της παραγωγής από τη μηχανή πως είδαμε η συνεργασία παρότι

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 301 υποσημ. 19.

³⁵¹ M. Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης...*, σ. 47.

³⁵² K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 302.

³⁵³ M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία...*, ό.π., σ. 233.

υπαρκτή δεν αποτελεί τον κανόνα και δύναται να είναι συγκυριακή και όχι διευρυμένη. Η συνεργασία, όμως, υπαγόμενη στην εκμηχανισμένη παραγωγή, σημαίνει νέες ποιότητες και χαρακτηριστικά στην εργασιακή διαδικασία. Σημαίνει ταυτόχρονα αύξηση της αριθμητικής μάζας και της συγκέντρωσης των εργατών. Αυτό συνεπάγεται τόσο την αύξηση της δύναμης της εργατικής δύναμης (ο αυξημένος αριθμός ποσοτικά δύναται να σημαίνει και μια αυξημένη δύναμη αντίστασης, ποιοτικά³⁵⁴) αλλά και την υποχρέωση αυξημένης διεύθυνσης, εξουσίας και εποπτείας από την πλευρά του κεφαλαίου.³⁵⁵ Αυτή η διπλή συνεπαγωγή είναι και μία ακόμη διπλή κίνηση, κομμάτι του ανταγωνισμού των δύο πλευρών της κεφαλαιακής κοινωνικής σχέσης: η επιτυχία ελέγχου και διεύθυνσης της νέας συνεργαζόμενης εργατικής μάζας «καθορίζεται από τον αναπόφευκτο ανταγωνισμό ανάμεσα στον εκμεταλλευτή και στην πρώτη ύλη της εκμετάλλευσής του».³⁵⁶ Η συνεργασία πολλών μισθωτών, υπό τις διαταγές του κεφαλαίου, «εξελίσσεται σε απαίτηση για την εκτέλεση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας, σε έναν πραγματικό όρο παραγωγής»³⁵⁷ και αυτό απαιτήσε και απαιτεί μεγαλύτερο έλεγχο και επίβλεψη. Ένα βήμα πριν από την όλο και εντονότερη εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας είναι η ίδια η ταυτοχρονισμένη και μαζική εργασιακή διαδικασία που γεννά την ανάγκη ύπαρξης διεύθυνσης, επιτήρησης και μεσολάβησης. Η συνεργασία πολλών ανθρώπων, από την άλλη, εμφανίζεται ως μαζική δύναμη, και αυτό σημαίνει δύναμη από την πλευρά της εργασίας και στην επιβολή όρων στην εργασιακή διαδικασία. Εμφανίζεται και σαν δύναμη ενός συλλογικού εργάτη, που σε αντίθεση με τον έλεγχο του μεμονωμένου εργαζόμενου, αιτεί νέων μέσων επίτευξης της εργασίας του. Όσο ωριμάζουν οι δύο πλευρές αυτής της σχέσης, η υπαγωγή της εργασίας αλλά και η άρνηση αυτής ωριμάζουν εξίσου.

Ο συνολικός εργάτης μοιάζει σαν μία αδιαφοροποίητη μάζα εργασίας που εκτελεί εντολές, μπορεί όμως να ιδωθεί και ως μια στιγμή χειραφέτησης. Αυτή η δυνατότητα συνεργασίας τόσο μεταξύ των εργαζόμενων όσο και μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου απομακρύνει την εργασία από την οργανική ενότητα ενός παραδοσιακού όλου. Και ενώ αυτό συνιστά στοιχείο προόδου, καθώς αναπτύσσεται παράλληλα με τη δύναμη της εργασίας, με την υπαγωγή και τον έλεγχο αυτής από το κεφάλαιο προκύπτει μία ακόμα θεμελιώδης αντινομία. Η πρόοδος αυτού του συλλογικού εργάτη σημαίνει ταυτόχρονα την καταστροφή του ατόμου και του μερικού εργάτη.³⁵⁸ Βρισκόμαστε ένα βήμα πριν από την πλήρη αποξένωση των εργατών από την εργασιακή διαδικασία. Το «προχώρημα» αυτό θα έρθει με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας που θα αποτελέσει και την ολοκληρωτική αποξένωση των εργατών από τα μέσα παραγωγής, ολοκληρώνοντας πλήρως την

---

³⁵⁴ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 303.

³⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 302.

³⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 303.

³⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 302.

³⁵⁸ Α. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 78.

υπαγωγή τους στο κεφάλαιο.³⁵⁹

---

³⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 81.

3.1.3 Εδραίωση της εκμηχάνισης και μονιμότητα της υπαγωγής. Η μεταστροφή του υποκειμένου: Το πέρασμα στο βιομηχανικό αεικίνητο

Η εμφάνιση και εξέλιξη της μανιφακτούρας και οι αλλαγές που ως τώρα παραθέσαμε δεν αρκούν για να εξηγήσουν τον ριζικό μετασχηματισμό της παραγωγής που συντελείται μόνο με την γενικευμένη ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας. Είναι οι μηχανές εκείνες που θα κάμψουν την αντίσταση των εργατών και θα ολοκληρώσουν την αποξένωσή τους από τα μέσα παραγωγής, ολοκληρώνοντας την υπαγωγή τους στο κεφάλαιο. «Ο εργάτης εναποθέτει τη ζωή του στο αντικείμενο· αλλά τώρα η ζωή του δεν ανήκει σ' αυτόν, αλλά στο αντικείμενο.³⁶⁰ Η εργατική δύναμη μετατρέπεται σε ύλη της διαδικασίας αξιοποίησης και συντελείται μια πλήρης αντιστροφή υποκειμένου-αντικειμένου με την υπαγωγή της ζωντανής στη νεκρή.³⁶¹ Η ποιοτική μεταβολή εργασίας συντελείται με τη γενίκευση της εκμηχανισμένης παραγωγής. Τότε το κεφάλαιο παίρνει στον έλεγχό του την ουσία της εργασιακής διαδικασίας και υποτάσσουντας, εν συνεχεία, όλους τους άλλους παραγωγικούς τομείς και κλάδους (π.χ. η γεωργία πια ως ένα κλάδος της βιομηχανίας³⁶²).

«Η μηχανή με την οποία ξεκινά η Βιομηχανική Επανάσταση [και] αντικαθιστά τον εργάτη³⁶³» θα αλλάξει και συνολικά τους όρους τόσο της εργασιακής διαδικασίας όσο και την ποιότητα και ποσότητα των αποτελεσμάτων της. Η αλλαγή της υποκειμενικής αρχής καταμερισμού θα έρθει από την κυριάρχηση της μηχανής μετατρέποντας τη συνολική διαδικασία εδώ σε αντικειμενική.³⁶⁴ Η επέκταση και η συνεχής ποιοτική βελτίωση των μηχανημάτων αυτοτελούνται και χειραφετούνται σταδιακά από τους φραγμούς της ανθρώπινης δύναμης και ενέργειας.³⁶⁵ Δημιουργείται σταδιακά το μεγάλο αυτόματο, ένα σύστημα μηχανών όπου χρειάζεται «μόνο έκτακτη βοήθεια από τον άνθρωπο». «Στον τελειοποιημένο τόπο του εργοστασίου όπου η εξελιγμένη μηχανή παράγει ασταμάτητα μετατρέπει τον μέχρι πρότινος εξαρτημένο εργάτη από το μέσο παραγωγής του εξαρτημένο και τμήμα της μηχανής. Έτσι ολοκληρώνεται ταυτόχρονα και η απόλυτη εξάρτησή του από το σύνολο του εργοστασίου, δηλαδή από τον κεφαλαιοκράτη».³⁶⁶

Με τη μαζικοποίηση της μισθωτής εργασίας σε μία λογική ίσης πρόσβασης κοινωνικά στην εργασία,³⁶⁷ και με ανύπαρκτη την επιλογή για διαφορετική μορφή αυτοσυντήρησης, η εργασιακή

³⁶⁰ Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές...*, σ. 93.

³⁶¹ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος...*, ό.π., σ. 188-190.

³⁶² *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό...*, ό.π., σ. 274.

³⁶³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 343.

³⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 347.

³⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 346.

³⁶⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 387.

³⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 363.

δύναμη γίνεται περισσότερο πειθαρχημένη.³⁶⁸ Η πληθυσμιακή αύξηση της ανειδίκευτης εργασίας είναι ασφαλώς γεγονός-πυλώνας στη διαδικασία. «Με την επικρατούσα εισροή παιδιών και γυναικών στο συνδυασμένο εργατικό προσωπικό, τα μηχανήματα διαρρηγνύουν, τέλος, την αντίσταση που προέβαλλε ακόμη στη βιοτεχνία ο άντρας εργάτης ενάντια στη δεσποτεία του κεφαλαίου». Η μαζική προλεταριοποίηση του πληθυσμού θα δημιουργήσει και την κατηγορία του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Ένα πρόσωπο επιτελεί τώρα την εργασία που προηγουμένως ήταν κατανεμημένη σε δύο πρόσωπα³⁶⁹ και αποτελεί εν δυνάμει απειλή ή ευκαιρία για το πλαϊνό του εργαζόμενο πρόσωπο. Η αντικαταστασιμότητα των εργαζόμενων γεννά τόσο την πειθάρχηση όσο και τον ανταγωνισμό εσωτερικά της τάξης τους.

Ένα από τα «παραδοσιακότερα» στοιχεία της εργασίας, η αξία της ιδιαιτερότητάς της, απενεργοποιείται για το μεγαλύτερο κομμάτι του εργασιακού πληθυσμού, και αυτό είναι ένα σημαντικό σημείο στην ιστορία της εργασίας. Το ταλέντο και η τεχνική, η μαθητεία και η ανάγκη αυτής δεν είναι πλέον μέρος των χαρακτηριστικών της εργασιακής συνθήκης. Αυτό που απομένει είναι ένας τεχνικός καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα σε εργάτες που δουλεύουν σε μηχανές και σε απλούς βοηθούς εργάτες.³⁷⁰ Ο εργάτης δεν έχει κάποιον ιδιαίτερο τρόπο στο χειρισμό της μηχανής –υπάρχει ένας, ενιαίος, αδιαφοροποίητος και δεν συνυπολογίζεται ή πληρώνεται ως μοναδιαίος. Αντίθετα μοναδική και πολύτιμη είναι η μηχανή. Οι αλλαγές στη μετάβαση αυτή είναι πράγματι ριζικές. Τα μέσα παραγωγής και εργασίας αποκτάνε τέτοια ισχύ εντός της παραγωγικής διαδικασίας, τόσο σημαίνοντα λόγο που μοιάζουν σχεδόν αυτονομημένα να είναι εκείνα που υποτάσσουν τον μετατρέπονται σε μέσα κατεξουσιασμού και εκμετάλλευσης. Η επιστημονική γνώση που έφερε τη δημιουργία τους στέκει ξένη και διαχωρισμένη από τον εργάτη χειριστή τους παραμορφώνοντας περαιτέρω τη θέση και το έργο του. Η εργασία και η επόπτευση της τείνουν να μηχανοποιούνται σε μία τάση πλήρους αποπροσωποποίησης τους. Τα μέσα παραγωγής εντέλει στρέφονται ενάντια στον δημιουργό τους ενισχύοντας τις διαδικασίες αλλοτρίωσής του και υπαγωγής του στο κεφάλαιο.³⁷¹

Όπως και στην περίπτωση της συνεργασίας, έτσι και με την εκμηχάνιση, ένα αποτέλεσμα της ανάπτυξης του εργασιακού πράττειν με δυνατότητα χειραφετητική για τον άνθρωπο και πλουτισμό της κοινωνίας το.³⁷² μετατρέπεται σε μέσο ελέγχου, σε έναν αντίπαλο. Το πρίσμα αυτό μπορεί να εξηγήσει και την αρχική αντίδραση των εργαζομένων απέναντι στην έλευση των μηχανών (λουδίτες³⁷³): ήταν πια η μηχανή ικανή να του στερήσει εργασία υποκαθιστώντας τον και εκείνη

³⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 368, υποσημ. 142.

³⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 378.

³⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 385.

³⁷¹ Θ. Γκιούρας, «Εξουσία...», ό.π., σ. 194.

³⁷² Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 154.

³⁷³ Τα κινήματα ενάντια στη μηχανή, οι λουδιστές, οι χαρτιστές και ο Όουεν ουσιαστικά αρνούσαν τον διαχωρισμό της

επίσης που έδινε τον εντατικό ρυθμό για την διεξαγωγή της εργασίας. Ο άνθρωπος, παρότι έπρεπε να ενεργοποιεί και να κινεί τη μηχανή, έγινε δέσμιος των ρυθμών, αναγκών και κινήσεών της. Στα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας της μηχανής, οι αλλαγές μάς φαίνεται να υπήρξαν τόσο έντονες που εξουσία και μέσο παραγωγής για τους εργαζόμενους ταυτίστηκαν σε ρόλο ενός και μόνου υποκειμένου. Χρειάστηκε χρόνος έως ότου «μάθει ο εργάτης να διακρίνει τις μηχανές από την κεφαλαιοκρατική χρησιμοποίησή τους, και συνεπώς έως ότου στρέψει τις επιθέσεις του από τα υλικά μέσα παραγωγής στην κοινωνική μορφή εκμετάλλευσής τους».³⁷⁴

Εκεί που στη βιοτεχνία και τη χειροτεχνία ο εργάτης χειρίζεται το εργαλείο, στο εργοστάσιο υπηρετεί πια τη μηχανή.³⁷⁵ Η κίνηση ανεξαρτητοποίησης της μηχανής από τον εργάτη, από τις ικανότητες και τη δύναμή του είναι το επόμενο στάδιο που θα ολοκληρώσει την εκμηχάνιση.³⁷⁶ Το κεφάλαιο με τη μορφή του βιομηχανικού αυτόματου θα περάσει από το στάδιο της κίνησης στην αυτοκίνηση. Οι εικόνες που παραδίδονται είναι ενδεικτικές: Εικόνα εργατών συνεργαζόμενων που κινούν μηχανές: «συνδυασμένος συνολικός εργάτης ή το κοινωνικό εργασιακό σώμα εμφανίζεται ως το αυθυπερβαίνον υποκείμενο», εικόνα εργατών ως όργανα στην αυτοκινούμενη μηχανή: μηχανή ως υποκείμενο και εργάτες υπαγμένοι σε κίνησή της. Η δεύτερη εικόνα χαρακτηρίζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο χρήσης και ένταξης των μηχανών και «το σύγχρονο εργοστασιακό σύστημα».³⁷⁷

Αυτή η αλλαγή της σχέσης εργασιακού υποκειμένου και αντικειμένου αποτελεί και ουσιώδη διαφορά τόσο στο πέρασμα από την τυπική στην πλήρη υπαγωγή, όσο και στο βάθεμα της πλήρους υπαγωγής, στην εδραίωση και διεύρυνσή της.

3.1.4 Τα αντιφατικά αποτελέσματα της εκμηχάνισης: Η εκ νέου επιμήκυνση του εργασιακού χρόνου, υπαγωγή και νέες μορφές δουλειάς

Η έλευση της μηχανής με τις τόσες ριζικές αλλαγές που επέφερε δεν κατάφερε να εξυγιάνει τις συνθήκες εργασίας. Αντίθετα η έλευσή της εξουθένωσε το εργασιακό υποκείμενο καθόσον άλλαζε τη θέση και τον ρόλο του συνολικά στην παραγωγή. Με τη γενίκευση των μηχανών «η αξία του μηχανικά παραγόμενου εμπορεύματος γίνεται ρυθμιστική κοινωνική αξία όλων των εμπορευμάτων του ίδιου είδους, και είναι αυτή η αντίφαση η οποία ωθεί το κεφάλαιο, χωρίς αυτό να το συνειδητοποιεί, στην πιο βίαιη παράταση της εργάσιμης ημέρας, για να αντισταθμίσει τη μείωση

κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα. Στο ίδιο, σ. 166.

³⁷⁴ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, σ. 393.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 387.

³⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 350.

³⁷⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 378.

στον αντίστοιχο αριθμό των υπό εκμετάλλευση εργατών μέσω της αύξησης όχι μόνο της σχετικής αλλά και της απόλυτης υπερεργασίας». ³⁷⁸

Για την περίοδο 1799-1815 στην Αγγλία μας παραδίδεται πως «λόγω αυξημένης έντασης της εργασίας και της αναγκαστικής παράτασης του εργάσιμου χρόνου εκείνη την περίοδο, η υπεραξία είχε αυξηθεί και απόλυτα και σχετικά. Ήταν η περίοδος κατά την οποία πολιτογραφήθηκε η άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας, η περίοδος η οποία χαρακτηριζόταν ειδικά από την επιταχυνόμενη αύξηση του κεφαλαίου στη μία πλευρά και της ένδειας στην άλλη». ³⁷⁹ Η διευρυμένη χρήση των μηχανών, αντίθετα με το αναμενόμενο, έδωσε νέα κίνητρα στην παράταση της εργάσιμης ημέρας. Την ακούραστη και συνεχή κίνησή της τώρα όφειλαν να την ακολουθούν και οι εργασιακοί ρυθμοί του ανθρώπου. Αλλάζοντας δυσμενώς τον τρόπο εργασίας, η γενίκευση της χρήσης της μηχανής κατάφερε επιπροσθέτως να κάμψει και τις αντιστάσεις σε αυτήν την αλλαγή, διαφοροποιώντας τη θέση της εργατικής τάξης στην εργασιακή συνθήκη και κεφαλαιακή σχέση επηρεάζοντας έτσι και το ρεπερτόριο δράσης της σε μια κίνηση περιορισμού του.

Η αντίφαση που προκύπτει με την εισαγωγή μηχανημάτων είναι πως, ενώ αποτελούν το μέσο που δύναται να συντομεύσει τον αναγκαίο εργάσιμο χρόνο για την παραγωγή ενός εμπορεύματος, εντέλει γίνονται ένα νέο μέσο παράτασης της εργάσιμης ημέρας. Επαυξάνοντας αριθμητικά την εργατική τάξη, μέσω της αποειδίκευσης, και μετατρέποντας όλη την κοινωνία σε εν δυνάμει μισθωτό δυναμικό, και αφήνοντας αποδεσμευμένο ένα μέρος της μισθωτής εργασίας ως πλεονάζον εργατικό δυναμικό, αυτός ο συνεχής φόβος της ανεργίας οδήγησε ένα διογκούμενο μέρος της κοινωνίας να υπάγεται όλο και περισσότερο στις επιλογές του κεφαλαίου μέσω των κινήσεων και απαιτήσεων που διαμορφώθηκαν με την εδραίωση της εκμηχάνισης. Με την εκ νέου παράταση της εργάσιμης ημέρας «επεκτείνεται η κλίμακα της παραγωγής», ³⁸⁰ παράγοντας κέρδος για το κεφάλαιο και χειροτέρευση της θέσης και συνθηκών εργασίας για τους εργαζομένους.

Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε τόσο την αντίφαση που γεννά η εκμηχάνιση όσο και την διπλή της περιοδολόγηση: στη διαδικασία εξάπλωσής της ένα μεγάλο εργατικό δυναμικό είναι αναγκαίο να επιστρατεύεται ως είναι για να εργαστεί. Εν συνεχεία, η ομοιομόρφηση της αποειδίκευσης εσωτερικά της εργατικής τάξης, που καθιστά τους εργαζόμενους εναλλάξιμους και αναλώσιμους, θα συγκεραστεί με τη σταδιακή αυτονόμηση της μηχανής. Όσο λιγότερο ανάγκη θα έχει η μηχανή τον άνθρωπο τόσο ο **εφεδρικός στρατός/πλεονάζον εργατικός πληθυσμός** θα αυξάνεται όντας πάντα διαθέσιμος προς επιστράτευση, αλλά και όλο και πιο πειθήνιος. Η απόθεση και η έλξη των εργατών με την εκμηχανισμένη επιχείρηση αποτελεί μία ακόμα αντίφαση στις στιγμές εδραίωσης και

---

³⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 373.

³⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 485.

³⁸⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 371.

ανάπτυξης του βιομηχανικού κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ανάλογη με την αντίφαση της επιμήκυνσης της εργάσιμης ημέρας παρά τη συντόμευση του αναγκαίου χρόνου εργασίας που επέρχεται με την εκμηχάνιση της παραγωγής.

Η μηχανή, λοιπόν, δημιουργεί το παράδοξο να εκτοπίζει τον χειριστή που χρειάζεται, θέτοντάς τον εκτός εργασίας μέχρι την επόμενη φορά που θα τον χρειαστεί. Η μηχανή παράγει σχετική υπεραξία απαξιώνοντας την εργασιακή δύναμη εφόσον έχει φθηνώνει «τα εμπορεύματα που εισέρχονται στην αναπαραγωγή της».³⁸¹ Υποτιμάει έτσι την εργασιακή δύναμη, καθιστώντας την αναλώσιμη και κακοπληρωμένη.³⁸² Η υπεραξία όμως αντλείται μόνο από τις εργασιακές δυνάμεις που το κεφάλαιο απασχολεί με τη μηχανή (μόνο από το μεταβλητό τμήμα του κεφαλαίου δηλαδή). Η εκμετάλλευση εδώ του εργασιακού υποκειμένου είναι πλήρης: το κεφάλαιο συνεχίζει να το έχει ανάγκη ασφαλώς, έχει όμως τα περιθώρια να τον χρησιμοποιεί υπό όποιους όρους θέλει. Με την παραγωγή υπαγμένη στη μηχανή και την εργασία στο βιομηχανικό κεφάλαιο μοιραία αναπαράγεται και γενικεύεται η ίδια εικόνα: «εκεί όπου η μηχανή καταλαμβάνει σταδιακά ένα πεδίο παραγωγής, παράγει διαρκή αθλιότητα στα εργατικά στρώματα που ανταγωνίζονται μαζί της».³⁸³ Η εξευτελιστική φτώχεια και ο εκπατρισμός εμφανίζονται ως αποτελέσματα της εκμηχάνισης, μετατρέποντας τον εργαζόμενο για μία ακόμα φορά ιστορικά σε «δουλοπρεπή άθλιο που ζει από το εξευτελιστικό ψωμί της ελεημοσύνης»³⁸⁴. Εν τούτοις, όμως, όπως και με τη συνεργασία, έτσι και στην εκμηχάνιση, η αλλοτρίωση και η άρση αυτής βρίσκονται στο ίδιο σημείο.

Για δεύτερη φορά στην παρούσα εργασία, παρακολουθούμε τα βήματα της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης να ανοίγουν με σταθερότητα τον δρόμο της εξαθλίωσης για ένα κομμάτι της κοινωνίας σε ένα σχήμα αναγκαιότητας και όχι προαιρετικότητας ή τύχης. Το δίλημμα «μισθωτή εργασία ή πείνα» είναι αυτό που επιστρέφει εκ νέου εδώ, μόνο που οι όροι ανάπτυξης της οικονομίας, των θεσμών και των κεφαλαιακών μερών είναι πολύ πιο ανεπτυγμένοι. «Τα μηχανήματα μετά τον τρόπο κατά την περίοδο εισαγωγής και ανάπτυξής τους, πολλαπλασιάζουν εντέλει, αντί να μειώνουν, τους εργασιακούς δούλους».³⁸⁵ Ό,τι έμοιαζε στο κεφάλαιο, κατά τη συγκρότησή του, να συμβαίνει αυθόρμητα, τυχαία, αστάθμητα και με μία άμεση, φυσική βία και ανταγωνισμό, εδώ φαίνεται να επαναλαμβάνεται σε ένα νέο πλαίσιο. Με τα μέσα παραγωγής ανεπτυγμένα, τις κοινωνικές τάξεις και τους θεσμούς περισσότερο συγκροτημένους και τα κίνητρα και τους σκοπούς της παραγωγής διαυγή. Η βία εδώ τιθέμενη με διλημματικό τρόπο ενέχει ξανά τη βία της πείνας και της κοινωνικής περιθωριοποίησης, όμως ο ταξικός ανταγωνισμός συντελείται σε πιο οργανωμένους χώρους

---

³⁸¹ Στο ίδιο, σ. 372.

³⁸² Στο ίδιο, σ. 397.

³⁸³ Στο ίδιο, σ. 395.

³⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 198

³⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 410.

κοινωνικά και σε χώρους εργασίας. Υπάρχουν πλέον νέα *εργαλεία* για την παραγωγή, *νόμοι* για την εργασία και *τόποι* αυτής για να δοκιμαστούν. Οι τροπικότητες, υπό τις οποίες διενεργείται η ενσωμάτωση της σχέσης εξουσίας, εδράζονται σε κάθε περίπτωση στην εκδίπλωση της εργασιακής διαδικασίας,³⁸⁶ και γι' αυτό έχει νόημα τόσο η ενδεδειγμένη εξέταση των διαδικασιών και στοιχείων που την απαρτίζουν όσο και η ιστορική τους συγκρότηση. Τα διακυβεύματα της εξουσίας και των πολυτροπικών «εκλεπτυσμένων τεχνικών καθυπόταξης»³⁸⁷ ορίζονται στο πεδίο της οικονομίας.³⁸⁸

3.1.5 Η εργοστασιακή νομοθεσία: Απόπειρες και παλινδρομήσεις

Απέναντι σε αυτές οι αλλαγές η κοινωνία ανέπτυξε μέτρα και προστασία, όρους και κώδικες για τη λειτουργία της εργασίας, για το πράττειν εντός αυτής όλων των συμβαλλόμενων μερών. Η εργοστασιακή νομοθεσία ήρθε να προστατέψει την εργασία από την αυθαιρεσία διασφαλίζοντας την αναπαραγωγή της και να ορίσει το πλαίσιο και όριο άσκησης υποχρεώσεων και δικαιωμάτων εντός του εργασιακού πλαισίου. Ο νόμος γράφτηκε και τηρήθηκε, κατά περίπτωση, με πολλά πίσω μπρος. Ο κανόνας επιβλήθηκε, διαδόθηκε και εμπεδώθηκε (αγωγή και παράδοση).

Απέναντι στις μεμονωμένες αυθαιρεσίες και χειρισμούς στους διασκορπισμένους εργασιακούς χώρους που όλο πλήθαιναν η ανάγκη για μια κοινή νομοθεσία κρίθηκε απαραίτητη. Με την εδραίωση της μισθωτής εργασίας αναδύθηκε και η αναγκαιότητα να οριστούν τα όρια, οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματά της. Σε σχέση με την παιδική και γυναικεία εργασία, όπως και με την άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας που ήταν όσα παρέλαβε ως κατάσταση το κεφάλαιο από την περίοδο της τυπικής υπαγωγής, οι νόμοι λειτούργησαν προστατευτικά για τους εργαζόμενους στο βασικό έστω επίπεδο αναπαραγωγής. Άλλωστε οι νόμοι είναι γενικοί και η εφαρμογή τους ειδική.³⁸⁹ Σε πολλά εργοστάσια οι παραβάσεις γύρω από το ηλικιακό όριο, επί παραδείγματι, για την παιδική εργασία δεν τιμωρήθηκαν ποτέ, αποδυναμώνοντας εκ των έσω τη δύναμη του νόμου ως προστατευτικού μέσου και εργαλείου στα χέρια των εργαζόμενων. Σε κάθε περίπτωση όμως εξέφρασε και εντάχθηκε ανεπτυγμένο αστικό πλαίσιο, στο οποίο προσημειώνονται δομές κοινωνικού κράτους, με αναφορά στην πολιτική δημοσιότητα και εκπροσώπηση, το οποίο δρα προστατευτικά για την αναπαραγωγή της συνολικής κοινωνίας.³⁹⁰

Ακόμα όμως και η τυπική θέσπισή του παραμένει ουσιώδης, καθότι αποτελεί το όριο και το πλαίσιο αναφοράς και αναγωγής προς κρίση κάθε πράξης ή παραβίασης. Υπάρχει για να μπορούν να

³⁸⁶ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 67.

³⁸⁷ M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία...*, ό.π., σ. 289-290.

³⁸⁸ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ...*, ό.π., σ. 72.

³⁸⁹ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 451.

³⁹⁰ A. Πανταζής, *Καρλ Μαρξ...*, ό.π., σ. 32.

απευθυνθούν οι εργαζόμενοι ακόμα και αν στη σύσταση των δικαστηρίων μπορεί να έρθουν αντιμέτωποι με τον ιδιοκτήτη του εργοστασίου που αντιμάχονται. Τα παρατιθέμενα στοιχεία παραδίδουν μια συχνά άνιση διεκδίκηση της εφαρμογής του νόμου. «Οι δικηγόροι εδώ είναι τα ίδια τα μέλη των κοινοβουλευτικών εξεταστικών επιτροπών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και ιδιοκτήτες και εκμεταλλευτές ορυχείων».³⁹¹ Σε κάθε περίπτωση όμως, και σε διαφορά με τις κοινωνίες του άγραφου δικαίου, η εκάστοτε διαμάχη έχει ορισμένο πλαίσιο αναφοράς, και αυτό είναι ο γραπτός νόμος. «Η εργοστασιακή νομοθεσία, αυτή η πρώτη συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας στην αυτοφυή μορφή της παραγωγικής διαδικασίας της, είναι όπως είδαμε ένα αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας».³⁹²

«Να υπενθυμίσουμε ότι από την πλευρά των Άγγλων εργαζόμενων για μια νομοθετική παρέμβαση αναφορικά με τη διάρκεια της εργοστασιακής εργασίας, έως ότου το 1847 ψηφίστηκε ο περιβόητος Νόμος για το Δεκάωρο του John Fielden». Η νίκη αυτή ήταν προσωρινή. Για να επιστρέψει στην πρώτη μορφή ο νόμος, υπήρξε και πάλι διεκδίκηση και υπήρξε και η προϋπόθεση για να καταστεί ρεαλιστικός στην εφαρμογή του «να περιοριστεί ο χρόνος λειτουργίας των μηχανών».³⁹³ Ο Μαρξ εδώ αποκαλύπτει τα παρασκήνια της ιστορίας αυτής όπου η γαιοκτητική αριστοκρατία συμπάχησε με εργαζόμενους σε αυτήν τη διεκδίκηση εκδικούμενη για τα δεινά που είχε επωμιστεί έπειτα της κατάργησης του Νόμου για τα Σιτηρά το 1846. Και παρότι η ταξική αυτή συμμαχία πέρασε κοινοβουλευτικά τον νόμο, η πραγματική ισχύς αποδείχτηκε οικονομικά και κοινωνικά. «Η βιομηχανική τάξη επανείσπραξε διά της **δικαστικής εξουσίας** αυτό που είχε χάσει διά της κοινοβουλευτικής νομοθεσίας».³⁹⁴

Στην εφαρμογή και στις παραμέτρους του νόμου εντοπίζεται ενίοτε μονομέρεια, επιφανειακότητα και η μη γενικότητά του.³⁹⁵ Φανερώνεται η ταξική χροιά του τελικά καθώς προστατεύει μεν την άμεση βιωσιμότητα εργατών, προστατεύοντας την ικανότητα προς χρήση του εμπορεύματος εργασιακή ικανότητα, μη μεριμνώντας όμως για την ποιότητα διαβίωσης του εργασιακού υποκειμένου. Αρχικά, λοιπόν, το κεφάλαιο δεν ρωτά για την αναπλήρωση δυνάμεων και το όριο ζωής εργατικής δύναμης παρά νοιάζεται μόνο για το πόσο από αυτήν μπορεί να

---

³⁹¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 454-5.

³⁹² Στο ίδιο, σ. 442.

³⁹³ Κ. Μαρξ, *Κείμενα του 1850...*, ό.π., σ. 535.

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 536.

³⁹⁵ Οι εργάτες που, ως τότε «είχαν ασκήσει παθητική, αν και αλύγιστη και καθημερινά ανανεούμενη αντίσταση», τώρα αντιδρούσαν πιο άγρια, γιατί ο νόμος με τη μη εφαρμογή του έφερνε ανισομέρεια ανάμεσα στις περιοχές και αυτό ακόμα και για το ίδιο το κεφάλαιο είναι κόντρα στη φύση του: «Η ίση εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης είναι το πρώτο ανθρώπινο δικαίωμα του κεφαλαίου». Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 262.

ρευστοποιηθεί εντός μίας εργάσιμης μέρας.³⁹⁶ Η έλλειψη φροντίδας για τις υγειονομικές διατάξεις³⁹⁷ αποτελεί ένα επίσης παράδειγμα. Η μέριμνα για ποιοτικές εργασιακές συνθήκες που δεν επιβαρύνουν μακροπρόθεσμα τον άνθρωπο δεν εμπίπτει των προβλέψεων της νομοθεσίας. «Αυτό θα κατέστρεφε μικρούς κεφαλαιοκράτες και θα έπληττε τη ρίζα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου».³⁹⁸

Με ανάλογο τρόπο όπως είδαμε αντιμετωπίστηκε και η ανάπτυξη σε επίπεδο καλλιέργειας και δεξιοτήτων των εργαζόμενων με την εξάπλωση της βιομηχανικής παραγωγής. Η παραγόμενη τεχνητά διανοητική ερήμωση των ανθρώπων καθώς «μετατρέπονται απλώς σε μηχανές για παραγωγή υπεραξίας» κινείται στα όρια του νόμου και μένει εντέλει εκτός αυτού. Η αυτοφυής άγνοια που αναδύεται με την εκμηχανισμένη παραγωγή αφήνει εκτός της την ικανότητα καλλιέργειας του εργαζόμενου όπως αποδεικνύει η μη εφαρμογή του νόμου για την εκπαίδευση.³⁹⁹ «Αν πρόκειται ένας λαός ν' αυξήσει την πνευματική του ελευθερία, δεν μπορεί να παραμένει δούλος στις σωματικές του ανάγκες, δεν μπορεί να παραμένει υπηρέτης της σάρκας. Πάνω απ' όλα χρειάζεται χρόνο για πνευματική άσκηση και αναψυχή. Ο χρόνος αυτός κερδίζεται μέσα από νέες βελτιώσεις στην οργάνωση της εργασίας [...] παρόλο τον χρόνο που εξοικονομήθηκε με τις τελειοποιήσεις στις μηχανές, ο χρόνος που ξοδεύεται σε καταναγκαστική εργασία στα εργοστάσια έχει αυξηθεί για πολλούς ανθρώπους».⁴⁰⁰

Η παρέμβαση του νόμου κατέστη ανάγκη και πραγματικότητα κυρίως από αυτά που έπλητταν τη βραχυπρόθεσμη αναπαραγωγή του εμπορεύματος της εργασίας. «Το κεφάλαιο είναι εντελώς αδίστακτο όσον αφορά την υγεία και τη διάρκεια ζωής του εργάτη εκεί όπου δεν αναγκάζεται για μία τέτοια μέριμνα από την κοινωνία».⁴⁰¹ Η αναγκαιότητα των εργοστασιακών νόμων προήλθε και απάντησε κυρίως στην αύξηση των ατυχημάτων με τη χρήση της μηχανής και στη χειροτέρευση της εργασιακής συνθήκης όπως κυρίως προέκυψε από την ταχύτητα της μηχανής και την αδυναμία του ανθρώπινου σώματος να την προλάβει. Ο ζήλος του υπαγμένου υποκειμένου να ανταποκριθεί στην εργασία του, σε συνδυασμό με την εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας από τους επιστάτες της διαδικασίας, οδήγησαν σε πολλαπλά ατυχήματα που ο νόμος ήρθε να αποτρέψει.⁴⁰²

Παρά τη μερικότητα του, η ύπαρξη του νόμου αποτελεί αναμφίβολα κομμάτι της προστασίας (και αποτέλεσμα της διεκδίκησής της) της εργατικής τάξης, και μάλιστα νεωτερικής υφής. Οι νέες

---

³⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 236.

³⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 442.

³⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 443.

³⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 366.

⁴⁰⁰ Κ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές...*, τ. Ι, ό.π., σ. 55

⁴⁰¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 240.

⁴⁰² Στο ίδιο, σ. 390 και 442.

συνθήκες αιτούν νέα εργαλεία οργάνωσης, διοίκησης και διαχείρισης. Η χωρική συγκέντρωση των εργαζόμενων, η συγκέντρωση λοιπόν του κεφαλαίου και η κυριαρχία του εργοστασιακού μοντέλου «καταστρέφει όλες τις αρχαϊκές και μεταβατικές μορφές στις οποίες κρύβεται ακόμη εν μέρει η κυριαρχία του κεφαλαίου και τις αντικαθιστά με την άμεση, απροκάλυπτη κυριαρχία του».⁴⁰³ Αλλάζει έτσι τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η κυριαρχία και αναδεικνύει τις νεωτερικές διαμεσολαβημένες μορφές άσκησης της με φορέα ή ενδιάμεσο το κράτος και τον νόμο. Ο νόμος έρχεται να μεσολαβήσει την κεφαλαιακή σχέση. Υπάρχει σαν ένας ουδέτερος τρίτος που έχει στόχο να προστατέψει αυτήν τη σχέση και συνθήκη στο όνομα της αναπαραγωγής της. Έτσι ο νόμος εμφανίζεται, αρχικά τουλάχιστον, σαν ανάμειξη στα δικαιώματα του κεφαλαίου επί της εργασίας.⁴⁰⁴ Με τον τρόπο αυτό, όμως, δεν γενικεύει μόνο τους όρους αυτής της σχέσης αλλά και τον άμεσο αγώνα ενάντια στην κεφαλαιακή κυριαρχία.⁴⁰⁵

Ο εργοστασιακός νόμος, λοιπόν, αν δεχτούμε πως στη διαδικασία διάχυσής του λειτουργεί ως παράδειγμα της εργασίας και πως δύναται να ορίσει την ιστορική περίοδο που αναπτύσσεται, χρήζει, εξαιτίας αυτού, ανάλυσης. Ωριμάζει αναγκαζόμενος να εκφράζει και να εμπερικλείει τυπικά τουλάχιστον όλα τα κοινωνικά συμφέροντα, έναν μέσο όρο. Αρχίζει έτσι να έχει ολοένα κεντρικότερο ρόλο στην κοινωνική εξέλιξη και διαδικασία, απομονώνοντας την ισχύ των μεμονωμένων ιδιωτικών πρωτοβουλιών ή συγκρούσεων (ατόμων, επιχειρήσεων κτλ.) και θέτοντας ένα πλαίσιο οργανωμένης επιβολής με διευρυμένη κοινωνική ισχύ στον χώρο της παραγωγής. Αποτελεί *τμήμα* αυτού που αποκαλείται μονοπόλιο της βίας, σε ένα πέρασμα από τον κόσμο των ιδιωτών στο κράτος, ως ο φορέας έκφρασης και ρύθμισης της κοινωνικής ωφέλειας και ευρυθμίας.

3.1.6 Εργοστάσιο: Ο τόπος και το πρότυπο

Από την άλλη, το εργοστάσιο σαν *τόπος* έρχεται να μετουσιώσει τα ιδεώδη του κεφαλαίου για τον σκοπό και τον τρόπο λειτουργίας της εργασίας αποτυπώνοντας και ορίζοντάς τα χωρικά²². Αυτό αφορά την εσωτερική χωροθέτηση των εργαζόμενων και τον καταμερισμό τους εντός του εργασιακού χώρου. Αφορά όμως και την ίδια την αρχιτεκτονική του διάρθρωση. Επιπροσθέτως, το εργοστάσιο έρχεται να βάλει τέρμα στην περιπλανώμενη εργασιακή δύναμη,⁴⁰⁶ στο τυχαίο ξόδεμά

---

⁴⁰³ Στο ίδιο, σ. 461.

⁴⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 449.

⁴⁰⁵ Για τη συσχέτιση με την ταξική συγκρότηση και την προσπάθεια εφαρμογής. Από τη στιγμή που η εργατική τάξη, η οποία είχε εξαπατηθεί από τον ορυμαγδό της παραγωγής, ήρθε κάπως στα συγκαλά της, άρχισε να αντιστέκεται, αρχικά στη γενέτειρα της μεγάλης βιομηχανίας, την Αγγλία. Ωστόσο επί τρεις δεκαετίες οι παραχωρήσεις για τις οποίες αγωνίστηκε παρέμειναν καθαρά ονομαστικές. Στο ίδιο, σ. 248.

⁴⁰⁶ Το βέβαιο είναι ότι ως το 1830 η Βρετανία είχε αποκτήσει, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ένα σώμα από μισθωτούς

της και στην περιστασιακή και αυτόνομη διαχείρισή της. Αυτή η μορφή παραγωγικής δραστηριότητας, αυξάνοντας την κοινωνική παραγωγικότητα («πετυχαίνοντας» θα λέγαμε), υποτάσσει σταδιακά και τους υπόλοιπους τομείς της παραγωγής αλλά και χωρικά περιοχές πλησίον του άστεως ή και την ύπαιθρο. Μετά την καθιέρωση και γενίκευση της μηχανής και του εργοστασιακού νόμου οι επιπτώσεις στη μεγάλη βιομηχανία και την αγροκαλλιέργεια εδραιώνονται και γενικεύονται. «Η διασπορά των αγροεργατών σε μεγάλες εκτάσεις σπάει ταυτόχρονα τη δύναμή τους για αντίσταση, ενώ η συγκέντρωση αυξάνει εκείνη των αστεακών εργατών».⁴⁰⁷ Οι αλλαγές, λοιπόν, μεταβάλλουν παράλληλα και τη δύναμη της πλευράς του κεφαλαίου και του εργασιακού υποκειμένου.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται και προκύπτει μία ακόμα εσωτερική διάκριση. Η εισαγωγή της μηχανής χωρίζεται επίσης σε δύο περιόδους (και χωρίζει την ιστορική περίοδο επίσης σε δύο φάσεις): στην αρχή, μην έχοντας κυριεύσει τη σύνολη παραγωγή και όλους τους κλάδους, πράγματι μπορούμε να της αναγνωρίσουμε αυτήν την πρώτη και σταθερή ιδιότητά της να συσσωρεύει χωρικά πληθυσμούς. Στην εδραίωσή της, όμως, περνώντας στη διεύρυνση της εκμηχάνισης και της σταδιακής υπαγωγής της παραγωγής στο εργοστασιακό μοντέλο, αναδύονται νέα χαρακτηριστικά διαφορετικά αυτών του διασκορπισμού: το εργοστασιακό μοντέλο γενικεύεται χωρικά και εκτός πόλεων. Η οικοτεχνία, π.χ., όπου ακόμα υφίσταται, λειτουργεί όλο και περισσότερο ως εξωτερικό τμήμα του εργοστασίου σε μια διαδικασία υπαγωγής της στη μεγάλη βιομηχανία. Οι εργαζόμενοι σαν μια «στρατιά οικοτεχνών σε πόλεις και ύπαιθρο» οργανώνονται υπό τις διαταγές του κεφαλαίου. Η βιομηχανική παραγωγή σταδιακά επεκτείνεται οικονομικά όσο και χωρικά.²³

Παραπέρα η αποειδίκευση του εργάτη μέσω της αναλωσιμότητας και εναλλαξιμότητάς του, που δημιουργεί το εργατικό εφεδρικό/πλεονάζον δυναμικό,⁴⁰⁸ θα επιφέρει και φυσικές μετατοπίσεις αυτού με τη χροιά της μετανάστευσης. «Η διαρκής “μετατροπή των εργατών σε υπεράριθμους” στις χώρες της μεγάλης βιομηχανίας προωθεί σαν σε θερμοκήπιο τη μετανάστευση και τον αποικισμό ξένων χωρών, που μετατρέπονται σε τόπους παραγωγής της πρώτης ύλης για τη μητρόπολη»²⁴ Το γεγονός αυτό που σε μικροκλίμακα μπορεί να αλλάξει τη ζωή μιας οικογένειας ή περιοχής, με τη διεθνοποίηση της οικονομίας και της εκμηχάνισης, καταλήγει να σημάνει αλλαγές στον διεθνή χάρτη

εργάτες, εγκλιματισμένους στις εργοστασιακές συνθήκες και δυνάμενους να μετακινούνται από τόπο σε τόπο και από απασχόληση σε απασχόληση όταν η κατάσταση το απαιτούσε. T. S. Ashton, *Η Βιομηχανική Επανάσταση*, Τόπος, Αθήνα, 2007, σ. 143.

⁴⁰⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 463

⁴⁰⁸ «Μόνο όταν η Βιομηχανική Επανάσταση προχώρησε για τα καλά, προέκυψε ένα σώμα ανδρών που ήταν ικανοί να εκτελούν ορισμένα τουλάχιστον από τα καθήκοντα ενός σημερινού διευθυντή εργατικού δυναμικού». T. S. Ashton, *Η Βιομηχανική...*, ό.π., σ. 131.

του καταμερισμού εργασίας. Οι αλλαγές στην παραγωγή που σημαίνουν μετακινήσεις εργασίας, άρα κεφαλαίου, αλλάζουν (μέσα στα πολλά) και την ανθρωπογεωγραφία των περιοχών, τόσο με την αστεοποίηση της υπαίθρου όσο και με τη γενικευμένη προλεταριοποίηση των πληθυσμών. Και καθίσταται εμφανές πως σε κάθε νέα περιοχή που κατακτά το κεφάλαιο (είτε εννοώντας έναν κλάδο παραγωγής ή κάποια αποικία) ξεκινάει εκ νέου ένας κύκλος συσσώρευσης και εκτοπισμού που κάνει χρήση συνυπαρκτική και ταυτόχρονη μορφών υπαγωγής και άντλησης υπερεργασίας. Εδώ οδηγούμαστε σε ένα συμπέρασμα που ξαναβρήκαμε στην ανάλυση του κεφαλαίου της «Πρωταρχικής συσσώρευσης», αυτό της επανάληψης των κύκλων των διαδικασιών συσσώρευσης και υπαγωγής σε κάθε νέα προσπάθεια επέκτασης και κατάκτησης του κεφαλαίου.

3.1.7 Από την εξωτερικότητα του νόμου στην εσωτερικότητα της εμπέδωσης

Ορίζοντάς το ως τον *νεωτερικό οίκο εργασίας*, που θα αφορά το μεγαλύτερο κομμάτι της εργαζόμενης μάζας, το εργοστάσιο θα αποτελέσει και πρότυπο οργάνωσης της εργασίας. Η δημιουργία του εργοστασίου και ο νόμος που θα ορίσει τη λειτουργία του, ως στιγμή και ως τόπος συγκέντρωσης και συμπύκνωσης νέας εργασιακής δύναμης, είναι μια στιγμή ωρίμανσης τόσο των δύο μερών της κεφαλαιακής σχέσης, της αρμονικότερης συνύπαρξης των δύο μορφών απόσπασης υπεραξίας με την κυριάρχηση σταδιακά της σχετικής υπεραξίας, αλλά και μια στιγμή ωρίμανσης κατά τη συγκρότηση της νεωτερικής αστικής κοινωνίας οργανώνοντας τους δύο πυλώνες του: το κράτος και την οικονομία/εργασία. Από τη σκοπιά της εργασίας το προλεταριάτο συγκροτείται τότε ως τέτοιο και όχι απλώς ως μια εργατική μάζα εν κινήσει, τόσο επειδή τοποθετείται χωρικά κάπου συγκεκριμένα (χωρική υπόδειξη του τόπου εργασίας), αλλά και επειδή ποιοτικά αναδύεται η έννοια του εργοστασιακού εργάτη ως η βασική μορφή εργάτη. Επίσης δημιουργείται και η νομοθεσία που να το αφορά ως τάξη καθαυτό. «Οι ίδιοι οι εργοστασιάρχες, από τους οποίους στη διάρκεια του πεντηκονταετούς εμφυλίου πολέμου αποσπάστηκε βήμα προς βήμα το νόμιμο όριο και η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας [...] καταλαβαίνει κανείς εύκολα ότι, από τη στιγμή που οι μεγαλοεργοστασιάρχες υποτάχθηκαν στο αναπόφευκτο και συμφιλιώθηκαν μαζί του, η δύναμη αντίστασης του κεφαλαίου σταδιακά αποδυναμώθηκε, ενώ ταυτόχρονα η δύναμη επίθεσης της εργατικής τάξης αυξήθηκε μαζί με τον αριθμό των συμμάχων της στα κοινωνικά στρώματα που δεν είχαν άμεσο συμφέρον. Έτσι εξηγείται η γοργή πρόοδος από το 1860 και μετά».⁴⁰⁹

Εμπερικλείεται, λοιπόν, εδώ η ύπαρξη τριών παράλληλων χαρακτηριστικών της νεωτερικής κοινωνίας: των μερών της κεφαλαιακής σχέσης, του νόμου ως φορέα διαχείρισης και κοινωνικής διαμεσολάβησης και των μορφών πειθάρχησης της εργασίας στην κεφαλαιακή αξιοποίηση. Οι

---

⁴⁰⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 265-266.

εκφάνσεις αυτών των αλλαγών φανερώνονται, λοιπόν, και στα τρία αυτά επίπεδα. Φανερώνονται, ακόμα, τόσο σε επίπεδο γενικότητας και εξωτερικότητας με τη μορφή της κρατικής διαιτησίας και της θέσπισης εργασιακής νομοθεσίας, αλλά και σε επίπεδο εσωτερικότητας εντός της εργασιακής διαδικασίας και της κεφαλαιακής κοινωνικής σχέσης.

«Αυτές οι λεπτομερείς διατάξεις, που ρυθμίζουν τη διάρκεια, τα όρια, τις παύσεις της εργασίας με τόσο στρατιωτικά ομοιόμορφο τρόπο σύμφωνα με το χτύπημα του ρολογιού, δεν ήταν διόλου προϊόντα κοινοβουλευτικής φαντασιοκοπίας. Αναπτύχθηκαν σταδιακά μέσα από τις [υφιστάμενες] σχέσεις, ως φυσικοί νόμοι του σύγχρονου τρόπου παραγωγής. Η διατύπωση, η επίσημη αναγνώριση και η διακήρυξή τους από το κράτος ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων ταξικών αγώνων».⁴¹⁰

4. Χρόνος και εργασιακή πειθάρχηση

«Ο βιομηχανικός πόλεμος, αν θέλει να σημειώσει οποιαδήποτε επιτυχία, χρειάζεται μεγάλες στρατιές που να μπορεί να τις συγκεντρώνει σ' ένα σημείο και να τις αποδεκατίζει κατά βούληση. Δεν είναι ούτε το καθήκον ούτε η αφοσίωση, που παρακινεί τους στρατιώτες αυτού του στρατού να βαστάξουν το βάρος που τους φόρτωσαν, εκείνο που τους παρακινεί είναι η ανάγκη να δραπετεύσουν από την τυραννία της πείνας».⁴¹¹ Με όλα αυτά τα μέσα –με τον καταμερισμό της εργασίας, την επίβλεψη, τα πρόστιμα, τα κουνούνισματα και τα ρολόγια, τα υλικά κίνητρα, τον άμβωνα και το σχολείο, την κατάργηση των παζαριών και των παιχνιδιών– διαμόρφωσαν τις καινούριες συνθήκες της εργασίας και επέβαλαν μια καινούρια πειθαρχία του χρόνου.⁴¹²

Η αποτύπωση αυτή γίνεται εντονότερη στην εντατικοποίηση της εργασίας μέσω της μηχανής, αποτελώντας στιγμή πειθάρχησης της εργασίας και διαδικασία εσωτερίκευσης των νόμων παραγωγής από το εργασιακό υποκείμενο. Η εξωοικονομική βία της πρωταρχικής συσσώρευσης περνάει στην έμμεση βία της νομοθεσίας και της εγκόλπωσης των φυσικών νόμων της παραγωγής από τα υποκείμενα. Η διεύθυνση και η πειθάρχηση στη σφαίρα παραγωγής κανονικοποιεί τους όρους εργασίας και έτσι κανονικοποιείται ως μέσο και συνθήκη. Αυτό το πέρασμα από την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο στην πραγματική καταλήγει στην εδραίωση και στο βάθεμα της πραγματικής υπαγωγής με τη μετάβαση από τη φυσική βία στην έμμεση, από τη φυσική βία ως εξουσία στη δικαιοσύνη και την πειθάρχηση ως εξουσία. Δεν αλλάζουν πια μόνο οι εργασιακές συνθήκες και η σχέση κεφαλαίου εργασίας αλλά και τα ίδια τα κυριαρχικά χαρακτηριστικά της.⁴¹³

⁴¹⁰ Στο ίδιο, σ. 253.

⁴¹¹ Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και...*, σ. 53.

⁴¹² Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Νησίδες, 1994, σ. 56.

⁴¹³ Θ. Γκιούρας, «Εξουσία...», *ό.π.*, σ. 188.

Η αλλαγή στο εργασιακό υποκείμενο και στις συνθήκες παραγωγής θα είναι πλήρης και πολύτροπη καθώς η εδραίωση της μηχανής δρα βαθιά μετασχηματιστικά υπάγοντας κάθε υπολειμματικό στοιχείο στη φύση της οργάνωσης που αιτεί η καθιέρωσή της. Αυτή ακριβώς η αλλαγή, από την υπαγωγή της εργασίας ως έχει (τυπική υπαγωγή) στην υπαγωγή της μέσω του μετασχηματισμού των στοιχείων και των χαρακτηριστικών της, είναι που χαρακτηρίζει ουσιαστικά και στον πυρήνα την κατηγορία της υπαγωγής στο *Κεφάλαιο*.

Αυτό επηρεάζει και αλλάζει εξίσου τον τρόπο υπαγωγής και πειθάρχησης του εργάτη στο κεφάλαιο και στην εργασιακή διαδικασία που πλέον ελέγχεται από αυτόν. Η εξέλιξη των δυνατοτήτων των μηχανών υποβιβάζει τους εργαζόμενους σε εξαρτήματά τους, αλλοιώνοντας τον πρωτεύοντα ρόλο τους στην εργασιακή διαδικασία. Αυτό δεν συνεπάγεται μόνο αλλαγές στο πώς νοείται και δρα το παραγωγικό υποκείμενο αλλά και στο πώς ελέγχεται και καθοδηγείται εσωτερικά της εργασιακής διαδικασίας.

Ο χειρισμός και η υπόταξη του παραγωγικού υποκειμένου εδώ αναδύονται αυτοτελώς ως αναγκαιότητες, δημιουργώντας έτσι μία νέα υποκειμενικότητα που πρέπει να υπαχθεί στους (νέους) ρυθμούς της μηχανής, προκειμένου να λειτουργήσει η παραγωγή χάριν της ανταλλαγής. Μπορεί η συντήρηση των μηχανών να είναι όντως τεχνικό ζήτημα διορθωτικού, χειριστικού χαρακτήρα, αλλά η βέλτιστη λειτουργία και η συντήρηση των μέσων παραγωγής/του σταθερού κεφαλαίου είναι κεντρικό ζήτημα οικονομίας (μη απώλεια κέρδους), και άρα ανάλογης οργάνωσης της εργασίας. Επιπρόσθετα, η ένταξη του εργάτη στην παραγωγική διαδικασία κατά την εκμηχανισμένη περίοδο σημαίνει υπαγωγή του στους ρυθμούς της μηχανής, στο χρονόμετρο, στον επιστάτη και στους επόπτες.⁴¹⁴

Ο στόχος εντός της παραγωγικής διαδικασίας είναι ένας: η συνέχεια⁴¹⁵ και η εξαντλητική αυτή χρήση και αξιοποίηση του χρόνου⁴¹⁶ που όπως είδαμε σημαίνει κέρδος για το κεφάλαιο και φθορά για τον εργαζόμενο. Εντός του εκμηχανισμένου εργοστασίου δημιουργείται μια κωδικοποίηση που επιτυγχάνει να αστυνομεύει το χρόνο, τον χώρο, τις κινήσεις επιστρατεύοντας μεθόδους για τον σχολαστικό έλεγχο των δραστηριοτήτων του σώματος, ώστε να «εξασφαλίζουν τη σταθερή καθυπόταξη των δυνάμεων και επιβάλλουν σε αυτές μια σχέση υπακοής χρησιμότητας».⁴¹⁷

«Ο εργοστασιακός κώδικας, στον οποίο το κεφάλαιο διατυπώνει εν είδει ιδιωτικού δικαίου και ιδία εξουσία την αυταρχία του επί των εργατών του [...] είναι μόνο η καρικατούρα της κοινωνικής

---

⁴¹⁴ Για περισσότερα στοιχεία από εκθέσεις στο πώς η μηχανή οδήγησε σε πειθάρχηση του χρόνου: Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή...*, ό.π., σ. 75.

⁴¹⁵ M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία...*, ό.π., σ. 190.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, σ. 203.

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σ. 183 εδώ ο Φουκώ γενεαλογεί την ιδέα σε όλα τα ιδρύματα.

ρύθμισης της εργασιακής διαδικασίας που καθίσταται αναγκαία με τη συνεργασία σε μεγάλη κλίμακα και με τη χρησιμοποίηση κοινών εργασιακών μέσων, ιδίως των μηχανημάτων. Στη θέση του μαστίγιου του επιστάτη των δούλων έρχεται ο κατάλογος ποινών του επιστάτη».⁴¹⁸

Οι διαχωρισμένοι μα συνεργαζόμενοι εργάτες προσφέρουν μεγαλύτερα αποτελέσματα, περισσότερα προϊόντα σε ίδιο ή και λιγότερο χρόνο με τη σταδιακά αυξημένη χρήση των μηχανών. Η κίνηση εδώ όπως είδαμε είναι αντινομική. Η ανάπτυξη της μηχανής, που (όπως και η ύπαρξη της συνεργασίας) θα μπορούσε να χειραφετήσει την εργασιακή δύναμη απελευθερώνοντας χρόνο και ικανότητες, δρα αντίστροφα, συντελώντας στην περαιτέρω καθυπόταξη της εργασίας στις προσταγές του κεφαλαίου. Οι δυστοπικές εικόνες ενός κόσμου μηχανών που κυριαρχούν των ανθρώπων σχηματίζονται ήδη από εκείνη την εποχή. Στον τελειοποιημένο τόπο του εργοστασίου όπου η εξελιγμένη μηχανή παράγει ασταμάτητα μετατρέπει τον μέχρι πρότινος εξαρτημένο εργάτη από το μέσο παραγωγής σε τμήμα της μηχανής. Έτσι ολοκληρώνεται ταυτόχρονα και η απόλυτη εξάρτησή του από το σύνολο του εργοστασίου, δηλαδή από τον κεφαλαιοκράτη. Η υπαγωγή στη μηχανή, η εξέλιξή της και η πρωτοκαθεδρία της στην παραγωγή επισφραγίζουν και την αλλαγή στη μορφή υπαγωγής, ολοκληρώνοντας την πλήρη υπαγωγή του εργάτη στο κεφάλαιο αναπόδραστα. Η μηχανοποίηση συνεπάγεται και σημαίνει αναπόφευκτα πειθαρχία στις βιομηχανικές διαδικασίες.⁴¹⁹

Ό,τι ξεκίνησε μέσα από το εργοστάσιο θα ωριμάσει και θα γενικευτεί ως κανόνας και πλαίσιο στην εποχή της πλήρους εκμηχάνισης της εργασίας. «Η τεχνική υποταγή του εργάτη στην ομοιόμορφη πορεία του εργασιακού μέσου και η ιδιόμορφη σύνθεση του εργασιακού σώματος από άτομα και των δύο φύλων και διαφορετικών ηλικιακών επιπέδων δημιουργούν μια πειθαρχία εν είδει στρατώνα, η οποία διαμορφώνεται σε ολοκληρωμένο εργοστασιακό καθεστώς και αναπτύσσει πλήρως την προαναφερθείσα εργασία της επιτήρησης, δηλαδή των χωρισμό των εργατών σε χειρώνακτες και σε επιστάτες, σε κοινούς βιομηχανικούς στρατιώτες και σε βιομηχανικούς υπαξιωματικούς».⁴²⁰ Αυτές οι διαδικασίες, απόρροιες της εξέλιξης και της εδραίωσης των αλλαγών στην παραγωγή, εμπεδώνονται εσωτερικά της κεφαλαιακής σχέσης μετά και έπειτα από την εργοστασιακή νομοθεσία.

Αν η υπερεργασία δεν μπορεί να αποσπαστεί με την επιμήκυνση του εργασιακού χρόνου, αυτό θα πρέπει να γίνει με την εντατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας, με την παραγωγή δηλαδή ίσης ποσότητας εργασίας σε ίδιο ή μειούμενο χρόνο. Με τη μηχανή αυτό σημαίνει και πραγματοποιείται με την αύξηση στην ταχύτητα εργασίας άρα και αύξηση στην έντασή της.⁴²¹ «Από τη στιγμή που η

⁴¹⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 388.

⁴¹⁹ Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή...*, ό.π., σ. 33.

⁴²⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 388.

⁴²¹ Στο ίδιο, σ. 375.

σταδιακά διογκούμενη αγανάκτηση της εργατικής τάξης ανάγκασε το κράτος να συντομεύσει διά της βίας τον εργάσιμο χρόνο» το κεφάλαιο κατέφυγε σε διαφορετικές μορφές άντλησης κέρδους. Παράλληλα αυτή η κίνηση και το πέρασμα στην απόσπαση σχετικής υπεραξίας σημαίνει και πάλι τρία πράγματα: τον εξορθολογισμό των τακτικών του κεφαλαίου που φανερώνει μια αυξημένη συνείδηση και υπολογιστική ικανότητα από την πλευρά του. Παράλληλα σημαίνει μία περαιτέρω υπόταξη του εργάτη στη μηχανή και στην εντατικοποιημένη μορφή της εκμηχανισμένης εργασίας. Μάλιστα, εδώ η μηχανή θα βρεθεί ακόμα πιο ξεκάθαρα απέναντι στο εργασιακό υποκείμενο. Θα καταστεί το «ισχυρότερο πολεμικό μέσο για να καταστέλλονται περιοδικές εργατικές εξεγέρσεις, οι strikes, ενάντια στην αυταρχία του κεφαλαίου».⁴²²

4.1 Από τη δέσμευση του εργασιακού χρόνου στη γενίκευση της υπαγωγής

Όπως είδαμε, η συμπίεση μεγαλύτερης μάζας εργασίας σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα μεταφράζεται στην πραγματικότητα σε μεγαλύτερη δαπάνη εργασίας και εντέλει σε μεγαλύτερο ποσό εργασίας. Στην απόλυτη υπεραξία το μέτρο ήταν η διάρκεια της εργασίας. Τώρα «δίπλα στο μέτρο του εργάσιμου χρόνου ως “εκτατικού μεγέθους” εμφανίζεται [...] το μέτρο του βαθμού συμπύκνωσής του».⁴²³ Αυτή είναι μια βασική παράμετρος στο πέρασμα από τη μία μορφή απόσπασης υπεραξίας και υπαγωγής στην άλλη. Στην έκταση του χρόνου μετράται η ποσότητα, τώρα με την αλλαγή στην πυκνότητα του χρόνου συντελείται μια ποιοτική αλλαγή. Η εντατικοποίηση της εργασίας, λοιπόν, σημαίνει χρόνος, αλλαγές στην αξιοποίηση του εργασιακού χρόνου. Με τον ίδιο μισθό το κεφάλαιο στη νέα συνθήκη καταφέρνει να ρευστοποιεί περισσότερη εργασιακή δύναμη, καταφέροντας την αύξηση του βαθμού εκδήλωσης της εργασιακής δύναμης. Πρόκειται για μια ποιοτική αλλαγή, και μάλιστα εσωτερικά του εμπορεύματος «εργασιακή ικανότητα».⁴²⁴ Η υπαγωγή, λοιπόν, είναι πλέον πλήρης: το κεφάλαιο δεν υπάγει πια την εργασία όπως τη συναντάει στην αγορά, αλλά τη διαμορφώνει και τη μετασχηματίζει βάσει των δικών του αναγκών, σχεδιασμών και επιταγών.

Εντός της πλήρους υπαγωγής παρακολουθούμε τη διαπλοκή των εννοιών έντασης και χρόνου. Ο χρόνος σημαίνει χρήμα, άρα κέρδος και υπεραξία, και αυτό αντλείται και πραγματοποιείται μέσα από την εντατικοποίηση της εργασίας που σημαίνει και πάλι χρόνο: καλύτερη αξιοποίηση και

---

⁴²² Στο ίδιο, σ. 399. Πρόκειται για ένα από τα πιο επίκαιρα κομμάτια του κειμένου. Με τις τεχνολογίες ελέγχου, πολέμου και παρακολούθησης να είναι σε συνεχή πρόοδο, αυτονόμηση, αλλοτρίωση, η γνώση γίνεται εξουσία.

⁴²³ Στο ίδιο 375. Επίσης: *Αθλιότητα και...*, ό.π., σ. 182. Ως εκτατική η κατοχή της εργασιακής διαδικασίας από το κεφάλαιο, και ακολούθως μια εντατική ανάπτυξη της διαδικασίας αυτής κάτω από μια δυναμική καπιταλιστική ανάπτυξη, αφού σε ένα αφηρημένο επίπεδο είναι απολύτως θεμελιώδες για το κεφάλαιο οι δύο αυτές στιγμές να συμβούν.

⁴²⁴ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 376.

πύκνωσή του. Σε μια ώριμη καπιταλιστική κοινωνία, το σύνολο του χρόνου πρέπει να καταναλώνεται, να γίνεται εμπόρευμα και να δίνει κέρδος. Έτσι, το να αρκούνται οι εργάτες «να περνούν την ώρα τους» εμφανίζεται ως πρόκληση.⁴²⁵ Εν πρώτοις, είναι αυτονόητο ότι ο εργάτης καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του δεν είναι τίποτε άλλο εκτός από εργασιακή δύναμη, ότι συνεπώς όλος ο διαθέσιμος χρόνος του είναι φύσει και δικαίω εργάσιμος χρόνος, άρα ανήκει στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου.⁴²⁶ Το κεφάλαιο έχει αγοράσει το εμπόρευμα «εργασιακή ικανότητα» και είναι κομμάτι και όρος αυτής της αγοραπωλησίας (του συμβολαίου) να ελέγχει το αδιατάρακτο της διαδικασίας. Η εργασία που αγοράστηκε πρέπει να δαπανηθεί σύμφωνα με τον γενικό μέσο όρο και τον συνήθη βαθμό έντασης. Ο καπιταλιστής φροντίζει να εξασφαλίσει ότι οι εργάτες του δεν θα είναι αδρανείς καμία στιγμή. Έχει αγοράσει το δικαίωμα χρήσης της εργασιακής δύναμης για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, και εμμένει στα δικαιώματά του. Διαμορφώνει έτσι τον δικό του «ποινικό κώδικα», ώστε να ορίσει πως κάθε σπάταλη σε πρώτες ύλες ή εργαλεία εργασίας απαγορεύεται αυστηρά.⁴²⁷

Σε όλη τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας πρέπει να εκτελείται παραγωγική εργασία, να αποτρέπεται η σπατάλη υλικών και μέσων, να μετράται η απόδοσης της μεγαλύτερης δυνατής αξίας κατά την παραγωγή. Εδώ αναδύεται και ο τύπος του «πανοπτικού» κεφαλαίου που θα μπορεί να ελέγχει κάθε στιγμή της εργασιακής διαδικασίας εξασφαλίζοντας τη συνέχειά της και άρα την ανάπτυξη και κερδοφορία του. Αυτή η κανονικότητα που είναι αναγκαία για τη διασφάλιση της αξίας είναι όμως παράλληλα ένα διακύβευμα ανάμεσα στα δύο μέρη της σχέσης, ένα πεδίο ανοιχτό στον συσχετισμό δυνάμεών τους. Εδώ είναι που αναδύεται η «ικανότητα» ενός απείθαρχου εργάτη, ικανού να «κλέψει» χρόνο εργασίας από το κεφάλαιο για τον εαυτό του.

Στην εντατικοποιημένη εκμηχανισμένη παραγωγή ο πρώτος κίνδυνος δεν είναι να φθίνουν τα εργαλεία εργασίας και μέσα παραγωγής καθώς είναι πλέον πολύ ανεπτυγμένα.⁴²⁸ Αυτό που εναλλάσσεται είναι το έμπυχο εργατικό δυναμικό: άλλη μία διαφορά ανάμεσα στην τυπική και πλήρη υπαγωγή, καθώς αρχικά η λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας εκκινούσε και βασιζόταν στον εργάτη. Πλέον εκκινεί και στηρίζεται όλο και εντονότερα στη μηχανή, της οποίας τον ρυθμό και την κίνηση ακολουθεί ο εργάτης. Αυτό φυσικά και πάλι επιτονίζει τη μετάβαση, έστω και φαινομενικά, της μηχανής σε ρόλο υποκειμένου, καθώς δίνει τον ρυθμό και οδηγεί τη διαδικασία. Αναδεικνύει,

---

⁴²⁵ Αυτό λοιπόν που βρίσκουμε είναι ο ακανόνιστος ρυθμός, που χαρακτηρίζει την οργάνωση της εργασίας πριν από την εμφάνιση των μεγάλων παραγωγικών μονάδων που χρησιμοποιούν μηχανική ενέργεια» στο Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή...*, ό.π., σ. 27 και 57.

⁴²⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 235 και 257, υποσημείωση 152: «Ο εργάτης, εφόσον ο κεφαλαιοκράτης έχει αγοράσει την εργασιακή δύναμή του, “είναι το χρήμα του [του κεφαλαιοκράτη]”».

⁴²⁷ Jason Read, *The micropolitics of...*, σ. 84.

⁴²⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 386.

επίσης, για μία ακόμα φορά σε επίδικο εσωτερικά του ταξικού ανταγωνισμού τη μάχη για τον χρόνο. Από τη μάχη για τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας που είχαμε στην προηγούμενη περίοδο, περνάμε στη βιομηχανική παραγωγή στη μάχη ενάντια στην εντατικοποίηση εντός της εργάσιμης ημέρας, που είναι επίσης μια μάχη γύρω από τον χρόνο. «Οι εργάτες των εργοστασίων της πρώτης γενιάς έμαθαν από τα αφεντικά τους τη σημασία του χρόνου. Οι εργάτες της δεύτερης, οργάνωναν επιτροπές με σκοπό τη μείωση του χρόνου της δουλειάς και έκαναν κινητοποιήσεις υπέρ του 10ώρου. Η τρίτη γενιά απεργούσε για τις υπερωρίες ή για τις ωριαίες απολαβές. Είχε δεχτεί τη λογική των αφεντικών κι είχε μάθει να τη χρησιμοποιεί προς όφελός της. Είχε μάθει πολύ καλά το μάθημα ότι ο “χρόνος είναι χρήμα”». ⁴²⁹ Στη νεωτερική κοινωνία η κεντροθέτηση του χρόνου και η ταύτισή του με την αξία και το χρήμα γενικεύεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και τάξεις.

Όπως υπάγεται κάθε συγκεκριμένη δραστηριότητα στη γενικότητα της ολότητας «βιομηχανική παραγωγή» έτσι και «το ξόδεμα του χρόνου μετασχηματίζεται από αποτέλεσμα ή ιδιότητα της δράσης σε ένα κανονιστικό μέτρο της δράσης». ⁴³⁰ Ο χρόνος είναι ιδιότητα της εργασίας και της αξίας και μέτρο αυτών την ίδια στιγμή, κι αυτό τον καθιστά κόμβο στη διαδικασία αλλά και στη διεκδίκηση γύρω από τις εργασιακές συνθήκες. Με τον χρόνο, λοιπόν, να σημαίνει χρήμα «κάθε διακοπή ενός λεπτού δεν είναι μόνο απώλεια κινητήριας δύναμης, αλλά και παραγωγής». ⁴³¹ Γι’ αυτό και εκείνο που πρέπει να ελέγχεται και να πειθαρχεί διαρκώς στην ισχύουσα συνθήκη είναι το μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή ο εργαζόμενος. Και οι πλευρές αυτής της πειθάρχησης, εκκινώντας από το δομικό στοιχείο της εντατικοποίησης της εργασίας, παίρνουν όλες τις αναγκαίες και αρμόζουσες μορφές: ομοιομορφία, συνέχεια και κανονικότητα.

Οι κινήσεις πρέπει να είναι αυστηρά (καθ)ορισμένες, συγκεκριμένες και ταυτοχρονισμένες. Η έμφαση και η προσοχή στον χρόνο της εργασίας βασίζονται πάνω και στην αύξηση της ανάγκης συγχρονισμού της. ⁴³² Αυτό το συνεχώς ρέον και αδιατάρακτο της διαδικασίας είναι αυτό που κατά βάση υπάρχει ανάγκη να ελέγχεται. Τα διαλείμματα και οι ασυνέχειες έχουν κόστος –όποτε αιτείται μια ομοιομόρφηση χρονική και μια συνέχεια για το αδιάσπαστο της διαδικασίας και της αξιοποίησης. Εδώ εμπερικλείεται το διπλό περιεχόμενο της χρονικότητας, τόσο ως μέτρο της δραστηριότητας, όσο και ως διάσταση εγγενής στον κανονικά επαναλαμβανόμενο τρόπο εκφοράς των κοινωνικών δράσεων. ⁴³³ Αφορά, δηλαδή, την επαναληψιμότητα τόσο εντός της παραγωγικής διαδικασίας όσο και στον κύκλο συσσώρευσης και παραγωγής. Γίνεται, λοιπόν, ο χρόνος ένα μέσο για τη διεύρυνση της υπαγωγής ως συνθήκης και ως έννοιας: από τον εργασιακό χώρο στην κοινωνία. Για την

---

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ. 51.

⁴³⁰ Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, «Χρόνος και θεωρητικές κατηγορίες στη μαρξική διαλεκτική», *Αξιολογικά*, τχ. 9, σ. 95.

⁴³¹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 390.

⁴³² Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή...*, ό.π., σ. 70.

⁴³³ Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Χρόνος και...», ό.π., σ. 93-4.

αδιατάρακτη κοινωνική (καπιταλιστική) παραγωγή χρειάζεται οι διαδικασίες υπαγωγής των μορφών κεφαλαίου στο βιομηχανικό να συνεχίζονται αδιάκοπα και αυτό βασίζεται στην κεφαλαιακή κερδοφορία. Συνεχής κερδοφορία σημαίνει μια αρμονική παραγωγική διαδικασία, και αυτό μεταφράζεται σε πλήρη αξιοποίηση του κάθε λεπτού της παραγωγικής διαδικασίας. «Ο εργοδότης πρέπει να εκμεταλλευτεί τον χρόνο των εργαζόμενων και να προσέχει να μη χαραμίζεται από τη στιγμή που ο χρόνος έχει μετατραπεί σε χρήμα, το καθοριστικό δεν είναι η δουλειά που πρέπει να γίνει αλλά η αξία του χρόνου. Ο χρόνος έχει γίνει χρήμα: δεν περνάει αλλά ξοδεύεται».⁴³⁴

«Η φύση της μεγάλης βιομηχανίας συνεπάγεται ως εκ τούτου την εναλλαγή της εργασίας, τη ροή της λειτουργίας, την ολόπλευρη κινητικότητα του εργάτη».⁴³⁵ Όλα τα χαρακτηριστικά που αναλύσαμε παραπάνω πηγάζουν από τις αλλαγές που φέρνει και αιτεί η βιομηχανική παραγωγή.⁴³⁶ Τα μέσα παραγωγής δημιουργημένα από τον άνθρωπο (επανα)δημιουργούνται επί αυτών των νέων επιταγών. Η συμμόρφωση και η πειθάρχηση του έμψυχου εργασιακού δυναμικού, από την άλλη, είναι υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Το ακανόνιστο ξόδεμα της εργασιακής δύναμης προκύπτει τόσο ως αντίδραση των εργατών στη μονοτονία των κινήσεων μιας παραγωγής που τους καθιστά εκτελεστές τυφλών κινήσεων, όσο και στη δόμηση της παραγωγής που τείνει με τους επιβαλλομένους ρυθμούς να εξαντλεί το εργατικό σώμα.⁴³⁷ Η τάση του σώματος να αδυνατεί ή να αρνείται να ακολουθήσει τους μονότονους και εντατικούς ρυθμούς της μηχανής είναι τόσο φυσική/βιολογική όσο και κοινωνική συνιστώντας τη δυνατότητα μιας άρνησης εντός της διαδικασίας. Από την άλλη, «ως κεφάλαιο, και ως τέτοιο το αυτόματο έχει στον κεφαλαιοκράτη συνείδηση και βούληση, εμπνέεται συνεπώς από την ορμή να περιορίσει στο ελάχιστο την αντίσταση των ανθιστάμενων αλλά ελαστικών ανθρώπινων φυσικών φραγμών».⁴³⁸ Και είναι αυτές οι δύο πλευρές που συνθέτουν την κίνηση της παραγωγής όπως περιγράφηκε παραπάνω, αλλά και τις αντιμαχόμενες πλευρές γύρω από τη διαχείριση του εργασιακού χρόνου.

4.1.2 Χρόνος – υπαγωγή – κοινωνία

---

⁴³⁴ Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή...*, ό.π., σ. 14.

⁴³⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 448.

⁴³⁶ «Καθώς το κεφάλαιο που ήταν ενσωματωμένο στα κτίρια και τα μηχανήματα αυξανόταν, οι ιδιοκτήτες συνειδητοποίησαν ότι αυτό δεν τους συνέφερε να μένει αδρανές άνευ λόγου. Στα περισσότερα επαγγέλματα, οι ώρες εργασίας ήταν από την αυγή ως το σούρουπο, με σύντομα διαλείματα για πρόγευμα και γεύμα. Το να είναι κανείς ακριβής όταν έπιανε ή ξαναέπιανε δουλειά ήταν η πρώτη βιομηχανική αρετή, και το ρολόι, που κατείχε δεσπόζουσα θέση στην πρόσοψη του εργοστασίου, ήταν συγχρόνως βοηθός στη χρησιμοθηρία και μάρτυρας στην παράβαση». Τ. S. Ashton, *Η Βιομηχανική...*, ό.π., σ. 139.

⁴³⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 429.

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ. 369.

Για τον Αλεξανδρόπουλο, η τυραννία του χρόνου (ως κατηγορία του κοινωνικού χρόνου) κατά τον Μαρξ αναφέρεται σε μια αντικειμενική ιδιότητα των πραγματοποιημένων κοινωνικών σχέσεων που προσδιορίζει τη δραστηριότητα των ανθρώπων. «Η κατηγορία του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας δεν περιγράφει απλώς τον χρόνο που ξοδεύεται για την παραγωγή ενός ορισμένου εμπορεύματος. Πρόκειται για μια διαδικασία που, μέσω της γενικότερης διαδικασίας μεσολάβησης, προσδιορίζει την ποσότητα χρόνου που οι παραγωγοί πρέπει να ξοδέψουν για να εισπράξουν την πλήρη αξία του χρόνου εργασίας τους. Ξόδεμα χρόνου εργασίας γίνεται νόρμα σε αφαίρεση από και προσδιορίζοντας εντέλει την ατομική δραστηριότητα».⁴³⁹ Αυτό που παρακολουθούμε με την κατηγορία του χρόνου ως μέσου υπόταξης, υπαγωγής και ελέγχου μπορούμε να το συνταιριάξουμε (σεβόμενοι πάντα το πλαίσιο αναφοράς του) με τη διαδικασία που συντελείται κατά τη γενίκευση της εμπορευματικής μορφής. Το εμπόρευμα ως κοινωνική μορφή συνεπάγεται μία ένταση και αντίθεση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας με μία τάση προς υπόταξη και υπαγωγή του πρώτου στην τελευταία.⁴⁴⁰ Με έναν τρόπο πρόκειται για την ανάλογη διαδικασία υπαγωγής που παρακολουθήσαμε ως τώρα: των μορφών κεφαλαίου στο βιομηχανικό, του χρόνου στο κεφάλαιο, της συγκεκριμένης στην αφηρημένη εργασία, του εργάτη στον συνολικό εργάτη. Οι διαδικασίες που μέχρι τώρα προσπαθήσαμε να παρακολουθήσουμε (και το *Κεφάλαιο* ως έργο συνολικά) δομούνται και εξελίσσονται πάνω σε δίπολα/διμερή σχήματα. Μέσα στην κίνηση αυτή η υπαγωγή ως σχήμα ερμηνείας της μας δείχνει την πορεία ανάπτυξής της: με την εδραίωση των μορφών της αξίας, της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και του βιομηχανικού κεφαλαίου, πρότερες μορφές υπάγονται σε νέες μετεξελισόμενες και σε διαφορετική σχέση. Η σχέση υπαγωγής είναι μια κυριαρχική σχέση. Ο χρόνος και η μηχανή κυριαρχούν το άτομο, όπως και η μορφή εμπόρευμα έχουν κυριεύσει τις κοινωνικές σχέσεις. Ό,τι ξεκίνησε μονομερώς ή εντός της παραγωγής με την εδραίωση της καπιταλιστικής μορφής της διεθνώς διαχύθηκε στην κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορούμε και να μιλήσουμε για πλήρη υπαγωγή του ανθρώπινου χρόνου στο κεφάλαιο, και να αναφερόμαστε πλέον στον εκτός παραγωγής εργασιακό χρόνο, σε μία κίνηση γενίκευσης της έννοιας της υπαγωγής (ως κυριαρχίας) και εκτός εργοστασίου.

Οι εξελίξεις που επιτεύχθηκαν με την πραγματική υπαγωγή έχουν επιπτώσεις πέρα από την εργασιακή διαδικασία και μεταμορφώνουν συνολικά την αναπαραγωγική σφαίρα και μεσολαβούνται από αυτήν. Η κυριαρχία του κεφαλαίου στην συνολική κοινωνική διαδικασία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως έμμεση και διασκορπισμένη (αν και αυτό δεν αποκλείει τη σημασία της άμεσης εξωοικονομικής κρατικής βίας, της «πρωταρχικής συσσώρευσης» και των σύγχρονων μορφών

---

⁴³⁹ Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Χρόνος και...», ό.π., σ. 94.

⁴⁴⁰ M. Postone, *Time, labor and...*, ό.π., σ. 192.

δουλείας, διατηρώντας τις συνθήκες για αυτή την απρόσωπη άσκηση δύναμης).⁴⁴¹ Οι αλλαγές που αναπτύχθηκαν θέτουν το (πολιτικό όσο και οικονομικό) ζήτημα του ελέγχου της ζωντανής εργασίας μέσω του ελέγχου, της επόπτευσης και της πειθάρχησης ως εξουσιαστικών μορφών. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι η πρωταρχική συσσώρευση δεν ήταν απλώς ένας ισχυρός κοινωνικός μετασχηματισμός αλλά και μετασχηματισμός της μορφής της βίας –από τη σποραδική και αιματηρή βία του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής στη μεσολαβημένη κυριαρχία.⁴⁴² Εδώ προσπαθήσαμε να δείξουμε τις παραλλαγές που μπορεί να πάρει αυτή η βία κατά την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας και στο πέρασμα από την τυπική στην πλήρη υπαγωγή, και κατόπιν της εδραίωσης και γενίκευσης της πλήρους υπαγωγής.

4.2 Γενικεύοντας την υπαγωγή: Από την παραγωγή στην κοινωνία

Κατά την εδραίωση του βιομηχανικού καπιταλισμού ο χρόνος του ανθρώπου αρχίζει να σημαίνει όλο και περισσότερο εργασιακός χρόνος, χρόνος σε σχέση με την εργασία. Ο χρόνος του ετεροπροσδιορίζεται από επιταγές εξωτερικές του υποκειμένου. Δεν χρειάζεται να πάμε στην ύστερη νεωτερικότητα και να καταφύγουμε στις αναλύσεις για την καταναλωτική κοινωνία ως νέο μοντέλο δέσμευσης του ανθρώπινου χρόνου και έξω από την παραγωγή και την εργασιακή διαδικασία. Ήδη από τις απαρχές του καπιταλισμού ο χρόνος του ανθρώπου ήταν συνυφασμένος με την κεφαλαιακή αξιοποίηση. Η μηχανή, όπως είδαμε, λειτούργησε ως το κατεξοχήν μέσο μετατροπής όλου του βιοτικού χρόνου του εργάτη και της οικογένειάς του σε διαθέσιμο εργατικό χρόνο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Αυτό προέκυψε αρχικά με την είσοδο στην αγορά εργασίας των γυναικών και των παιδιών υπάγοντας όλο τον χρόνο (και το έμψυχο δυναμικό) μιας εργατικής οικογένειας στην παραγωγή. Μετέπειτα οι νέοι ρυθμοί και τρόποι εργασίας λειτούργησαν επίσης υπαγωγικά αναγκάζοντας το εργασιακό υποκείμενο να είναι πάντα διαθέσιμο να δουλέψει, να μην αντιστέκεται, καθώς ήταν διαρκώς υπό απειλή αντικατάστασής του, αλλά και να δουλεύει οικιακά σε μία επιπρόσθετη άμισθη εργασία.

Η νοηματοδότηση της εργασίας ως κοινωνικής στηρίζεται στο ότι είναι ανταλλάξιμη, *κοινωνικοποιείται* (παίρνοντας άμεσα κοινωνική μορφή) λοιπόν επί της μορφής αυτής του εμπορεύματος σε μία κατ' αντιστοιχία κοινωνία ανταλλακτικών σχέσεων. Η μορφοποίηση αυτή προκύπτει και από το ότι η εργασία αποτιμάται σε κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Από αυτήν τη σκοπιά, ο χρόνος αναδύεται ως μέσο για την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και επίσης ως μέσο που καθιστά τον καπιταλισμό την κυρίαρχη μορφή ζωής. Αυτή του η πραγμάτωση ως κυρίαρχη

---

⁴⁴¹ A. S. De Sicilia, *Time and...*, ό.π., σ. 6.

⁴⁴² J. Read, *The micropolitics of...*, ό.π., σ. 84

μορφή απαιτεί την οργάνωση του χρόνου, τη δέσμευση και υπόταξή του σε συγκεκριμένους όρους και τροπικότητες αρμόζουσες στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αιτεί μια νέα μορφοποίηση και τυποποίηση του χρόνου και μέσω αυτής καταφέρνει να *επανυποτάσσει* την εργασία. Η πρώτη μορφοποίηση εκκινεί ήδη από την τυπική υπαγωγή της εργασίας και αποτελεί την πρώτη δέσμευση του χρόνου, που δεν είναι ακόμα πλήρης και καθολική. Στην διαδικασία εδραίωσης παίρνει μορφικά ηγεμονικά χαρακτηριστικά αυστηροποιώντας την ίδια την παραγωγική διαδικασία εσωτερικά αλλά και οργανώνοντας και δεσμεύοντας τον χρόνο και εκτός αυτής.

Με τη διεύρυνση της εκμηχάνισης είναι που ολοκληρώνονται οι υπαγωγικές διαδικασίες, η ζωή και οι ρυθμοί της προσαρμόζονται στους ρυθμούς της παραγωγής. Υπάρχουν πολλές πτυχές του τι σήμανε η πλήρης υπαγωγή της ζωής στη βιομηχανική παραγωγή: ο ρυθμός της παραγωγής υποδεικνύει *πού* γεωγραφικά μπορεί να εργαστεί το υποκείμενο, με τι όρους, σε τι αντικείμενο, για πόσο διάστημα. Η αποδοχή ή μη αυτών των όρων από το υποκείμενο, αλλά και η ίδια η πορεία του βιομηχανικού κύκλου είναι που υποδεικνύουν και την απάντηση στο αν, πότε και για πόσο θα ζει στην ένδεια και από ελεημοσύνη, ως τις εναλλακτικές μορφές αναπαραγωγής του εκτός μισθωτής εργασίας.

Έχοντας αποκλείσει τη φαντασία, το ταλέντο, την αυτενέργεια, το νόημα και την ουσία της εργασίας, η διεύρυνση της υπαγωγής του ανθρώπινου χρόνου και εκτός του εργοστασίου μεταμορφώνει χαρακτηριστικά τα υποκείμενα της νεωτερικότητας αποδίδοντάς τους τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Η πλήρης δέσμευση του ανθρώπινου χρόνου στην ικανοποίηση υλικών αναγκών ικανών να το αναπαράγουν, έτσι ώστε και μετά την εργασία πάλι να εργάζεται για την ετοιμασία της, συρρικνώνουν τον διαθέσιμο χρόνο για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και άλλων δεξιοτήτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η υπαγωγή γενικεύεται κοινωνικά. Το άτομο πια δεν ελέγχει τίποτα από τις κοινωνικές σχέσεις, τον χρόνο του, άρα ούτε και τα κριτήρια οργάνωσης και ανάλωσης του χρόνου αυτού. Οδηγούμαστε έτσι και πάλι πίσω στις απαρχές αυτής της διαδικασίας, όπου εδράζεται η αποστέρηση πόρων, χρόνου και αυτενέργειας, όπου όλες οι μορφές που παραθέσαμε ως περιοριστικές μορφές βίας ή πειθάρχησης θεμελιώνονται. Εκεί εκκινεί η βία της αντιφατικής νεωτερικής κοινωνίας, που εδράζεται ακριβώς επί των αντιφάσεων της και προκύπτει από αυτές (αντίφαση αξιογένεσης και αξιοποίησης, εργασία και όρων της).⁴⁴³ Εν συνεχεία η βία (με τις ποικίλες μορφές που αναλύσαμε) θεσμοποιεί στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο τον διαχωρισμό της εργασίας και των μέσων της, εδραιώνοντας και γενικεύοντας τον πρώτο χωρισμό και όλες τις απορρέουσες από αυτόν αντιφάσεις και υπαγωγές (μορφές). Η ανάλυση της συνολικής αξιοποίησης του κεφαλαίου αναπροσδιορίζει και την περιεχομενική σύσταση της βίας εκτείνοντάς τη σε πλείστα πεδία και πέραν

---

⁴⁴³ Θ. Γκιούρας, «Παρατηρήσεις για μια υλιστική θεωρία του κράτους με βάση τις δημοσιονομικές λειτουργίες του», *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη. Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά*. Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 160.

του κράτους ή του εργοστασίου.⁴⁴⁴ Η αναγωγή στις απαρχές όμως υποδεικνύει διαρκώς τον βασικό πρώτο αποχωρισμό ως τη θεμελιώδη μορφή, που δομεί και συνέχει διαρκώς αυτήν τη διαδικασία. Στην ίδια λογική προσεγγίσαμε και τον χρόνο ως μορφή βίας και υπαγωγής, καθώς ο χρόνος της εργασίας αντικειμενοποιημένος, ως νεκρή εργασία, μου εμφανίζει εργασία και χρόνο ως ξένους, και μέσω του χρόνου (εδώ) με (επανα)υποδουλώνει. Η υπαγωγή εκ νέου του εργασιακού υποκειμένου και του ατόμου στις αντικειμενικές δομές και μορφές μπορεί να ιδωθεί ως αποτέλεσμα της *συνολικότερης* υπαγωγής της κοινωνικής μορφής στο κεφάλαιο.

4.2.1 Πλήρης υπαγωγή: Μεσολάβηση και γενίκευση της βίας από την εργασία στην κοινωνία

Με αυτά τα χαρακτηριστικά και δεδομένα εισερχόμαστε στη νέα περίοδο της εργασίας, σ' αυτήν της πλήρους υπαγωγής της στο κεφάλαιο. Πλέον δεν υπάρχει κανένας έλεγχος, ούτε στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ούτε στο παραγόμενο προϊόν, ούτε στον έλεγχο της εργασιακής δύναμης από την πλευρά των εργαζομένων. Πρόκειται για μια πλήρη απαλλοτρίωση των όρων της εργασίας καθώς και της ίδιας ως δύναμης. Η συνεργασία έρχεται να συμπληρώσει τον καταμερισμό της εργασίας, μία ακόμα δομική διαφοροποίηση από προγενέστερες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Ο εργάτης πια είναι κατακερματισμένος, μερικός. Απασχολείται σε μία συγκεκριμένη θέση, εντελώς αποκομμένος από τη συνολική εργασιακή διαδικασία, δίχως γνώση ή έλεγχο στο τελικώς παραγόμενο προϊόν και η συνεργασία του εντάσσεται σε ένα πλαίσιο εξωτερικής οργάνωσης και καθοδήγησης. Οι εργάτες λειτουργούν και υπάρχουν ως ανεξάρτητα πρόσωπα, μεμονωμένα, και τοιουτοτρόπως σχετίζονται: οι εργασίες τους σχετίζονται με το κεφάλαιο και όχι μεταξύ τους. Η αποξένωση από τον εαυτό, την εργασία αλλά και τους συνεργάτες βαθαίνει. Η εργασία για τον εργάτη, ως τελικό προϊόν αλλά και ως διαδικασία, μένει μια εξωτερικότητα για τον εργαζόμενο. Ο εργάτης βρίσκει τον εαυτό του εκτός δουλειάς, βιώνοντας και αντιλαμβανόμενος αναπόφευκτα την εργασία του ως «καταναγκαστική εργασία».⁴⁴⁵ Με τη δέσμευση και του ελεύθερου χρόνου η σύνολη διάρκεια της ημέρας δεσμεύεται σε επιθυμίες και επιταγές εξωτερικές του ατόμου αλλοτριώνοντάς το περαιτέρω.

Τα χαρακτηριστικά του νέου τρόπου εργασίας προκύπτουν ως εκ τούτου αντινομικά: Ο συνολικός εργάτης, με την έννοια του εργαζομένου που έχει γνώση και έλεγχο των σταδίων της εργασίας του, έχει πάψει να υπάρχει –είναι πια ένας μερικός εργάτης, και μέσω αυτού ένας μερικός άνθρωπος. Αυτό το στοιχείο είναι ταυτόχρονα στοιχείο προόδου από τη σκοπιά της οργάνωσης της εργασίας, της διαδικασίας απόσπασης υπεραξίας και των αποτελεσμάτων της παραγωγής, είναι όμως

---

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 168.

⁴⁴⁵ Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και...*, σ. 95-6.

και η στιγμή της καταστροφής του ατόμου και των όποιων στοιχείων αυτοδιεύθυνσης, γνώσης, δημιουργικότητας ή ελέγχου της διαδικασίας της εργασίας από τον εργάτη μπορεί να υπήρχαν. Τα άτομα υποταγμένα πια στην κοινωνική παραγωγή παράγουν μόνο για και εντός της κοινωνίας. Η σχέση υποταγής αλλά και τα αντιφατικά χαρακτηριστικά είναι και πάλι παρόντα: το άτομο παράγει για την κοινωνία αλλά η κοινωνία δεν το εμπεικλείει στον σχεδιασμό και στη διανομή του παραγόμενου προϊόντος/πλούτου, προνοώντας μόνο για την απλή αναπαραγωγή του. Το παραγωγικό υποκείμενο, πλήρως εργαλειοποιημένο, ως ο φορέας της εργασιακής δύναμης, και οι επιδόσεις του ως κομμάτι της κοινωνικής εργασίας, υπόκειται σε κοινή αξιολόγηση,⁴⁴⁶ αλλά όχι σε κοινό διαμοιρασμό.

«Όταν οι άνθρωποι, η παραγωγή των οποίων κινείται ακόμα στις κατώτερες μορφές εργασίας των σκλάβων [...] πέσουν στη δίνη μιας διεθνούς αγοράς που κυριαρχείται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και η εξαγωγή προϊόντων τους γίνει το πρώτο ενδιαφέρον τους, ο πολιτισμένος τρόμος της εξουθενωτικής εργασίας προστίθεται στο βάρβαρο τρόπο της σκλαβιάς, της δουλοπαροικίας κτλ.»⁴⁴⁷

Η στροφή στην παραγωγή για την αγορά με στόχο το κέρδος αιτεί αναγκαστικά πιο ευέλικτες μορφές εκμετάλλευσης, αφού αγορά σημαίνει ανταγωνισμός και αυτό σημαίνει με τη σειρά του αυξημένη χρονική πίεση και συνεχή προσαρμογή σε διαρκώς νέα δεδομένα. Στην περιφέρεια της ανταλλακτικής οικονομίας, αντίθετα, η κυρίαρχη έως τότε σχέση γαιοκτήμονα και εργάτη είναι λιγότερο ευέλικτη. Το πέρασμα από τη μία μορφή παραγωγής στην άλλη δεν απορρίπτει αναγκαστικά και αυτοστιγμεί κάθε παλιά μέθοδο: διατηρεί και εντατικοποιεί κάποιες από τις παλιές μεθόδους εκμετάλλευσης εντάσσοντάς τες σε μία νέα σκοποθεσία της παραγωγής.⁴⁴⁸

Μέσα από την ανάλυση των ιστορικών κεφαλαίων γίνεται φανερό πως η κεφαλαιακή ανάπτυξη κινήθηκε αυστηρά αυτοαναφορικά, επιβεβαιώνοντας αν μη τι άλλο τα συγκρουσιακά χαρακτηριστικά της κεφαλαιακής σχέσης. Οι επιπτώσεις της προόδου σε επίπεδο σωμάτων, ζωής και φύσης δεν υπολογίστηκαν. Η ανάπτυξη προς τη μεγάλη βιομηχανία υπήρξε και συνεχίζει να είναι μία διαδρομή υπονόμησης των δύο πηγών πλούτου της: του εργάτη/υγείας και ζωή της γης.⁴⁴⁹ Η πρόοδος τέτοιου τύπου ενέχει φυσικά την αντίφαση, ο δημιουργός του πλούτου και το υποκείμενο της εξαθλίωσης να ταυτίζονται. «Όταν όμως η κοινωνία είναι σε κατάσταση προόδου, η παρακμή και η εξαθλίωση του εργάτη είναι προϊόν της εργασίας του και του πλούτου που ο ίδιος παρήγαγε [...] Η αθλιότητα πηγάζει από την ίδια την ουσία της σημερινής εργασίας. Μια κοινωνία που βρίσκεται

⁴⁴⁶ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ ...*, ό.π., σ. 30.

⁴⁴⁷ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 260.

⁴⁴⁸ Bonfeld Werner, «Σημειώσεις για την έννοια της τάξης και την κοινωνική συγκρότηση», *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Πόλις, 2008, σ. 631.

⁴⁴⁹ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 464.

στο αποκορύφωμα της ευημερίας της –μια ιδανική κοινωνία, που ωστόσο είναι στην ουσία πραγματοποιήσιμη και η οποία αποτελεί βασικά τον σκοπό του οικονομικού συστήματος και της πολιτικής κοινωνίας– είναι για τον εργάτη μια κοινωνία στατικής αθλιότητας». ⁴⁵⁰ Η αντίφαση αυτή συνέχει την ιστορία του καπιταλισμού από τις απαρχές του: από τις πρώτες περιφράξεις με τους εκτοπισμούς και τις βίαιες μορφές και αποτελέσματά τους, μέχρι τις συνθήκες εργασίας στις χώρες φάρο της τεχνολογικής εξέλιξης του 21ου αιώνα, η εργασία εντός της καπιταλιστικής συνθήκης συνεχίζει σταθερά να «παράγει θαύματα για τον πλούτο. Για τον εργάτη, όμως, παράγει αποστέρηση». ⁴⁵¹

Για να γενικευτεί λοιπόν η μεγάλη βιομηχανία, έπρεπε να επιστρατεύσει όλες τις μεθόδους, να εξαντλήσει κάθε τρόπο απόσπασης υπερεργασίας ως εργαλείο ταυτόχρονα απόσπασης συναίνεσης, μιας συναίνεσης ταυτισμένης με τον εξαναγκασμό. Αυτό σήμανε τόσο επιστράτευση του νόμου, όσο και των τεχνικά βελτιωμένων μεθόδων στην εργασία (επιστήμη και τεχνολογία). Ό,τι επιστρατεύεται για την πρόοδο του κεφαλαίου, ως τρόπου ύπαρξης της οικονομικής οργάνωσης, αλλά και εσωτερικά στον ανταγωνισμό του με τα άλλα κεφάλαια, έχει συχνά όπως παραθέσαμε αντιθετικά αποτελέσματα στη ζωή του φορέα της εργασιακής ικανότητας και στα χαρακτηριστικά της. Αυτές οι αντιφάσεις και τα ιστορικά αδιέξοδα που γεννά φέρουν επίσης διπλής φύσης αποτελέσματα: την αυτοσυνείδηση της εργατικής τάξης αλλά και περαιτέρω εργαλεία ελέγχου της από το κεφάλαιο. Σε κάθε περίπτωση η ανάλυση του Μαρξ πάνω στην ιστορική ανάπτυξη των καπιταλιστικών τάσεων, σχέσεων και αντιφάσεων είναι ενδεικτική μιας ανοιχτότητας των κινήσεων και στηρίζεται στη δυναμική της ιστορικής κίνησης και όχι κλειστών θεωρητικών σχημάτων: «η ανάπτυξη των αντιφάσεων μιας ιστορικής μορφής παραγωγής όμως είναι ο μοναδικός ιστορικός δρόμος για τη διάλυση και την αναδιαμόρφωσή του». ⁴⁵²

4.3. Επιλογική αποτίμηση του σχήματος της υπαγωγής

Η χρήση του σχήματος των υπαγωγών μας βοήθησε να παρακολουθήσουμε τις αλλαγές στην ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας τόσο ταξινομητικά όσο και ουσιαστικά: διατηρώντας μια κριτική ματιά στις διαδικασίες ορίζοντάς τες ως βίαιες και κυριαρχικές, καθότι υποτακτικές. Ενίσχυσε επίσης την προσπάθεια για ανοιχτές αναγνώσεις και όχι κλειστά θεωρητικά σχήματα. Οι μέθοδοι της απόσπασης υπεραξίας, οι φάσεις της τυπικής και πραγματικής υπαγωγής μπόρεσαν να μας βοηθήσουν να σκιαγραφήσουμε την ιστορική κίνηση του κεφαλαίου και τις διαδικασίες που

---

⁴⁵⁰ M. Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης...*, ό.π., σ. 53.

⁴⁵¹ Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και...*, σ. 94.

⁴⁵² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 449.

διαμόρφωσαν την εργασιακή διαδικασία, το υποκείμενό της και την κεφαλαιακή σχέση με τη μορφή που συναντήσαμε όλο τον 20ο αιώνα (και σε μεγάλο βαθμό μέχρι και σήμερα). Ιστορικός υλισμός και κρατική συγκρότηση. «Η μετατροπή της απόσπασης πλεονάσματος (υπερεργασίας) από τα δοσίματα της φεουδαλικής οικονομίας στους νεωτερικούς φόρους [...] αντιστοιχεί στην ανασυγκρότηση της βίας σε άμεση και βωβό καταναγκασμό».⁴⁵³

Η πραγματική υπαγωγή μοιάζει να έχει πράγματι μια ιστορική κατευθυντικότητα, διότι συνεπάγεται μια διαρκή επαναστατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας που αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας. Αυτών των διαρκών αυξήσεων στην παραγωγικότητα έπονται ευρύτεροι μετασχηματισμοί στον χαρακτήρα της κοινωνίας συνολικά, καθώς και στις σχέσεις παραγωγής ανάμεσα στους εργάτες και στους καπιταλιστές πιο συγκεκριμένα. Η πραγματική υπαγωγή, ως τροποποίηση της εργασιακής διαδικασίας υπό συγκεκριμένους καπιταλιστικούς όρους, συνοψίζεται στην ιστορική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας ως παραγωγικών δυνάμεων του κεφαλαίου όπως τις παραθέσαμε νωρίτερα.⁴⁵⁴

Εντός της πραγματικής όμως ιστορικής κίνησης οι διαδικασίες δεν είναι διαχωρισμένες αυστηρά, και συχνά μπορεί να υπάρξουν ταυτόχρονα και οι δύο μορφές απόσπασης υπερεργασίας και υπαγωγής. «Η διάκριση μεταξύ των μορφών αποσκοπεί στο να κάνει διαφορετική δουλειά, δηλαδή να διαφοροποιήσει την τυπική, κοινωνική διοίκηση του κεφαλαίου και τον υλικό προσδιορισμό της εργατικής διαδικασίας».⁴⁵⁵ Ενισχύει και την προσπάθεια για να αναγνώσουμε συγκαρινές υβριδικές μορφές σε περιβάλλοντα μη πλήρως καπιταλιστικοποιημένα, είναι ένα εργαλείο και ερμηνεία ανοιχτή στο παρόν. Επιπρόσθετα μας βοήθησε στις χρονικές αντιστοιχίσεις των αλλαγών στο οικονομικό πεδίο με εκείνες στο επίπεδο τεχνικών, χαρακτηριστικών και μορφών οργάνωσης. Η χρήση των υπαγωγών ως κατηγορίες εντός του θεωρητικού σχήματος μας επιτρέπει να συνθέσουμε τη μορφή και το περιεχόμενο, την οικονομία με τις ταξικές σχέσεις. Αυτό είναι ένα σχήμα παραπάνω από πολύτιμο στην προσπάθεια ανάγνωσης του *Κεφαλαίου*, αλλά αποτελεί και έναν σφαιρικό τρόπο κατανόησης των πολύπλοκων κοινωνικών διαδικασιών της νεωτερικότητας. Μαζί με τις οικονομικές και τις τεχνικές αλλαγές εντός της διαδικασίας, πάντα χρειάστηκε η εξωοικονομική βία του κράτους⁴⁵⁶ να ελέγξει τα πλαίσια εφαρμογής των αλλαγών και τις ταξικές σχέσεις εντός τους και υπό το πρίσμα των υπαγωγών μπορούμε να τις ανασυνθέσουμε και να τις παρακολουθήσουμε διαυγώς.

---

⁴⁵³ Θ. Γκιούρας, «Παρατηρήσεις για μια...», *ό.π.*, σ. 171.

⁴⁵⁴ *Αθλιότητα και αξιακή μορφή ...*, σ. 183.

⁴⁵⁵ A. S. De Sicilia, *Time and...*, *ό.π.*, σ. 5.

⁴⁵⁶ Δ. Δρόσος, *Εργασία και Κοινωνική Συγκρότηση...*, *ό.π.*, σ. 244.

5. Βία και νόμος στη διαχείριση της εργασίας. Από την τυπική υπαγωγή στην πραγματική

Η νομοθετική διασφάλιση και διαχείριση της μισθωτής εργασίας νοείται ως ένα μακρύ χρονικά έργο, μία σε βάθος χρόνου διαδικασία, καθώς για παράδειγμα η πρώτη προσπάθεια ρύθμισης της εργάσιμης ημέρα ξεκινάει από τον 13ο αιώνα (προ περιφράξεων). Αρχικά μπορεί η υπαγωγή της εργασίας να είναι μόνο τυπική, όμως όλες οι προσπάθειες που παραθέσαμε κατάφεραν να δημιουργήσουν την εξάρτηση του εργάτη από το κεφάλαιο και τη δυνατότητα περαιτέρω εκμετάλλευσής του από αυτό. Η μαζικοποίηση του σώματος της εργατικής δύναμης στη διάρκεια της πρωταρχικής συσσώρευσης σχηματίζει το πέρασμα από την πειθάρχηση των ατομικότητων της γυμνής εργατικής δύναμης στη θέσπιση μιας ισχυρής νομοθεσίας για την πειθάρχηση της εργασίας ως ενός συλλογικού σώματος και δύναμης, ως υποκειμένου και τάξης.

«Από τον 14ο αιώνα έως το 1825, τον χρόνο που καταργήθηκαν οι νόμοι ενάντια στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τιμωρούνταν σαν βαρύ έγκλημα η οργάνωση των εργατών».⁴⁵⁷ Η συνεργασία έθεσε αιτήματα κοινής διεκδίκησης των όρων εργασίας και συγκρότησε τους εργαζόμενους ως τάξη, αφού τους έχει εξαναγκάσει να δεχτούν τη θέση τους αυτή. Η νομοθεσία έθεσε τις βάσεις της σε αυτήν την πρώτη περίοδο υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Η μέριμνα για τη θέσπιση ενός ανώτατου ορίου στον μισθό και ενός ελάχιστου στη διάρκεια της εργάσιμης μέρας υποδεικνύει τον στόχο της διαδικασίας: είναι η άντληση του περισσότερου δυνατού κέρδους από το κεφάλαιο. Από τις απαρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μέχρι την ωρίμανσή της η επιδίωξη της απόσπασης της περισσότερης δυνατής υπεραξίας είναι η βάση της όλης διαδικασίας. Αυτό συνενώνει ενδοκειμενικά τις κατηγορίες της τυπικής και πλήρους υπαγωγής υποδεικνύοντας πως η εργασία στον καπιταλισμό δεν είναι ελεύθερη. Είναι δεσμευμένη η ίδια η εργασιακή ικανότητα, η ίδια η εργασιακή διαδικασία, ο χρόνος της και τα προϊόντα της.

Στο στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης το κεφάλαιο δεν νοιάζεται για τη διάρκεια ζωής της εργασιακής δύναμης. Λιγότερο εξορθολογισμένοι και εξευγενισμένοι το κεφάλαιο και ο κρατικός νόμος κινούνται ακόμα κοντά στις μορφές φυσικής βίας, καθώς «δεν ήθελε κανείς να εγκαταλείψει τα όπλα του παλαιού οπλοστασίου σε περίπτωση ανάγκης».⁴⁵⁸

Η συνένωση των εργατών στην πλήρη υπαγωγή εντός των εργασιακών χώρων ρυθμίστηκε επίσης, εξαρχής, νομοθετικά με την απαγόρευσή της. Η ταξική νομοθεσία, που άφησε τη ρύθμιση του μισθού στον ιδιωτικό διακανονισμό (και άρα την αυθαιρεσία) εργαζόμενων και κεφαλαιοκράτη, άλλαξε με την εργατική αντίσταση, των εργαζόμενων οργανωμένων πια ως σώμα. Η ανταπάντηση ήρθε με την αφαίρεση του απεργιακού δικαιώματος από τη σφαίρα του δικαίου και την εκ νέου

⁴⁵⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 693.

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 695.

υπαγωγή της ερμηνείας της έκτακτης νομοθεσίας στον εκάστοτε ιδιώτη εργοστασιάρχη σε ρόλο νομοθέτη επιβεβαιώνοντας έναν έντονο συμφυσμό των δύο εξουσιών. «Ο νόμος αυτός που συμπιέζει μέσω της αστυνομίας τον ανταγωνιστικό αγώνα μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας εντός ορίων τα οποία βολεύουν το κεφάλαιο, επιβίωσε από επαναστάσεις και αλλαγές δυναστειών».⁴⁵⁹ Το ίδιο είχαμε σημειώσει και στις πρώτες φάσεις της πρωταρχικής συσσώρευσης, στην αδυναμία απόδοσης άμεσων ευθυνών για τις περιφράξεις, αφού οι νέοι ιδιοκτήτες ταυτίζονταν με τους ειρηνοδίκες θέτοντας εξ αρχής ως κοινωνικό δεδομένο την επικράτηση ιδιωτικών συμφερόντων στη δικαιοσύνη.⁴⁶⁰ Η αρμονική συνύπαρξη του νόμου και της φυσικής βίας, της ταύτισης κράτους και κεφαλαιοκράτη ιδιώτη αποτέλεσε θεμελιακό χαρακτηριστικό στην ανάδυση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και ενίσχυσε τις διαδικασίες υπαγωγής νοούμενες ως μεταβατικές διαδικασίες.

Το κράτος ως βασική μορφή ισχύος της νέας εποχής λειτουργεί διπλά καθώς η σχέση του με τον κόσμο των ιδιωτικών συμφερόντων της οικονομίας το καθιστά ταυτόχρονα ισχυρό και ανίσχυρο. Αυτό, γιατί η ισχύ του δεν έχει δικό της περιεχόμενο, δεν είναι αυτοδύναμη: εισάγει και υπάγει δυναμικές και συμφέροντα που προκύπτουν στη διαδικασία σύγκρουσης συμφερόντων, στην ταξική αναμέτρηση του κεφαλαίου με την εργασία. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε για την αυτενέργεια και την αυτοκίνηση του κεφαλαίου. Με το πέρασμα στην πλήρη υπαγωγή έχει υπάγει όλες τις μορφές στην κίνησή του, όμως είναι πάντα δέσμιο της ανάγκης του για εργασία. «Το κεφάλαιο επομένως προϋποθέτει τη μισθωτή εργασία, η μισθωτή εργασία προϋποθέτει το κεφάλαιο. Το ένα προϋποθέτει το άλλο, το ένα παράγει το άλλο».⁴⁶¹ Όμως είναι αλήθεια πως στην κεφαλαιακή σχέση κανένα υποκείμενο δεν δρα ελευθερόβουλα, καθώς η κάθε πλευρά χρειάζεται την άλλη.⁴⁶² Η εξάρτηση του κεφαλαίου από την εργασία είναι υπαρκτή παρά το ότι την υπάγει εξασθενίζοντας τη δύναμή της. Όσο βίαιη κι αν είναι η κυριάρχηση της εργασίας από το κεφάλαιο, το κεφάλαιο τη χρειάζεται για να υπάρχει, άρα είναι ανελεύθερο και μη αυτοδύναμο. Η διαρκής τάση του κεφαλαίου να επαναφετιχοποιεί και να υποτάσσει τη δύναμη της εργασίας αναπαράγει τη δύναμη της εργασίας ως αστάθεια στον καπιταλισμό, ένα μήνυμα που έχει διπλές συνδηλώσεις, ένα μήνυμα διπλό: προειδοποίησης και ελπίδας.⁴⁶³

Στη διαδρομή της εδραίωσης της κεφαλαιοκρατίας το κράτος θα αποτελέσει τον κρίσιμο μεσολαβητή της διαδικασίας. Έπειτα της πρωταρχικής συσσώρευσης, θα συγκροτηθεί ως ο φορέας που εμπεριέχει την κοινωνία, και όλους τους χωρισμούς της στους οποίους μετείχε, και δρα για αυτήν μετεξελίσσοντας πια μορφικά τη βία της περιόδου της πρωταρχικής συσσώρευσης: από την ατομική

⁴⁵⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 697.

⁴⁶⁰ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος...*, ό.π., σ. 247.

⁴⁶¹ Κ. Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 42.

⁴⁶² Δ. Δρόσος, *Εργασία και Κοινωνική Συγκρότηση...*, ό.π., σ. 176.

⁴⁶³ J. Holloway, «From Scream of...», ό.π., σ.178-179.

και φυσική μορφή της, έχει πια αυτή η βία συμπυκνωθεί στη γενική κρατική μορφή και τη μονοπώλησή της από αυτή. Η βία της πολιτικής και η βία της οικονομίας είναι ένα αναγκαίο αναλυτικό σχήμα και διάκριση, αλλά αποτυπώνουν μια σχέση με δομική ισχύ και συνέχεια και μόνο επιφανειακή χωριστότητα και αυτονομία.⁴⁶⁴

Η νέα ελευθερία, ο εγωισμός των μελών της αστικής κοινωνίας, η ιδιώτευση των αστών, η χειραφέτηση των πολιτών και ο γενικός καταναγκασμός του πληθυσμού μέσω της εργασίας και του κράτους είναι η μεταμόρφωση, η εξιδανίκευση της πρωταρχικής βίας (δομή βάθους), η συνέχεια της πρωταρχικής βίας με άλλα μέσα, στο μετέπειτα του αρχικού χωρισμού. Και πρόκειται για μία βία που όπως και η βωβή που την ακολουθεί σχηματίζει την ανάγκη και την ύπαρξή της από τον χώρο της παραγωγής και της οικονομίας, στην ανάγκη για υπεραξία, αλλά εκφράζεται δημοκρατικότερα, σε μία μορφή αρμόζουσα στις νεωτερικές κοινωνίες ισότητας, στο κράτος, στον φορέα του δημόσιου άρα κοινού μη χωριστικού, μη ανταγωνιστικού και μη ταξικού συμφέροντος. Ο φορέας, λοιπόν, αυτών των μεταμορφώσεων δεν είναι ο μεμονωμένος ιδιώτης κεφαλαιοκράτης, αλλά ο εκφραστής του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας, το νεωτερικό κράτος.⁴⁶⁵

Καθώς προχωράμε πια στην ίδια την κεφαλαιοκρατική εποχή, η πολιτική μορφή του εξουσιασμού ανάγεται στην ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας και της ατομικής ιδιοκτησίας και ως εκ τούτου εσωτερικεύεται. Το κράτος που εξαρχής των διαδικασιών το παρακολουθήσαμε να δρα ενισχυτικά λειτούργησε ως το διασφαλιστικό πλαίσιο της ατομικής ιδιοκτησίας και θέτει τους ανταγωνιστικούς κοινωνικά όρους με τον τρόπο που συγκροτείται ως ο φορέας του. Το νεωτερικό πια κράτος δρα, μετεξελίσσεται το ίδιο αλλά και αναπαράγει διαρκώς την κεφαλαιακή σχέση και τους αναγκαίους χωρισμούς στους οποίους αυτή βασίζεται σε μια σταδιακά όλο και πιο εδραιωμένη και άνευ ορίων ανταλλακτική διαδικασία.⁴⁶⁶

5.1 Κράτος, βία και υπαγωγή στην εδραιωμένη κεφαλαιακή σχέση

«Η κεφαλαιοκρατία που γεννιόταν χρειάζονταν και χρησιμοποίησε την κρατική εξουσία για να ρυθμίζει τον μισθό της εργασίας, δηλαδή για να τον στριμώχνει μέσα στα όρια που ευνοούν την παραγωγή κέρδους, για να παρατείνει την εργάσιμη μέρα και για να κρατάει τον ίδιο τον εργάτη σε κανονικό βαθμό εξάρτησης. Αυτό είναι το ουσιαστικό στοιχείο της πρωταρχικής συσσώρευσης».⁴⁶⁷ Οι νομοθετικές παρεμβάσεις της περιόδου της πρωταρχικής συσσώρευσης μεταβιβάζονται τρόπον

---

⁴⁶⁵ Δ. Ν. Γράβαρης, *Πολιτική και...*, ό.π., σ. 139-152.

⁴⁶⁶ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και...*, ό.π., σ. 238.

⁴⁶⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 693.

τινά στις ρυθμίσεις των εργασιακών συνθηκών.

Οι νομικές μορφές που υιοθετήθηκαν στην όλη πορεία από την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης έως την εδραίωσή της συμπυκνώνουν, συμβολίζουν, θεματοποιούν και θεσμοποιούν μια βία, αυτήν της πρωτογενούς ταξικής σύγκρουσης και αποτυπώνουν την κυριαρχία της μιας πλευράς της σχέσης πάνω στην άλλη. Αποτυπώνουν και νομιμοποιούν τον διαχωρισμό των όρων παραγωγής και των διαμοιρασμό τους. Ιστορικά η εξουσία *ιριδίζει* μεταξύ της άμεσης εξωοικονομικής βίας, του δεσποτισμού στο εκμηχανισμένο εργοστάσιο και του βωβού οικονομικού εξαναγκασμού υπό την αιγίδα της πολιτικής μορφής της στο σύγχρονο Κράτος.⁴⁶⁸

Ο κεντρικός ρόλος της βίας στην ιστορία ανάδυσης, εδραίωσης και αναπαραγωγής του κεφαλαίου ούτε είναι δευτερεύων ούτε ανήκει απλώς στην προϊστορία του. Η μετασχηματιστική θεμελιωτική βία που εντοπίζεται στη γένεση της κεφαλαιακής σχέσης εγγράφεται στα μέρη της σχέσης και αποτελεί κομμάτι της ιδρυτικής διακήρυξής της. Απορρέει από την ιδρυτική σχέση κυριαρχίας που ενέχει η σχέση αυτή, δηλαδή από την παρουσία της βίας μέσα και δίπλα στη σχέση: μέσα γιατί η ολοκλήρωση των πρώτων φάσεων της πρωταρχικής συσσώρευσης βρίσκει τη βία εμπεδωμένη και αποτυπωμένη στη σχέση, στη νομοθεσία εντός της εργασιακής διαδικασίας, ως στοιχείο λειτουργίας και διεύθυνσης της νέας παραγωγής, αλλά και της διαμόρφωση των νέων υποκειμένων, όχι ως εργαλείο απλά ή μέσο αλλά ως χαρακτηριστικό και ιδιότητα. Ο εξαναγκασμός είναι πια εσωοικονομικός, ανήκει στους όρους της μισθωτής εργασίας.

Η βία λοιπόν υποβοηθά την εδραίωση της νέας μορφής παραγωγής, καθώς το κράτος, ο νόμιμος κάτοχος του μονοπωλίου της, έχει τεθεί εγγυητής της κυριαρχίας και της αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης. Αν υπάρξει εσωοικονομική αμφισβήτηση στη σφαίρα της παραγωγής, το κράτος είναι εκείνο που θα επιστρατεύσει το όπλο του εξωοικονομικού εξαναγκασμού, και με φανερό πια τη χρήση φυσικής βίας, θα εγγυηθεί την επιστροφή στο *ως έχει*, την αποκατάσταση των δεδομένων της σχέσης και της παραγωγής.

Η οικονομική σχέση εκμετάλλευσης συγκροτείται με τη συναίνεση και τη συμφωνία των ελεύθερων και ισότιμων συμβαλλόμενων και μπορεί να διαλυθεί ανά πάσα στιγμή. Η συναίνεση στην εκμετάλλευση προκύπτει καθώς σε μια κοινωνία ατομικών ιδιοκτητών δεν υπάρχει άλλη δυνατότητα να εξασφαλιστεί η επιβίωσή.⁴⁶⁹ Αυτή η διλημματική αδυνατότητα συνιστά επίσης μια άρρητη (ωστόσο άμεση και φυσική) μορφή βίας.

Η ουδέτερη και αμερόληπτη στάση κράτους είναι πολύ ουσιώδης για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης. Η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας συνεπάγεται πως οι εργάτες θα

---

⁴⁶⁸ Θ. Γκιούρας, «Εξουσία...», *ό.π.*, σ. 193-4.

⁴⁶⁹ Michael Heinrich, «An introduction to the three volumes of Karl Marx's Capital», *Monthly Review Press*, 2004, σ. 231.

συνεχίσουν να πωλούν την εργασιακή ικανότητά τους. Αποτελεί ύστερο ιστορικό αποτέλεσμα ότι η αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης συντελείται κυρίως χωρίς άμεσο κρατικό εξαναγκασμό, και απλώς διατηρεί την κρατική βία ως απειλή πάντα παρούσα. Αυτό όπως είδαμε ήταν διαφορετικό στην πρωταρχική συσσώρευση όπου είχαμε συνεχείς παρεμβάσεις του κράτους. Ο νεωτερικός καπιταλισμός εγκαθιδρύθηκε ως αποτέλεσμα αυτής της πρωταρχικής βίας και μέσων. Στην ωρίμανσή του μετέτρεψε την άμεση βία σε πιο έμμεσες μορφές, και κυρίως κατάφερε να εσωτερικεύσει την πειθάρχηση από το εργασιακό υποκείμενο και εντός των σχέσεών του. Η επιβολή ήταν κλιμακωτή, και παρακολούθησαμε ένα κομμάτι της χρόνιας προσπάθειας που χρειάστηκε, μέσω «άσκησης» για να εμπεδωθεί και να εσωτερικευτεί.⁴⁷⁰

Αν η οικονομική εκμετάλλευση», που έδειξε ήδη ότι με μία μορφή βίαιης πειθάρχησης προκλήθηκε, «διαχωρίζει την εργασιακή δύναμη από το προϊόν της εργασίας, ο πειθαρχικός καταναγκασμός στερεώνει, [εμπεδώνει] μέσα στο σώμα τον τυραννικό δεσμό», που συνιστά τροποποίηση και μετασχηματισμό του πρωταρχικού χωρισμού «ανάμεσα σε μία αυξημένη», αλλά δεσμευμένη «επιδεξιότητα σε μία μεγαλύτερη δυνάστευση» καθόσον εσωτερικευμένη και γενικευμένη.⁴⁷¹

5.1.2 Η βία; Ποια βία; Σκέψεις για την έννοια της αντιβίας και την απεργία ως χειραφετητική πρακτική

«Από φιλοσοφική σκοπιά (η βία) συνιστά ένα ανεύρετο αντικείμενο. Στην πραγματικότητα, ο στοχασμός για τη βία εμφανίστηκε πριν από πενήντα χρόνια περίπου, μαζί με την κυριαρχία της βίας στην κοινωνία, επειδή αν κοιτάξουμε ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας, ο 20ος αιώνας ήταν εκείνος που χαρακτηρίστηκε από την πιο αχαλίνωτη βία, από μια βία μαζική, τεχνολογική κ.λ.π.»⁴⁷²

Αν η βία, ως προσπαθήσαμε να δείξουμε, θεματοποιείται από την πλευρά της εξουσίας και της κυριαρχίας τόσο κατά τη συγκρότηση της εργασίας ως μισθωτής και της κεφαλαιακής σχέσης, όσο και στην πορεία εδραίωσης (πλήρης υπαγωγή) της, η ιστορία μαζί με τη θεωρία δύνανται να θέσουν και την έτερη πλευρά της σχέσης σε θέση βίας (αντιβίας). Όχι απλώς ως το απείθαρχο στοιχείο στην

---

⁴⁷⁰ M Foucault, *Επιτήρηση και...*, ό.π., σ. 212.

⁴⁷¹ Στο ίδιο, σ. 185.

⁴⁷² Georges Labica, *Η βία; Ποια βία;*, Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014, σ. 92- 93

αξιοποιητική και αξιογενετική διαδικασία, που είναι και το βασικό κομμάτι της ανάλυσής μας παρακολουθώντας το κείμενο, αλλά ως την πολιτική θεμελίωση αυτής της αντιβίας. Με τέτοιους όρους που να αποτυπώνουν τη λειτουργία της βίας ως οικονομικής δύναμης στην πρακτική της απεργίας ή της επαναστατικής βίας, όπως εκφράστηκαν αναλυτικότερα αλλά και εστιασμένα σε έργα θεωρητικών όπως ο Μπένγιαμιν και ο Σορέλ (καθώς το έργο του Μαρξ έχει άλλη στόχευση παρότι αναδεικνύει ακριβώς αυτό το εργαλείο, της απεργίας, στο μετέπειτα της συγκρότησης της εργατικής ως τάξη για τον εαυτό της).

Χωρίς να μπορέσουμε να εμβαθύνουμε θα αναφέρουμε μόνο ενδεικτικά πως αυτή η δυνατότητα της γενικής απεργίας ως η κορυφαία στιγμή επαναστατικής βίας και δυνατότητας για κοινωνική αλλαγή έχει μια χρονική συνέχεια στον θεωρητικό λόγο. Από το *Για μια Κριτική της βίας* του Walter Benjamin έως το *Σκέψεις πάνω στην βία* του George Sorel μέχρι τις σύγχρονες παραδοχές για τη χειραφετητική δυνατότητα του εργασιακού υποκειμένου ως δρώσα δύναμη εσωτερικά της εργασιακής συνθήκης και κεφαλαιακής σχέσης, η εστίαση στη ζωντανή εργασιακή δύναμη είναι κοινή. Κοινή επίσης είναι η έμφαση και η εστίαση αυτών των αναλύσεων στον χώρο της παραγωγής ως τον κατεξοχήν τόπο εκμετάλλευσης άρα και ως τον εν δυνάμει χωροχρόνο αναχαίτισής της.

Όλες οι αναγνώσεις που παραθέσαμε συγκλίνουν με την μαρξική στο δεδομένο πως η αρχή και η κατάληξη κάθε συμβολαίου ενέχει βία. Όσο ειρηνικά και αν προσχωρήσουν σε αυτό (οι δύο πλευρές) οδηγούνται καταληκτικά στη χρήση βίας. Στις νεωτερικές κοινωνίες η εργασία και η νομοθεσία που τις εδραιώνουν και τις συντηρούν δεν κατάφεραν να θεμελιώσουν την πλήρως και γενικευμένα ισότητα. Ακριβώς αυτή η ανισότητα, κατά τους αναφερόμενους στοχαστές, είναι που αναδεικνύεται μέσα από την αντινομική φύση, καταρχάς της εργασίας όπως και στο δίκαιο που την εδραιώνει. Αυτή δε η μη εκπληρωμένη ισότητα είναι ένα σημείο σύγκλισης με το συνολικότερο αίτημα για ελευθερία. Εδώ συναντάται λοιπόν και η επαναστατική απεργία με το αίτημα της ελευθερίας. Η μορφή αυτής της γενικής απεργίας αιτεί μια ελεύθερη ζωή *συνολικότερα*. Η απεργία δύναται να πραγματώσει και να συμπίπτει με τον ορισμό της ζωής από τα υποκείμενα που την πραγματοποιούν, στην θεωρητική αυτή πλευρά.

Οι στοχαστές από την κλασική και σύγχρονη κοινωνική θεωρία που καταπιάνονται με το ζήτημα δεν σταματάνε εδώ, και αποδεχόμαστε πως είναι μια άνιση και ιδεολογικά μη όμοια η παράθεση αυτών των τριών στοχαστών. Η επισήμανση όμως σκοπό είχε να δείξει πως το σχήμα που εντάσσει τη μορφή του δικαίου σε εκείνη των καταπιεστικών μέσων και θέτει την ταξικότητα της κεφαλαιακής σχέσης ως το πεδίο σύγκρουσης και επίλυσης της παραπάνω αντίφασης (μαζί με των συνολικών αντιφάσεων της υπάρχουσας κοινωνίας) είναι ένα σχήμα με διαχρονία στην θεωρητική σκέψη.

Το νόημα του να υποδείξουμε τέτοιες συνέχειες στον θεωρητικό λόγο είναι για να καταστήσουμε φανερό πως μέριμνα μιας κριτικής (και με αυτή την έννοια ριζοσπαστικής) θεωρίας είναι τόσο η ανάδειξη των μορφών πειθάρχησης και κυριάρχησης ως μορφών βίας αλλά και των μορφών

αντίστασης ως μορφών εναντίωσης και *αντι-βίας*. Ο Georges Labica στις μελέτες του για την βία επαναφέρει στον σύγχρονο θεωρητικό λόγο το θέμα της ανισότητας μέσα στην ταξικότητα των κοινωνικών σχέσεων ως τη βασική αιτία για την ανάγκη ύπαρξης της βίας. Ένα βήμα παραπάνω προσπαθεί να διευρύνει την έννοια προσεγγίζοντας τη βία σε επίπεδο κρατών, με όρους κυριαρχίας και ανισότητας. Διατηρεί όμως όλες τις βασικές παραδοχές που προσπαθήσαμε εντός της εργασίας να αναδείξουμε: την συνεχή διαπλοκή της προόδου και της βαρβατότητας⁴⁷³ στις αστικές κοινωνίες και την κρατική μονοπωλιακή βία ως σημείο *ορισμού* των νεωτερικών κρατών. Προσπαθώντας να ‘ξεσκεπάσει’ τη βία⁴⁷⁴ εντός των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών εστιάζει στις κοινωνικές μορφές που κατάφεραν ως τώρα να την αποκρύψουν, στα κρισιακά περιβάλλοντα που την αναδεικνύουν εκ νέου, και κυρίως επαναφέρει την έννοια της αντίστασης με όρους αντι-βίας, με όρους απάντησης στη θεσπισμένη βία. Η ανάγνωση αυτή του Labica σε συνδυασμό με τις μαρξικές αναλύσεις για τις ανεπτυγμένες παραγωγικές μορφές ως τόπους και εν δυνάμει πεδία χειραφέτησης και με εκείνη του Benjamin για την επαναστατική πράξη υπέρβασης του δικαίου όχι απλώς ως άρνηση αλλά ως αίτημα, πιστεύουμε πως θα είχε θεωρητικό ενδιαφέρον, αλλά ξεπερνάει τα πλαίσια της παρούσας εργασίας

Διατηρώ πάντως ένα ενδιαφέρον σε αυτήν την ανάγνωση και την προσπάθεια ανάδειξης αυτού του μέσου ως χειραφετητικού, σε μία προσπάθεια διαλόγου με τη θεωρία που εστιάζει στη μελέτη των κυριαρχικών κεφαλαιοκρατικών πρακτικών ως αδιέξοδη συνθήκη. Παρά τη φανερή (αρνητική) επικαιρότητά τους (ανάλογη έχει και το κεφάλαιο για της Μηχανές στο *Κεφάλαιο*), οι δυστοπικές διαστάσεις –που τονίζονται εμφατικά από ένα κομμάτι της βιβλιογραφίας– αδυνατούν ακόμα να αποδείξουν μια αλλαγή στη φύση του υποκειμένου, που μεν υποτιμάται και υποτάσσεται περεταίρω με την τεχνολογική πρόοδο και ανάπτυξη, είναι όμως ακόμα εκείνο που ωθεί αυτή την ανάπτυξη, όσο απομακρυσμένη και ξένη και εάν παραμένει από το ίδιο (σε συνθήκες γενικευμένης υπαγωγής άρα και αλλοτρίωσης του εργασιακού υποκειμένου από το εργασιακό αντικείμενο).

Η ύπαρξη και ο παράγοντας της βίας όποια μορφή και εάν παίρνει (στις δύο πλευρές της σχέσης) είναι ένα μέσο που αφήνει χώρο στις μεταβάσεις καθιστώντας τες εν δυνάμει διαρκώς «παρούσες». Παραμένει η πόρτα της ιστορίας σε ένα σώμα κλειστών αναλύσεων που αντιλαμβάνονται την πλήρη υπαγωγή ως μια συντελεσμένη και αναπόδραστη συνθήκη. Η βία ως κομμάτι των διαδικασιών μετάβασης και η θεωρητική προσθήκη της αντιβίας συνιστούν πλευρές της ενδεχομενικότητας της ιστορικής πορείας και εξέλιξης. Επιπρόσθετα, αν μαζί με τη σχέση κεφαλαίου εργασίας και τον σύνολο τρόπο οργάνωσης, αλλάζει και μετεξελίσσεται και η βία, αυτό μπορεί να μας κάνει να δούμε

---

⁴⁷³ Στο ίδιο, σ. 99

⁴⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 72-74

σύγχρονους θεσμούς και ελεγκτικούς μηχανισμούς (κράτος, σύνορα, γραφειοκρατία, ΜΜΕ) ως νέες μορφές έμμεσης βίας και πειθάρχησης.

Αν η βία είχε ρόλο καθοριστικό στην εδραίωση της κεφαλαιακής σχέσης και διατηρεί αυτό τον ρόλο της στην ιστορία της αναπαραγωγής της σχέσης αυτής, τότε η ανταγωνιστική συνθήκη μπορεί να πάρει βίαιες μορφές επιβολής *αλλά και αντίστασης*. Αυτό το επιχείρημα συνεπικουρεί την έτερη πλευρά της κεφαλαιακής σχέσης, του απείθαρχου οικονομικά στοιχείου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ– ΣΥΝΟΨΗ

Προσπαθώντας να απαντήσουμε στο ερώτημα που ενέπνευσε και δόμησε την παρούσα εργασία ‘πως και από πού προκύπτει η βία στις νεωτερικές αστικές κοινωνίες’ παρακολουθήσαμε παράλληλα την πορεία ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των χαρακτηριστικών των κοινωνιών αυτών, όπως αναπτύχθηκαν κυρίως στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ. Χρησιμοποιήσαμε παράλληλα, όπου κατέστη αναγκαίο, και πρότερα του *Κεφαλαίου* κείμενα, στο βαθμό που συνεισέφεραν στην θεματική μας. Η προσπάθειά μας όμως δεν τοποθετείται στο παρελθόν. Στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας η ανασυγκρότηση των θεμελιακών όρων που ‘κατασκευάζουν’ και συνέχουν τις νεωτερικές κοινωνίες, των μηχανισμών που τις συντηρούν και αναπαράγουν καθώς και τα χαρακτηριστικά αυτών συνεχίζει να είναι παραπάνω από πολύτιμη. Μας παρέχει τις βάσεις και τη γνώση ώστε να διακρίνουμε συνέχειες και ασυνέχειες στην καπιταλιστική πορεία και ανάπτυξη. Δύναται να μας παρέχει επίσης μία πληθώρα παραδειγμάτων και αντιπαραδειγμάτων στις προσπάθειες κριτικής ανακατασκευής όσων προσλαμβάνονται ως δεδομένα στις (πολύ νέες μακροιστορικά) καπιταλιστικές κοινωνίες.

Αφετηρία μας αποτέλεσαν οι διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης ως οι κρίσιμες στιγμές εδραίωσης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Από τον πλούτο των στοιχείων που μας παρείχαν ερευνητικά τα υποκεφάλαια του 24^{ου} κεφαλαίου της Πρωταρχικής Συσσώρευσης αντλήσαμε και επιχειρήματα για την μη φυσική τάση του φεουδαλισμού προς την κεφαλαιοκρατία και στοιχεία για την ερμηνεία της μετάβασης των προκαπιταλιστικών κοινωνιών σε καπιταλιστικές. Η ανάγνωση αυτή αποτυπώνει και την θέση της παρούσας εργασίας, καθώς το με ποια εργαλεία, άξονες και εστίαση επιλέγει κανείς να μελετήσει την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου αποτελεί παράλληλα ερμηνευτική στάση της ίδιας της διαδικασίας ανάδυσης και του τρόπου διαμόρφωσης των χαρακτηριστικών της νέας αυτής κοινωνικής μορφής. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο λοιπόν εισαχθήκαμε στην θεματική της βίας και του ρόλου της στις διαδικασίες εδραίωσης της νέας κοινωνικής οργάνωσης, ως έννοιας και εργαλείου, όπου προχωρώντας τόσο στην ανάλυση του κειμένου όσο και στις στιγμές ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, δεν σταματήσαμε να την συναντάμε, κάθε φορά με διαφορετική μορφή και σε νέα πλαίσια.

Σημαντικό κομμάτι στην πορεία της έρευνας στάθηκε η επικαιρότητα του συγκεκριμένου κεφαλαίου της Πρωταρχικής Συσσώρευσης. Αυτό αφορά στο εν λόγω κεφάλαιο ως κομμάτι του έργου του *Κεφαλαίου*, που διαβάζεται διαρκώς και με μία αυξημένη ένταση τα τελευταία χρόνια, αλλά και της ίδιας της πρωταρχικής συσσώρευσης ως έννοιας. Η χρονικότητα και η εργαλειακή χρήση της πρωταρχικής συσσώρευσης απαντά σε πληθώρα σύγχρονων κειμένων, τόσο για να εξηγήσει διαδικασίες μετάβασης σε περιβάλλοντα μη καπιταλιστικοποιημένα, όσο και σε αναλύσεις που θέλουν να τονίσουν τον *διαρκή* χαρακτήρα αυτής. Στις σύγχρονες αναγνώσεις η θεωρία της

πρωταρχικής συσσώρευσης χρησιμοποιείται για να εξηγήσει τον αποικισμό νέων κοινωνικών και οικολογικών πεδίων, την εκδίωξη των άμεσων παραγωγών, τις νέες μορφές περιφράξεων και την διαρκή προλεταριοποίηση που συντελείται σε περιβάλλοντα λιγότερο ανεπτυγμένα προς την κεφαλαιοκρατία⁴⁷⁵.

Στις σύγχρονες αυτές αναγνώσεις, μπορούμε να δούμε τον διαρκή θεμελιωτικό χαρακτήρα της βίας στις περιπτώσεις των νέων αποικιών ή των συνόρων⁴⁷⁶ και την ρητή παραδοχή πως η *πρωταρχική βία εν τέλει είναι δομική*⁴⁷⁷ και όχι παρελθούσα δύναμη και αποτελεί χαρακτηριστικό και των σημερινών κοινωνιών. Στην περίπτωση των αποικιών, μία συνθήκη πρότερη όσο και συγκαρινή, μια διαρκής πραγματικότητα και τακτική του κεφαλαίου επιβεβαιώνει διαρκώς πως η βασική δύναμη στην αποικιακή επέκταση είναι ο διαχωρισμός της εργασίας από τη γη, ή αλλιώς των μέσων παραγωγής και συντήρησης από τους παραγωγούς⁴⁷⁸. Στην συσσώρευση μέσω της ιδιοποίησης πόρων από άλλους⁴⁷⁹, που πραγματοποιείται στην αποικιακή εκμεταλλευτική συνθήκη, έχουμε τον παραδειγματικό τόπο όπου η χρήση της *πρωταρχικής συσσώρευσης* αναβιώνει θεωρητικά εμπνέοντας οικονομικές ή πολιτικές αναλύσεις του φαινομένου στο σήμερα⁴⁸⁰. Αυτό επικαιροποιεί έτσι το ερευνητικό ενδιαφέρον του κειμένου και της συγκεκριμένης κατηγορίας επιτρέποντας τον διάλογο της κλασικής με τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία.

Καθώς προκύπτει ο πρώτος διαχωρισμός που αναλυτικά παρακολούθησαμε μέσα από τις μακροχρόνιες διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης εξακολουθεί να παραμένει ο μείζων όρος για κάθε νέα κυριάρχηση και επιβολή της εμπορευματικής μορφής⁴⁸¹. Αυτό που συντελεί και

---

⁴⁷⁵ Onur Ulas Ince, «Primitive Accumulation, New Enclosures, and Global Land Grabs: A Theoretical Intervention», *Rural Sociology*, τχ. 79 2014, σ. 5

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 54

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 84

⁴⁷⁸ Ενδιαφέρον έχει η χρήση της πρωταρχικής συσσώρευσης στην απόπειρα ανάλυσης σύγχρονων φαινομένων καταστροφής των ιθαγενικών πολιτισμών με την προσπάθεια ενσωμάτωσής τους σε οικονομίες καπιταλιστικές και η προσπάθεια ένταξής τους στην κεφαλαιακή συνθήκη. Kowalczyk, A. (2013). *Indigenous Peoples and Modernity: Mapuche Mobilizations in Chile*. *Latin American Perspectives*, 40(4), 121-135. Επίσης Gunderson, Christopher. (2018). «Cycles of Accumulation, Cycles of Struggle: The Zapatista Revolt in World-Systemic Perspective». *Critical Sociology*. Φεβρουάριος 2018

⁴⁷⁹ David Harvey, «The ‘new’ imperialism: accumulation by dispossession», *Socialist Register Vol. 40, The New Imperial Challenge*, 2004

⁴⁸⁰ Bonefeld W. , «Primitive Accumulation and Capitalist Accumulation: Notes on Social Constitution and Expropriation». *Science & Society*, 75(3), 2011

⁴⁸¹ Κλήβερ Χάρρυ, *Διαβάζοντας το ‘Κεφάλαιο’ πολιτικά*, μτφ. Alerta Comunista

(<https://alertacomunista.wordpress.com/2017/11/26/harry-cleaver-reading-capital-politically/>)

δημιουργεί τους χωριστικούς όρους κοινωνικά οφείλει και να τους διατηρεί καθώς αναπαράγεται και αυτό είναι ένα κομμάτι που διατρέχει όλη την ιστορία των κεφαλαιακών επεκτάσεων.

Ταυτόχρονα οι σύγχρονες αυτές αναγνώσεις του μαρξικού έργου υποδεικνύουν πως το χαρακτηριστικό της βίας ως δύναμης μεταβατικής και δημιουργού υπάρχει σε κάθε νέα προσπάθεια επέκτασης και διεύρυνσης του κεφαλαίου (γεωγραφικά ή σε άλλο οικονομικά πεδίο). Λειτουργεί έτσι η βία ως μία δύναμη στο πλάι της οικονομίας, που συνεργεί στις επιλογές της. Όπως λοιπόν και εμείς εντοπίσαμε τη βία στα θεμέλια της κεφαλαιοκρατίας ως όρο αναγκαίο για την ανάδυσή της, έτσι και στην κεφαλαιοκρατική αναπαραγωγή την θέτουμε ως βασική δύναμη κυριαρχίας, συνέχειας και σταθερότητας. Οι σύγχρονες αναλύσεις μπορεί να κρατάνε για τη βία μια θέση *δίπλα* στην οικονομία, για εμάς *όμως* το σχήμα των υπαγωγών επιχείρησε να δείξει πως η βία ενσωματώνεται *εσωτερικά* των οικονομικών διαδικασιών.

Τέλος η επανοικειοποίηση από τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία της έννοιας της πρωταρχικής συσσώρευσης, μπορεί τόσο να μας βοηθήσει να εμπλουτίσουμε το ερμηνευτικό οπλοστάσιό μας όσο και να φωτίσουμε πλευρές περισσότερο παραμελημένες από την θεωρία⁴⁸², όσο και να μπορέσουμε να διακρίνουμε κάποια κεφαλαιοκρατικά χαρακτηριστικά ως μόνιμα και διαρκή⁴⁸³.

Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ως το βασικό αποτελέσματα που αντλήσαμε από την μελέτη του 24^{ου} κεφαλαίου, αποτέλεσε τη γέφυρα για τα δύο μέρη της εργασίας. Η εξέλιξη της κεφαλαιακής σχέσης, οι μορφές της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο από την απαρχή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας έως την ωρίμανσή της μας απασχόλησαν και στο δεύτερο μέρος, πάντα με κέντρο την βία και την παράλληλη μετεξέλιξή της στο πλάι των μετασχηματιστικών και ενδοκαπιταπιστικών αλλαγών. Πρόκειται για ένα σχήμα που παρακολούθησε στην εξέλιξη και ταξινόμησε τις μορφές που παίρνει η απόσπαση της υπεραξίας, άρα τις μορφές εκμετάλλευσης και οργάνωσης της εργασίας και μέσω αυτής και των μορφικών μεταλλαγών της βίας. Αν στο πρώτο μέρος της εργασίας αποτυπώσαμε τις χωριστικές διαδικασίες που αποτέλεσαν τη βάση της κεφαλαιακής σχέσης στο δεύτερο μέρος είδαμε πως επιτυγχάνεται η αναπαραγωγή και διατήρηση των όρων αυτών.

Με τη βία ως ερευνητικό άξονα αποπειραθήκαμε να συνδέσουμε την πρωταρχική συσσώρευση, ως *κομμάτι* της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (δηλαδή μιας πρώιμης μορφής εργασίας

---

⁴⁸² Εκεί εντάσσουμε και έργα όπως της Federici, Silvia, καθώς αποτελούν προσπάθειες σύνδεσης θεωρητικών πεδίων και θεωρήσεων στην προσπάθεια μίας σύγχρονης προσέγγισης αυτόνομων θεματικών όπως το σώμα και η γυναικεία εργασία και η σύνδεσή τους με τις διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης. Federici, Silvia, *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα. Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση*, Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη 2014

⁴⁸³ Μαζί με τα προαναφερθέντα και το βασικό για την θεωρητική αυτή πλευρά και την έμφαση στην πρωταρχική συσσώρευση ως στρατηγική του κεφαλαίου εν γένει. . De Angelis, Massimo, *Κοινά, περιφράξεις και κρίσεις*, Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη 2013

που 'επιστρατεύεται' από το κεφάλαιο ως είναι ήδη διαμορφωμένη και όπου η υπερεργασία αποκτάται με την χρονική εκμετάλλευση της εργασίας) με εκείνη την ανεπτυγμένη και άρρητη βία των σύγχρονων κοινωνιών της πραγματικής υπαγωγής (το παράδειγμα αφορά κυρίως στις ανεπτυγμένες κοινωνίες δυτικού τύπου).

Από την άμεση και ορατή βία των πρώτων μεθόδων του φυσικού εκτοπισμού, όπως αναδείχθηκαν στις διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης, περνάμε στις προσπάθειες μιας περισσότερο κεκαλυμμένης και οργανωμένης βίας με άξονα το κράτος και τις νομοθετικές ρυθμίσεις –αρχικά– γύρω από την εργασιακή συνθήκη.

Η μάχη για την εργάσιμη ημέρα ως κομμάτι της διαμάχης επί της στρατηγικής της απόσπασης απόλυτης υπεραξίας συντελεί στην ωρίμανση των μεθόδων τόσο της κεφαλαιακής εκμετάλλευσης όσο και της εργατικής αντίστασης. Εν συνεχεία, από τις μάχες για τον χρόνο εργασίας μεταβήκαμε σε εκείνες για τις συνθήκες εργασίας, συζητώντας εντονότερα την εκμηχάνιση ως τη βασική αιτία και μέσο για την αλλαγή παραδείγματος στην απόσπαση υπεραξίας (με την μετάβαση εδώ στην απόσπαση σχετικής υπεραξίας) και την εντατικοποίηση της εργασίας με όρους δίχως προηγούμενο (με καθαρά νεωτερικό πρόσημο θα λέγαμε)⁴⁸⁴.

Έχοντας προχωρήσει λοιπόν -εντός του σχήματος των υπαγωγών- στην πραγματική υπαγωγή, προχωράμε και ανάλογα στην καπιταλιστική ωρίμανση συναντώντας τις νεωτερικές εκδοχές της βίας. Μίας βίας εσωτερικευμένης, μέσω ενός πλήθους πειθαρχικών πρακτικών που προσπαθήσαμε να παραθέσουμε στο βαθμό που ήταν δυνατό στα πλαίσια της εργασίας. Καθώς η έννοια της πραγματικής υπαγωγής συνδέεται με την αυτοανάπτυξη και τον αυτομετασχηματισμό της κεφαλαιακής συνθήκης, η εξωτερική μορφή, η εξωτερικά επιβεβλημένη βία αρχικά δεν φαίνεται να συνάδει με το σχήμα και τις ταξινομήσεις της βίας. Σε προχωρημένες ενδοκαπιταλιστικές σχέσεις αντιστοιχούν έννοιες όπως η εμπέδωση, η αποδοχή και η συναίνεση του κεφαλαιοκρατικού μοντέλου και όχι μέθοδες επιβολής με τη μορφή της φυσικής βίας. Αυτό όσο σε ένα βαθμό το αποδείξαμε αληθές, παραθέτοντας παραδείγματα του πως το εργασιακό υποκείμενο ενσωματώνει και εσωτερικεύει την πειθάρχηση, συχνά μη έχοντας πλέον ανάγκη εξωτερικής επιβολής της. Από την άλλη πλευρά, αναδείξαμε πως κυριαρχεί η συνύπαρξη των δύο μορφών απόσπασης υπεραξίας και πως η απόσπαση υπεραξίας μέσω της «κλοπής χρόνου» δεν εκλείπει ποτέ απόλυτα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει δε (αλλά υπερβαίνει κατά πολύ τα πλαίσια του παρόντος συγγραφικού εγχειρήματος το να προβεί σε κάτι παραπάνω από υπόδειξη αυτού) πως σε κρισιακά περιβάλλοντα η συνύπαρξη αυτή οξύνεται τόσο, που η μορφή της φυσικής βίας -επιβεβαιώνοντας την διαρκή παρουσία της παρασκηνιακά- παίρνει κυρίαρχη και αυτοτελή θέση και ρόλο στις ταξικές

---

⁴⁸⁴ Όμως και πριν μεταβούμε στο 13^ο κεφάλαιο, Μηχανήματα και Μεγάλη Βιομηχανία, και το ίδιο το 8^ο κεφάλαιο για την Εργάσιμη Ημέρα συζητάει επίσης την πάλη για τις εργασιακές συνθήκες.

διαμάχες και αντιπαραθέσεις, αποκαλύπτοντας πως οι συναινετικές βάσεις της κοινωνικής συνδιαλλαγής δεν είναι βαθιά εμπεδωμένες και η εξωτερικότητα των μορφών της τυπικής υπαγωγής⁴⁸⁵ είναι ακόμα παρούσα.

Σε όλες τις ενδιαφέρουσες αναλύσεις με τις οποίες δύναται να συνομιλήσει το σχήμα που προτάσσει η παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να κρατήσουμε μία ενδιάμεση στάση: ούτε να απολυτοποιήσουμε τις έννοιες και τα σχήματα στα οποία καταφύγαμε, ούτε όμως και να τα σχετικοποιήσουμε σε βαθμό που να μην είναι ικανά να μας παρέχουν ουδεμία ερμηνεία.

Πιστεύουμε πως οι μαρξικές αναπτύξεις παρέχουν στο σήμερα ένα υλικό για να αναγνώσουμε τις νέες προσπάθειες κεφαλαιακής επέκτασης, τις νέες μορφές πειθαρχικού ελέγχου εμπλουτισμένες με τεχνολογικές δυνατότητες που καταγράφονται αλλά ξεπερνούν κατά πολύ το 13^ο κεφάλαιο, όσο και τις διαδικασίες εκμετάλλευσης υπό το πρίσμα της υπαγωγής. Το εν λόγω όχημα-σχήμα μας φαίνεται χρήσιμο –πέραν των άλλων αναλυτικών χρήσεων που προσπαθήσαμε να υποδείξουμε- για την χρονική του ανοιχτότητα και ικανότητα του αυτή να συμπεριλαμβάνει αναπροσαρμοζόμενο τις σύγχρονες μορφές κεφαλαιακής ανάπτυξης και αναπαραγωγής.

Ο συνδυασμός που προσπαθήσαμε συνενώνοντας τις διαδικασίες γένεσης και εδραίωσης της κεφαλαιοκρατίας υπό το ταξινομητικό σχήμα των υπαγωγών πιστεύουμε πως αναδεικνύει κάτι βασικό. Την συστατική και πυρηνική λειτουργία της βίας (σε όσες μορφές την εντοπίσαμε) στην ανάδυση, εδραίωση και διατήρηση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Η συνθήκη της πραγματικής υπαγωγής γενικεύεται κοινωνικά και ερμηνευτικά, και μπορεί να μας οδηγήσει στο να αντιληφθούμε την κεφαλαιακή βία ως αναπόδραστη συνθήκη και δύναμη. Στην προσπάθεια και διαδικασία, όπως επισημάναμε, της συνολικής υπαγωγής στην κεφαλαιακή κίνηση και αξιοποίηση όλων των κοινωνικών μορφών, το κεφάλαιο συνεχίζει να έχει έναν εν δυνάμει αντίπαλο, αδύνατο προς ώρας να υπαχθεί με όρους νεκρής εργασίας και μηχανημάτων σε αυτό, αδύνατο δηλαδή να υπαχθεί *πλήρως*. Πρόκειται για την ζωντανή εργασία, το μεταβλητό κεφάλαιο: αποτελώντας την έτερη πλευρά της κεφαλαιακής ανταγωνιστικής σχέσης, αποτελεί και την μόνη πιθανή δύναμη αλλαγής παραδείγματος της ισχύουσας κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης.

Μπορεί ο 21^{ος} αιώνας να μας παρέχει ολοένα και περισσότερα αποτελέσματα που τείνουν σε μια ολοκληρωτικού τύπου καπιταλιστική κυριαρχία, μέσω κυρίως της χρήσης της τεχνολογίας⁴⁸⁶, όμως το απείθαρχο οικονομικό στοιχείο της κεφαλαιακής σχέσης συνεχίζει να είναι παρόν και αναγκαίο θέτοντας τα δικά του όρια και προϋποθέσεις στην διαδικασία της κεφαλαιακής αξιοποίησης. Αυτή η

---

⁴⁸⁵ Στο άρθρο του ο Άρθρουρ διακρίνει συστηματικά μεταξύ εξωτερικότητας και εσωτερικότητας των μορφών που αντιστοιχούν στις δύο μορφές και φάσεις κεφαλαιακής απόσπασης. Chris Arthur, «Η έννοια της υπαγωγής», Θέσεις, Τχ. 100, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2007

⁴⁸⁴ Για μια εφαρμογή αυτών των αναλύσεων εντός της εργασιακής διαδικασίας στον τομέα των νέων τεχνολογιών: «Sleep-worker's enquiry», Endnotes 2, Misery and the value form, Απρίλιος 2010

δυνατότητα παίρνει την πλήρη της μορφική αποτύπωση σε κάθε διαδικασία άρνησης της εργασιακής διαδικασίας, με προεξέχουσα την απεργιακή συνθήκη, ως παύση της παραγωγής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσσα

Αγγελίδης Μ. – Γράβαρης Δ.– Σακκάς Δ. (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία & πολιτική ευθύνη*, Gutenberg, Αθήνα, 2008.

Αθλιότητα και αξιακή μορφή, Endnotes 2, Φίλοι του κεραυνοβόλου κομμουνισμού, Θεσσαλονίκη/Αθήνα, Νοέμβριος 2015.

Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, «Χρόνος και θεωρητικές κατηγορίες στη μαρξική διαλεκτική», *Αξιολογικά*, τχ. 9, 1996

Γκιούρας Θανάσης, «Παρατηρήσεις για μια υλιστική θεωρία του κράτους με βάση τις δημοσιονομικές λειτουργίες του», *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη. Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά*, Gutenberg, Αθήνα, 2008.

– «Άφες ημίν τα οφειλήματα ημών ο Βάλτερ Μπένγιαμιν και η κεφαλαιοκρατία ως θρησκεία», *Αξιολογικά*, τ. 22, 2009.

– *Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά στις θέσεις «Για την έννοια της ιστορίας» του Walter Benjamin*, ΚΨΜ, Αθήνα, 2012.

– «Ιδιοποίηση, ιδιοκτησία και κριτική της πολιτικής οικονομίας. Η κριτική της ιδιοκτησίας στον Μαρξ», *Αξιολογικά*, τχ. 28, Αθήνα, 2013.

– «Εξουσία. Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής αρχής», Α-Ι.Δ.Μεταξάς (σχεδίαση), τομ. VIII, *Πολιτική θεωρία. Αξιακές επιλογές και προσδοκίες*, Σιδέρης, Αθήνα, 2016.

Γράβαρης Διονύσης Ν., «Πολιτική (και) οικονομία. Η γενεαλογία μιας σχέσης», στο Μ. Αγγελίδης – Σ. Δημητρίου - Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική*, Πόλις, Αθήνα, 2008.

Δρόσος Διονύσιος, *Εργασία και Κοινωνική Συγκρότηση στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1990.

Θεοτοκάς Νίκος – Σταθάκης Γιώργος, *Δοκίμια για τον Μαρξ. Η ιστορικότητα του κεφαλαίου και η «οικονομία» των εννοιών*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1966.

Λαπατσιώρας Σπύρος, Σχολιασμός του κειμένου του Chris Arthur,

(http://www.theseis.com/synedrio/04_b_Lapatsioras.pdf)

Τελευταία ανάκτηση: 12/6/2019

Νουτσόπουλος Θωμάς, «Φτώχεια και κριτική υπέρβαση του εγγελημένου ορίζοντα στον νεαρό Μαρξ: με αφορμή τις Συζητήσεις για τον νόμο περί υλοκλοπής», *Αξιολογικά*, τχ. 30, Νήσος, 2016.

Πανταζής Απόστολος, *Καρλ Μαρξ – Καρλ Πολανί, Η γένεση του κοινωνικού κράτους*, Στοχαστής, Αθήνα, 2010.

Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος Δημοσθένης, «Το μυστικό του καπιταλισμού (σημείωση για τη θεωρία της αξίας του Μαρξ)», *Θέσεις*, τχ. 109, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2009.

Ψυχοπαίδης Κοσμάς, *Ιστορία και μέθοδος*, μτφ. Σακάλη Λ. Σμίλη, 1994.

Ξενόγλωσσα

Arthur Christopher J., *The new dialectic and Marx's capital*, Brill, 2004.

Bonefeld Werner, «The permanence of primitive accumulation: Commodity fetishism and Social Constitution», *The Commoner*, τχ.2, Σεπτέμβριος 2001.

– «History and Social Constitution: Primitive Accumulation is not primitive», *The Commoner*, Μάρτιος 2002.

William Clare Roberts, «What was primitive accumulation? Reconstructing the origin of a critical concept, *European Journal of Political Theory*», Οκτώβριος 2017.

De Angelis Massimo, «Marx and the primitive accumulation: The continuous character of capital's 'enclosures'», *The Commoner*, τχ. 2, Σεπτέμβριος 2001.

De Sicilia Andrés Sáenz, *The problem of subsumption in Kant, Hegel and Marx*, The Centre for Research in Modern European Philosophy, Kingston University, April 2016.

De Sicilia Andres Saenz, *Time and subsumption*, Μάιος 2013.

(<https://reificationofpersonsandpersonificationofthings.files.wordpress.com/2013/07/time-and-subsumption-andres.pdf>) Τελευταία ανάκτηση: 12/6/2019

Fuchs Christian, «Universal alienation, formal and real subsumption of society under capital, ongoing primitive accumulation by dispossession: Reflections on the Marx, @200-Contributions by David Harvey and Michael Hardt/Toni Negri», TripleC: Communication, Capitalism & Critique, 16 (2), Μάιος 2018.

Heinrich Michael, «An introduction to the three volumes of Karl Marx's *Capital*, *Monthly Review Press*, 2004.

Holloway John, «From scream of refusal to scream of power: the centrality of work», στο, W. Bonefeld, R.Gunn & K. Psychopedis (επιμ.), *Emancipating Marx*, OpenMarxism, τμ. 3, 1995.

Onur Ulas Ince, «Primitive Accumulation, New Enclosures, and Global Land Grabs: A Theoretical Intervention», *Rural Sociology*, τχ. 79, 2014.

Mezzandra Sandro, «The topicality of prehistory: A new reading of Marx's analysis of "So-called Primitive Accumulation"», *Rethinking Marxism*, 23:3, 2001.

Pelerman Michael, *The invention of capitalism. Classical political economy and the secret history of primitive accumulation*, Duke University Press, Λονδίνο, 2000.

Postone Moishe, *Time, labor, social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press, 1993.

Read Jason, «Primitive accumulation: The aleatory foundation of capitalism», *Rethinking Marxism*, τομ. 14, τχ.2, Καλοκαίρι 2002.

– *The Micro-Politics of Capital. Marx and the Prehistory of the Present*, State University of New York Press, 2003

Skillman Gilbert L., The scope and limits of proto-Industrial exploitation, *Department of Economics Wesleyan University*, For the festschrift conference "Capitalism on Trial: Explorations in the Tradition of Thomas Weisskopf," University of Massachusetts, September 30 and October 1, 2011.

Tilley L., Kumar A., Cowan T., «Introduction Enclosures and discontents. Primitive accumulation and resistance under globalised capital», *City*, Vol. 21, 2017

Thompson E. P., «Time, work-discipline, and industrial capitalism», *Past & Present*, τχ. 38, Δεκέμβριος 1967.

Tomba Massimiliano, «Differentials of surplus-value in the contemporary forms of exploitation», *The Commoner*, τχ. 12, Καλοκαίρι 2007.

Vercellone Carlo, «From formal subsumption to general intellect: Elements for a Marxist reading of the thesis of cognitive capitalism», *Historical Materialism*, 15 (1), 2007.

Zarembka Paul, «Primitive accumulation in Marxism, historical or trans-historical separation from means of production?», *The Commoner*, Μάρτιος 2002.

Μεταφρασμένα

Althusser L., Balibar E., Establet R., Macherey P., Ranciere J., *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφ. Δημούλης Δ., Βαλλιάνος Χ., Παπαοικονόμου Β., Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.

Althusser L., *Για τον Μαρξ*, μτφ. Καφετζής Τ., Γράμματα, Αθήνα, 1978.

Anderson Perry, *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφ. Αστερίου Ελένη, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003.

Ashton T. S., *Η Βιομηχανική Επανάσταση*, μτφ. Άσπα Γολέμη, Τόπος, Αθήνα, 2007.

Callinicos Alex, *Η αποκρυπτογράφηση του κεφαλαίου. Το Κεφάλαιο του Μαρξ και η πορεία του*, μτφ. Αποστόλης Λυκούργος, Λέανδρος Μπόλαρης, μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2016.

Foucault Michel, *Επιτήρηση και τιμωρία: η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Χατζηδήμου Κ. – Ράλλη Ι., Κέρδος- Ράππα, Αθήνα, 1989.

Godelier Maurice, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, μτφ. Δεμαθά Λ- Δεμαθά Ζ., Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Gutenberg, Αθήνα, 1987.

Hobson J. A., *Ιμπεριαλισμός. Μια μελέτη*, μτφ. Νουτσόπουλος Θ., ΚΨΜ, Αθήνα 2013.

Kamen Henry, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, μτφ. Καλογιάννη Ε., Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.

Labica Georges, *Η βία; Ποια βία;* μτφ. Βαλλιάνος Χ.- Μπέτζελος Τ., Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014.

Pierre Macherey, *Φουκώ και Μαρξ, Το παραγωγικό υποκείμενο*, μτφ. Μπέτζελος Τ., Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2014.

Μαρξ Καρλ, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, μτφ. Γραμμένος Μ., Γλάρος, Αθήνα, 1975.

- *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, μτφ. Καλοπίσης Θ., Κάλβος, Αθήνα, 1982.
- *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.
- *Βασικές γραμμές της πολιτικής οικονομίας*, τόμος ΙΙ, μτφ. Διβάρης Δ., Στοχαστής, Αθήνα, 1990.
- *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, μτφ. Γκιούρας Θ...., ΚΨΜ, Αθήνα, 2014.
- *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία*, μτφ. Γκιούρας Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2018.
- *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Ι, μτφ. Διβάρης Δ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2016
- *Το Κεφάλαιο. τόμος Ι*, μτφ. Γκιούρας Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2016, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2016

Κλήβερ Χάρρυ, *Διαβάζοντας το 'Κεφάλαιο' πολιτικά*, μτφ. Alerta Communista

(<https://alertacomunista.wordpress.com/2017/11/26/harry-cleaver-reading-capital-politically/>)

Τελευταία ανάκτηση: 12/6/2019

Τόμπσον Ε.Π., *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μτφ. Τομανάς Β., Νησίδες, , 1994.

Ντόμπ Μ., Σουήζυ Π., Τακαχάσι Κ., Χιλ. Κ., Λεφέμπρ Ζ., Προκάτσι Τζ., Χομπσμπάουμ Ε., Μέρινγκτον Τζ., Χίλτον Ρ., *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, μτφ. Γρεβενίτης Π., Θεμέλιο, Αθήνα, 2010.

«Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 και τα άρθρα 2,4,6 παρ. 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιλαμβάνονται στις βιβλιογραφικές αναφορές».